

Mäetagused 87

Eesti-uuringute Tippkeskus

Tartu Ülikooli peasissekäik enne ülikooli taasavamist. Tartu Ülikooli taasavamise aktus toimus 29.01.1942. EFA.5.0.172404.

*Kõneleb rektor Edgar Kant. Fotode autor on Karl Hintzer. Rahvusarhiiv. EFA.5.0.172401
Folkloristika järjepidevusest Teises maailmasõjas loe alates lk 125.*

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

87

(vaata ka: <https://folklore.ee/tagused>)

Toimetaja

Mare Kõiva

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2023

Toimetaja: Mare Kõiva
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Veebitoimetajad: Andres Kuperjanov & Maris Kuperjanov
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Ingliskeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov

Toimetuskolleegium 2021–2026: Ekaterina Anastasova (Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folkloristika Instituut koos Etnograafiamuuseumiga, Bulgaaria), Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Paracelsuse meditsiineraülikool, Austria), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Väljaande valmimine on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi projektiga EKM 8-2/20/3 ja Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondiga (Eesti-uuringute Tippkeskus). Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2023.87

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Subjektiivsuse aspekt Aurora Semperi kontserdikriitikas aastail 1938–1940 ja 1957–1965 <i>Meeta Morozov</i>	5
Vokaalide ja klusiilide intensiivsussuhted laulmisel teksti arusaadavuse mõjutajana <i>Allan Vurma, Tuuri Dede, Veeda Kala, Einar Meister, Lya Meister, Marju Raju, Jaan Ross</i>	31
Mesilased eesti usundilises folklooris <i>Mare Kõiva</i>	71
Duginast Krimmini. Vene intelligentsi reageeringud sotsiaalmeedias sündmustele septembrist 2022 märtsini 2023 <i>Sergey Troitskiy</i>	93
Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus <i>Tiiu Jaago</i>	125
<hr/> IN MEMORIAM <hr/>	
Rutt Hinrikus <i>Eesti Kirjandusmuuseum, Karl Ristikivi Selts, Ühendus Eesti Elulood</i>	155
William F. Ryan <i>Andrei Toporkov, Aleksei Tšernetsov</i>	157
Ottilie-Olga Kõiva <i>Janika Oras</i>	160

Palju õnne!	165
Svetlana Tolstaja keskendub ajale ja sõnale <i>Irina Sedakova, Marina Valentsova</i>	167
“Traditsiooniline kultuur kaameraläätses” 2 <i>Mare Kõiva</i>	170
Traditsiooni elavatel lätetel <i>Mare Kõiva, Nikolai Anisimov</i>	173
Muljeid suurejooneliselt etnoloogide ja antropoloogide maailmakonverentsilt Indias <i>Reet Hiimäe, Andrus Tins</i>	175
Kroonika	177
Kaastööst	199

Subjektiivsuse aspekt Aurora Semperi kontserdikriitikas aastail 1938–1940 ja 1957–1965

Meeta Morozov

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia nooremteadur

meeta.morozov@eamt.ee

Teesid: Avalikkuses esitatavat muusikat on alates 18. sajandist saatnud avalik muusikakriitika, mille funktsioonid ja sisu rõhuasetused on periooditi muutunud, kirjutaja subjektiivsus seejuures aga olnud suuremal või vähemal määral alati kohalolev, loomulik ning žanri kontekstis isegi eelduslik. Artikkel vaatleb Aurora Semperi kujunemislugu muusikakriitikuna, uurides, kas ja kuidas mõjutas erinev ühiskondlik-poliitiline kontekst Semperi subjektiivsete hinnangute ja maitse avaldumist ajalehtede *Postimees* (1938–1940) ning *Sirp* ja *Vasar* (1957–1965) kontserdiretsensioonides. Artikli keskmes on küsimus, mil määral said Semperi 1930. aastateks välja kujunenud subjektiivsed esteetilised arusaamad, näiteks kammermuusika paigutamine muusikažanrite hierarhia tippu, või hariduslik taust, sh klaveriõpingud ning Lääne-Euroopa muusikaelu kogemus väljenduda riigikorra ajal, mis dikteeris kriitikale helitööde ja nende ajaloolise konteksti ümberhindamist, lähtudes marksistlik-leninliku ideoloogia kriteeriumidest.

Märksõnad: Aurora Semper, kontserdiarvustus, muusikakriitika, nõukogude aeg, *Postimees*, *Sirp* ja *Vasar*

Sissejuhatus

Muusikakriitika üheks vältimatuks põhitunnuseks on hinnangulise aspekti olemasolu. Juba sõna “kriitika” algtähenäenduses (kr *kritikos* ‘otsustusvõimeline’) sisaldub viide millegi või kellegi arvustamisele, mingisuguse otsuse tegemisele vaadeldava nähtuse kohta. Hindamine on omakorda olemuselt võrdlev, subjektiivne ning väärtustega seotud (Hunston & Thompson 2000: 13). Kriitikat võib näha omamoodi väljana, millel kohtuvad hinnatava teose ja selle autori ainukordsus kriitiku individuaalsuse, teadmiste, maitse ja eelarvamustega (Veidemann 2000: 25). Seega, ehkki muusikasündmuse puhul eksisteerib ka objektiivseid standardeid, millest hindamisel lähtuda (Siskind 1963, tsit Miminagh 2012: 21), ning kriitikult oodatakse üldjuhul alati teatud objektiivsust, mõeldes selle all tavaliselt põhjendatud argumenteerimist ja n-ö professionaalset arvamust, on subjektiivsuse avaldumine üheks kriitikat määratlevaks

tunnusjooneks. See aga, millisel määral isiklikud hinnangud väljenduvad, on mõjutatud arvustajat ümbritsevast keskkonnast, kogemustest ning ühiskonna ja võimu seatud nõudmistest ja kriteeriumidest kriitikale.

Käesolevas artiklis vaatlen subjektiivsuse avaldumist muusikakriitikas arvustaja, pedagoogi, pianisti ja muusikaajaloolase Aurora Semperi erinevas ühiskondlik-poliitilises kontekstis publitseeritud kontserdiarvustuste näitel. Semper kirjutas retsensioone peaaegu 40 aastat ning kõigi tema muusikaalaste kirjatööde analüüs ei mahu ühe artikli raamidesse. Olen valinud vaatluse alla seetõttu kaks üksteisest selgelt eristuvat perioodi. Esiteks tutvustan Semperi kriitikukarjääri algust ajalehe Postimees juures aastatel 1938–1940 ning seejärel analüüsin perioodi 1957–1965, mis kuulub nn sulaaega (üldine piirangute lõdvenemine ühiskonnas ja ka muusikaelus) ning mil Semperil ilmusid arvustused peajasjalikult kultuurilehes Sirp ja Vasar.

Tuleb tunnistada, et langetades sellise valiku võrdlen omavahel erineva profiiliga ajalehti – Postimees oli laiemale lugejaskonnale mõeldud üldine päevaleht, samas kultuurileht Sirp ja Vasar orienteerus kitsamalt kultuurist ja kunstist huvituvaile ringkonnale. Siit järelduvalt oluks vahest mõistlikum kõrvutada omavahel Postimeest ja Rahva Häält, mis oli samuti päevaleht ja kuhu Semper kirjutas kaastöid regulaarselt alates 1966. aastast. Küll aga selgub Semperi nõukogudeaegseid arvustusi lugedes, et Sirbi ja Vasara ning Rahva Hääle retsensioonid ei erine sisu ega mahu poolest üksteisest märkimisväärselt ning seetõttu võib väita, et Semperi Postimehe-aegsetele arvustustele nõukogude perioodist pärinevat võrdlusmaterjali valides on ajalehe suunitletus marginaalse tähendusega.

Mõlema perioodi käsitluses kasutan allikatena ajaleheartikleid, mis on kättesaadaval digiteeritud kujul andmebaasis DIGAR. Postimehe arvustuste puhul pole ühtegi käsikirja Semperi isikukogus säilinud ning ei ole ka põhjust arvata, et käsikirjad oleks märkimisväärselt trükiversioonist erinenud – nagu edaspidi mainin, anti Semperi mälestuste järgi talle vabadus kirjutada mida tahes, ainult viisakas vormis. Nõukogude aja ideoloogilise kontrolli kontekstis on aga küsimus (enese)tsensuurist ja käsikirjade kaasamisest uurimusse omal kohal. Võib küsida, mis rolli mängis arvustuse lõppversiooni kujundamisel Sirbi ja Vasara muusikatoimetaja (aastatel 1948–59 Aron Tamarkin, 1959–62 Anti Marguste, 1959–62 Valdar Viires) ja mil määral rakendas Aurora Semper kirjutamisel enesetsensuuri. Erinevalt Postimehe perioodist on nõukogudeaegsed masinakirjas arvustuste mustandid Semperi arhiivis säilinud ning näitavad, et käsikirju on muudetud minimaalselt ja üksikute erinevuste puhul on tegu mitte sisuliste, vaid keelelist laadi parandustega. Sellele toetudes kaldun arvama, et Semper oli kirjutajana väga teadlik ja end kontrolliv ning seega võib tema puhul

rääkida pigem enesetsensuurist kui väljastpoolt tulnud järelevalvest. Seetõttu otsustasin ka retsensioonide analüüsimisel kasutada trükki läinud tekste.

Keskendun artiklis sellele, kuidas väljendusid Semperi isiksus, hoiakud ja eelistused Eesti Vabariigi aegsetes kirjutistes ning kas ja mil määral sarnanevad või erinevad need nõukogude aja retsensioonidest subjektiivsuse aspekti seisukohast. Võttes arvesse, et kriitiku hinnangute ja maitse väljakujunemine on lahutamatult seotud teda ümbritseva keskkonna ja kaasaegsete autorite hoiakutega, huvitab mind, kui palju on eri perioodi arvustustes “näha” Aurora Semperit ennast ja kui palju ajastule omaseid hindamismalle ja väärtusi. Ühtlasi pakun Semperi vähetuntud eluloo põhjal, millest annan ülevaate artikli esimeses pooles, välja hüpoteese sellest, millised elusündmused ja -kogemused võisid ühte või teist arvamust muusika ja muusikaelu kohta kujundada ning mõjutada.

Analüüsitud kontserdi- ehk päevakriitika žanr on üks muusikakriitika ala- liike, mida iseloomustab otsene suhtlus kirjutava, kirjastava ja lugeva avalikkusega (Tükk & Kirme 2014: 27). Kontserdiarvustus võib olla avaldatud nii laiemale lugejaskonnale mõeldud päevalehes kui ka erialases ajakirjanduses, mis omakorda määrab kirjutise sisu. Esimesel juhul on arvustus suunatud nii professionaalidele kui ka tavalugejatele, ja rõhk asetub selgitamisele; teisel nähakse sihina vaid valdkonnaeksperte ning keskendutakse analüüsimisele. Kontserdiarvustust kui žanri on siiani muusikalise kirjasõna teiste liikidega võrreldes märksa vähem süstemaatiliselt käsitletud (Ha 2017: 2–3). Iseäranis domineeriv on kontserdiarvustuse žanr eestikeelses muusikakriitikas, eriti 20. sajandil, mistõttu annab sellesse alauuritud valdkonda süvenemine mitmeid võimalusi eesti muusikaloo ja -kultuuri terviklikumaks mõistmiseks.

Sisu poolest saab kontserdiarvustuse liigitada esitus-, teose- ja organisatsioonikriitikaks. Esituskriitika tegeleb teose esituse/interpretatsiooni hindamisega, organisatsioonikriitika on suunatud muusikaelu korraldavate institutsioonide tegevuse arvustamisele ning teosekriitika puudutab muusikat ennast. See koosneb teose objektiivsete omaduste (vorm, kompositsioonimeetod, tämber jne) vaatlusest ja samas ka kriitiku isikliku auditiivse kogemuse sõnastamisest. (Tükk & Kirme 2014: 30) Artiklis käsitlen mõlema perioodi arvustuste puhul nii suhtumist esitusse, teostesse kui ka organisatsioonilistesse küsimustesse, keskendudes sealjuures kõige rohkem teosekriitikale, kuivõrd loomingu hindamine näib mulle enim seotud olevat väärtushinnangute ja ideoloogiaga ning võib oletada, et erisuguse riigivõimu ajal võivad kõige suuremad erinevused esineda just suhtumises muusikasse endasse.

Aurora Semperi elulugu

Aurora (Felicita Veronika) Adamson (1899–1982) sündis Tartus haridust sooviva riidekaupmehe Jaan Adamsoni ja tema kultuurihuvilisest naise Anna Adamsoni pere teise lapsena. Kolm aastat noorem vend ja kaheksa aastat noorem õde olid samuti Eesti kultuurieluga hiljem tähelepanuväärselt seotud – Erich (Carl Hugo) Adamsonist sai tuntud maali- ja tarbekunstnik (Adamson-Eric), 1944. aastal Rootsi põgenenud Renate Velda Margarete oli abielus skulptor Ernst Jõesaarega. Üldhariduse omandas Aurora Tartu (toona Jurjev) A[leksandra] Žilova tütarlaste eragümnaasiumis, kus õppetöö toimus vene keeles. Semperi sõnutsi pani perekond ta teadlikult muukeelsesse kooli, et ta õpiks keeli – ainult eesti keelega ei jõudvat ta kuhugi (TMM M 273: 47). Semperi muusikaharidus sai alguse klaveritundidega eraõpetajate, hiljem Adele Brosse¹ juures Tartu Kõrgemas Muusikakoolis. Lisaks võttis Aurora laulutunde Leonhard (Leenart) Neumani käest ning sai teooriatunde Mart Saarelt. Õpinguaastail kuulus ta ka Tartu Helikunsti Seltsi ja Tartu Naisklubi ridadesse ning ilmutas elavat huvi kirjanduse ja rahvusküsimuste vastu (TMM M 273: 13).

1920. aastal abiellus Aurora kirjanik Johannes Semperiga (1892–1970), kellega ühiselt suunduti peatselt mitmeks aastaks välismaale. Algul peatuti Berliinis, kus Aurora täiendas oma klaverimänguoskusi eraviisiliselt Artur Schnabeli² ja Egon Petri³ juures ning õppis muusikateooriat Paul Juoni⁴ käe all. Aastatel 1922–1923 kuulus ta muusikateaduse alaseid loenguid Friedrich Wilhelmi Ülikoolis (praegu Berliini Humboldti Ülikool) filosoofia teaduskonnas ja 1924–1925 õppis Berliini Kõrgemas Muusikakoolis klaverit taas Petri juhendamisel ning muusikateadust Curt Sachsi⁵ ja Max Seifferti⁶ juures. Hiljem suunduti Pariisi, kus Semper oli aastatel 1926–1927 École Normale de Musique'is Lazare Lévy⁷ klaveriklassi õpilane. Lisaks täiendas ta end Prantsusmaal Alfred Cortot⁸ suvekursustel. (TMM M 273: 4) Välismaa-aastatel oli Semperil Saksamaa ja Prantsusmaa kõrval võimalus külastada ka Itaaliat ja Austriat.

Euroopa suurlinnade pulbitsev ja mitmekülgne kultuurielu, muusikaõpingud juhtivates kõrgkoolides tunnustatud pedagoogide juures ning viibimine mitmes keeleruumis olid Aurora Semperi kui inimese, muusiku ja kirjutaja kujunemisel kahtlemata ääretult olulised ja mõjusad tegurid. Seda tunnistab ka üks 1960. aastatel ENSV Heliloojate Liidu poolt väljastatud iseloomustus Semperi tegevusele:

pikem viibimine Lääne-Euroopa kultuuritsentrumis 20. aastail ja arvukad välisreisid on andnud A. Semperile vene, inglise, saksa ja prantsuse

keele oskuse, vastavalt ka lugemise ja kuulamise võimalused; laialdase eruditsiooni ja rikka kultuurikogemuse eriti muusika, aga ka kirjanduse ja kujutava kunsti alal. See kõik on baasiks tema kriitilistele artiklitele. (TMM M 273: 5)

Erna Siirak, käsitledes Semperi suhteid kirjandusega, viitab sügavatele mõjudele, mida avaldas Auroral 1920. aastate Berliini kirjanduselu, millest ta Johannes Semperi abikaasana lähedalt osa sai. Näiteks käis Aurora kuulamas igal võimalusel prof Gustav Roethe Goethe-teemalisi loenguid ning oli alati huvitatud väärtkirjandusega tutvumisest. (Siirak 1982: 1149) Et Johannes Semper oli omakorda tõsine muusikahuviline, siis külastati koos regulaarselt kontserte ja muusikateatri etendusi, saades osa Euroopa tippmuusikute etteastetest. Aurora Semper ise on hiljem meenutanud, et välismaal olles polnud aega lihtsaks meelelahutuseks. “Olime, vähemalt mina, esmakordselt sattunud nii rikka allika juurde ja muudkui ammutasime. Seal tulid kõik need kogemused ja teadmised, mis hiljem mõlema töös nii kasulikud olid.” (TMM M 273: 47)

1927. aasta lõpus pöördusid Semperid alaliselt tagasi Tartusse. 1930. aasta septembris sündis perre esiklaps Siiri-Mall ning kolm aastat hiljem, oktoobris 1933 teine tütar Lilian.⁹ Aurora andis laste kõrvalt eraõpetajana klaveritunde. Üsna tihedalt käidi läbi mitmete kultuuritegelastega, näiteks Tuglaste, Juhan Aaviku ja Neumanitega. Eriline sõprus sidus Sempereid muidugi Johannes Vares-Barbarusega, kellega Johannes Semper sõbrustas koolipingist alates ning millest tunnistab säilinud mahukas kirjavahetus aastatest 1911–1940 (“Euroopa, esteedid ja elulähedus” I ja II köide, 2021). Ka Tartu-aastatel oli Auroral võimalus sagedasti välismaal käia ning seeläbi silmaringi avardada – vahemikus 1931–1938 külastas ta turistina Hollandit, Belgiat, Prantsusmaad, Soomet, Rootsit, Norrat ja Tšehhoslovakkia. Ilmselt võimaldas reisimist perekonna hea majanduslik olukord ning Johannes Semperi positsioon ja sidemed tunnustatud kirjanikuna.

1938. aastal alustas Aurora tööd muusikaarvustajana ajalehe Postimees juures, kajastades Tartu muusikaelu sündmusi kuni 1940. aasta juunipöördeni. Esimesel nõukogude okupatsiooni aastal (1940–1941) töötas ta Tartu Muusikakooli õppejõuna, andes muusikaajaloo-, muusikaliteratuuri- ja klaveritunde; Johannes Semper oli samal ajal haridusminister Johannes Vares valitsuses. Sakslaste tulekuga muutus Semperite elu ja positsioon ühiskonnas drastiliselt. Juunikommunistide sekka kuulunud ja ENSV haridusministri ametit pidanud Johannes Semper põgenes Nõukogude Liidu tagalasse, kus jätkas ministriametit evakueerunud ENSV valitsuses ning oli aastatel 1942–1944 Jaroslavlis Eesti Riiklike Kunstiansamblite juhataja. Aurora jäi Eestisse, kus sakslaste silmis

selgelt “punane” olles elas üle vallandamise, lastest lahusoleku,¹⁰ majandusliku kitsikuse ja korduvad läbiotsimised. Arhiivimaterjalide põhjal veetis ta kõik kolm aastat Valgamaal Puka külas, tegeledes põhiliselt põllutöödega (TMM M 273: 4). Aurora erinevate eluperioodide kontrastsust 1940. aastatel on oma mälestustes tabavalt kirjeldanud kunstiajaloolane Voldemar Erm, kes sattus Semperit nägema 1942. aastal Tartus.

Ta oli ju varemini ühe kultuursema ja rikkama kodu valitsejanna, alati tooniandva seltskonna tähelepanu keskuseks. Nüüd on ta kodu ühes kõige vallasvaraga maha põlenud, mees põgenenud Sarmaatia legendikele ning kodumaal igaihe poolt kommunistiks sõimatud, ta ise on juba üle poole aasta vabatahtlik pagulane igavas maaümbruses, et mitte seltskonnadaamide põlgusalusena koonduslaagrisse sattuda, lastest lahutatud, teenistuslootusest pikemaks ajaks ilma. Selliste vaatuste-vahetust taluda pole kahtlemata kerge... (Erm 1995: 694)

Nõukogude võimu taaskehtestamine Eestis 1944/45. aastal tõi Semperite ellu taas mõneks ajaks stabiilsuse. Aurora kutsuti sama aasta sügisel Tallinna Riikliku Konservatooriumi (TRK) muusikaajalugu õpetama. 1945/46. õppeaastal avatud ning sellest järgneval aastal täies mahus tööd alustanud muusikaajaloo kateedris oli Aurora Semper muusikateadlase Karl Leichter kõrval algul ainuke õppejõud. See tähendas suurt töökoormust ning samas ka tugevalt killustatud tegevust – eri teemadel loenguid tuli anda nii konservatooriumis kui ka selle juures tegutsenud muusikakoolis (ERA.R-2018.1.19a). 1949–1950 luges Semper paralleelselt tööga TRK-s muusikaajalugu ka Eesti Riiklikus Teatriinstituudis.

Nagu nõukogude muusikateadlasele kohane, tuli Semperil pedagoogilise töö kõrval pidada avalikke loenguid ja raadioloenguid muusikaajaloo teemadel, kirjutada heliloojaid tutvustavaid artikleid erinevatele ajalehtedele, samuti arvustada kontserte. Muusikaajaloolasena uuris ja kirjutas ta Peterburi konservatooriumi rollist eesti muusikakultuuris ning heliloojatest Mihhail Glinkast ja Artur Kapist – teemadel, mis sobitusid hästi vene rahva ja kultuuri ülistava esiletõstmisega sõjajärgsel stalinismi perioodil (Annus 2017: 8). Septembris 1945 võeti Semper ka Eesti NSV Heliloojate Liitu (HL), mis lähetas teda mitmel korral esindaja ja delegaadina osalema teistes liiduvabariikides toimunud kongressidel.

Alates 1948. aastast sattus Semper teiste muusikateadlaste kõrval kriitika alla, mis tõukus 1948. aasta veebruaris (ÜK(b)P Keskkomitee otsus Vano Muradeli ooperi “Suur sõprus” kohta) ja 1949. aasta jaanuaris (Pravda artikkel “Ühest antipatriootlikust teatrikriitikute rühmast”) avalikustatud partei

põhimõttelistest ideoloogiaotsustest seoses heliloomingu, muusikateaduse ja -kriitikaga. 1950. aasta aprillis, mõned päevad pärast Johannes Semperi tagandamist ENSV Kirjanike Liidu esimehe kohalt, vallandati Aurora konservatooriumist “nõrga ideoloogilise ja erialase kvalifikatsiooni tõttu” ning tunnistati “pedagoogilise töö jaoks kõlbmatuks” (TMM M 273: 1).

Aastatest 1950–1956 Aurora Semperi elus palju teada pole. Johannes Semper, nagu teisedki 1950. aastal kannatanud kirjanikud, rehabiliteeriti 1955. aastal (Laak 2020: 1123). Järgmisel aastal otsustas ka Nõukogude Heliloojate Liidu sekretariaat rahuldada ENSV HL-i juhatuse palve taastada Aurora Semper liidu liikmeks, kuna tema tagandamine oli olnud ekslik. 1957. aastast jätkus Aurora vahepeal katkenud muusikakriitiku tegevus ajalehtedes Sirp ja Vasar ning Rahva Hää. Samast aastast võimaldati tal ka taas välismaale sõita: turismireisidel käis Semper pea iga aasta, sh üsna eksootilistes kohtades nagu Hiina (1959) ja Egiptus (1963). Samuti külastas kapitalistlikke maid nagu Inglismaa, Prantsusmaa, Rootsi, Austria, Lääne-Saksamaa jt. Mitmed tema reisimuljed avaldati ajakirjanduses. Alates 1966. aastast kuni elu lõpuni pühendus Semper peamiselt muusikaarvustuste kirjutamisele ning pärast abikaasa surma tole kirjandusliku pärandi uurimisele ja säilitamisele. Aurora Semper suri 29. juunil 1982 Tallinnas ning on maetud Metsakalmistule.

Erialaselt on Aurora Semper tuntud enim just muusikakriitikuna – seda ametit tema peamise erialase identiteedina nägid nii temast kirjutatud kaas-aegsed kui ka Semper ise. Ajakirjale Kultuur ja Elu 1964. aastal antud intervjuus arvas Semper järgmiselt: “võib-olla arvustamine ongi mulle õige amet. Sest olen oma elus palju tuult tallanud. Et midagi ise saavutada, oleks pidanud huvisid piirama, keskendudes. Olen katsunud kõiki huvisid rahuldada, ahminud, mis võimalik.” (Semper 1964; tsit Järg 1999: 45)

Aurora Semperi arvustused Postimehes aastail 1938–1940

Enne Semperi Postimehe perioodi süvenemist peatun laiemas konteksti huvides lühidalt eesti muusikakriitika üldisel olukorral 1930. aastatel. Muusikateadlase Maris Kirme sõnutsi kujunes 20. sajandi algupoolel tärganud eesti muusikakriitika – ehkki teatavate eripäradega – 19. sajandil Euroopas levinud muusikalise idealismi taustal, mis nägi kunstiteost kui kõrgema ideaali ja tõe peegeldajat ning millega kaasnes ka žanrite ja repertuaari hierarhiseerimine (Kirme 2014: 67). Avaliku arvamuse mõjutamise vahendina käsitatud muusikakriitika mängis olulist rolli (uute) väärtuskategooriate kinnistamises

ning publiku maitse suunamises. Iseloomulikumate tunnustena võib tolleaegses kriitikas näha seejuures klassikalise muusika esiletõstmist ning sümfoonilise ja kammermuusika eelistamist teistele muusikažanritele. Eesti omapäraks oli kõrgendatud huvi koorimuusika vastu. (Kirme 2014: 117–118)

Maret Tomson, 1930. aastate eesti kontserdikriitika uurija sedastab, et 1930. aastate kontserdiarvustustes keskenduti valdavalt esituse hindamisele, jättes teose- ja organisatsioonikriitika tahaplaanile (Tomson 2014: 143). Toonaste autorite (Artur ja Theodor Lemba, Leonhard Neuman, Anton Kasemets, Voldemar Leemets, Riho Päts, Karl Leichter, Eduard Oja) retsensioonide põhjal esitab ta kokkuvõtlikult kirjutajate järgmised ühised väärtused: interpretidelt nõuti isikupära, emotsionaalsust ning erialast pädevust, samuti peeti oluliseks vaimset ja muusikalist intelligentsust. Kuigi teoste analüüs ja muusikaelu korraldusliku poole käsitlemine oli arvustustes vähem tähtis, tegeldi siiski vahel repertuaari küsimustega (peamiselt seoses koorikontsertidega) ning hinnati ka uusi helitöid. Viimast esines rohkem sümfooniakontsertide ning eriti eesti heliloojate uudisloomingu puhul. Hinnangud kaasaegsetele teostele (Eller, Tubin) lahkesid sageli: uuendusmeelsete vaadetega arvustajad kiitsid, konservatiivsema suuna esindajad, nt vennad Lembad olid kriitilisemad. Muusikaelu korralduslikust küljest oli teravaimaks probleemiks alalise sümfooniaorkestri puudumine, samuti käsitleti publiku nappuse ja vähese huviga seotud küsimusi. 1930. aastatel Eesti Vabariigis üldiselt esiplaanil olnud rahvuslikkus kontserdiarvustustes aga eriti ei kajastunud. Ülesehituselt ja keeleliselt iseloomustab tolleaegseid retsensioone lühidus, ühetaoline vorm ning asjalik sõnakasutus, mis viitab selgelt teksti enda esteetilise väärtuse sekundaarsusele. (Tomson 2014: 204–205)

Aurora Semper hakkas Postimehes kirjutama helilooja Eduard Oja (1905–1950) asemel, kes oli ajalehe muusikakriitik olnud aastatel 1934–1938, kuid olevat otsustanud pärast üht tugevat poleemikat tekitanud retsensiooni ametist lahkuda (TMM M 273: 46). Aurora enda sõnul olevat teda arvustamistöole kutsunud Tartu muusikaelus mõjukas Miina Härma (Semper 1975: 63–64). Noorena oli Aurora isegi käinud mõnel korral tema juures Griegi klaveripalade nootidega tutvumas ning sestpeale puututi muusika-alaselt üpris tihti kokku. Ühel kohtumisel olevat Härma niisiis ärgitanud Aurorat omandatud teadmisi “vaka all mitte hoidma” (TMM M 273: 46). Semperi meenutuste järgi oli tal palju kahtlusi ja kõhklusi, “kuid lõpuks andsin tema ja toimetaja Jaan Kitzbergi peale käimisele järele. Leppisime kokku, et võin öelda mida tahes, ainult viisakas vormis” (Semper 1975: 63). Uued tööülesanded nõudsid laialdasi teadmisi erinevates muusikavaldkondades ning ajendasid Semperit uurima

põhjalikumalt nii koorimuusikat, muusikateatrit kui ka muusikaajalugu üldisemalt (Normet 1979).

Võib järeldada, et muusikakriitikuks kujunemine algas Semperile soodsates tingimustes – vabadus oma mõtteid avaldada ning meelepärane lähenemisviis valida panid aluse Semperi hiljem väljendatud arusaamisele, et arvustada tuleb alati ausalt ning oma arvamust välja öeldes, kuid seejuures peaks seda tegema taktitundeliselt ja viisakalt (Tauk 1969). Semperi ausad väljaütlemised esimestes arvustustes olevat aga põhjustanud tema meenutuste järgi ka kurioosseid olukordi: laulja Rudolf Jõks öelnud kord kaame näoga, et Semper “teda oma arvustusega hävitab”, teine kord üks lauljanna ähvardanud kriitilise retsensiooni tõttu vitriolipudeliga (TMM M 273: 47). Sarnaselt väljendub ka Johannes Semper ühes kirjas Johannes Vares-Barbarusele: “Rott¹¹ [Aurora hüüdnimi] on nüüd “Postimehe” muusikaarvustaja ja juba kardab ta, et pimedal öhtul mõni osatatu talle tühja pudeliga pähe annab.” (Semper 1939, ilm Rummo 2020: 1072)

Enne Semperit Tartu muusikaelu lehes kajastanud Eduard Oja avaldas arvustustes ka mõtteid uuema muusika osas (Tool 2016: 72), samuti olid Postimehes kirjutanud Karl Leichter, Riho Päts ja Eduard Tubin, kuuludes kõik edumeelsete ja uut muusikat soosivate kriitikute sekka (Kirme 2014: 10). Semperi kirjutised jätkasid nende progressiivsete arusaamade ja maitseotsustuste liini. Tema esimesed arvustused ilmusid 1938. aasta lõpus ning nõukogude okupatsioonini oli Semper ainuke alaline muusikaarvustaja Postimehe juures, küll aga avaldati ülevaateid Tallinna muusikaelust Riho Pätsilt.

Umbes pooleteise aasta jooksul jõudis Semperil ilmuda *ca* poolsada retsensiooni, mis kajastasid pea kõiki tollases Tartu muusikaelus viljeletud klassikalise muusika žanre – muusikateater, sümfoonia- ja kammerkontserdid, koorimuusika õhtud. Taoline arvustamine nõudis Semperi enda arvates senistest hoopis laiemaid teadmisi ning süvenemist pigem tundmatutesse valdkondadesse. Oma mälestustes on ta tunnistanud, et olles laulnud eelnevalt mitmes kooris, tundis ta siiski, et sellest ei piisa asjatundlikuks koorimuusika arvustamiseks ning vaja on end täiendada (TMM M 273: 13). Semperi põhjalikku lähenemisviisi illustreerib ka näiteks hilisematel aastatel väljendatud põhimõte, et arvustajana püüab ta alati ettekantava teosega eelnevalt tutvuda (TMM M 273: 47).

Euroopa suurlinnade kontserdielu kogemuse kõrval mõjus Tartu muusikamaastik Semperile kohati kahtlemata küündimatu ja ahtana. Mõnest mälestusest ja kirjast jääb mulje, et enne arvustaja töö alustamist ei külastanud Aurora Tartu kontserte kuigi sageli, sest nende kunstiline tase ei pakkunud küllaldast pinget. Näiteks tunnistas Semper tagantjärele, et käis Vanemuise teatris üsna harva, kuna seal mängiti peamiselt vaid operette ja neidki keskpäraselt (Semper

1975: 63) ning oma esimeses ooperietenduse arvustuses tõdes, et mõni aasta tagasi oli ooperi tase olnud niivõrd algeline ja primitiivne, et tekitas küsimusi, milleks seda üldse on vaja (6.01.1939). 1927. aasta lõpus kirjutab aga Johannes Semper abikaasale pianist Aleksandr Borovski kontserdist Vanemuises, et see on “ainus kontsert vahest siin provintsis, millest vaimustuda” (TMM M 273: 19). Arvustamise kohustus ajendas seega Semperit senisest tihedamaks kokku- puuteks Tartu muusikaeluga.

Aurora Semperi arvustused Postimehes ei eristu märgatavalt tollasest üld- mallist, järgides valdavalt nii kriitika vormilist külge – suhteliselt lühikesed, asjalikus stiilis,¹² esitusaspektile keskenduvad – kui ka käsitletavate teemade ringi. Tekstide lühidus oli ilmselt paratamatu, sest arvustada tuli sageli – näi- teks märtsis 1939 ilmus Semperilt üheksa retsensiooni. Ehkki nende keskmes oli tavaliselt konkreetse esituse hindamine, võib siiski algusest peale täheldada ka Semperi soovi rääkida kaasa muusikaelu olulistel teemadel ning anda omalt poolt panus kitsaskohtade lahendamisele. Näiteks ühes esimestest arvustus- test, mida Semper on meenutanud ka oma mälestustes Juhan Simmist, otsus- tas Aurora kirjutada, mida peab dirigent ideaalis orkestrile tähendama, kuna polnud rahul Verdi ooperi “Rigoletto” juhatamisega. Kuuldes hiljem Simmi tugevast reaktioonist, tõdes Semper, et tegu polnudki “tuldevisatud tööga” (Semper 1975: 64).

Oma arvustustes püüdis Aurora Semper publikut harida ja kasvatada: näi- teks seletas ta Verdi ooperi “Traviata” arvustuses (28.04.1940) avamängu (“Tra- viata” puhul õieti sissejuhatuse) rolli ning sellele vastavat kuulajate käitumist (on lubamatu avamängule hilineda, naabriga juttu rääkida jm), sama probleemi on käsitletud ka Gounod’ “Fausti” retsensioonis (4.04.1939). Analüüsides mõne kontserdi repertuaari, soovitas Semper valida kavadesse klassikaliste meistrite töid, mis arendaksid publiku maitset (14.03.1939). Aurora Semperi 70. sünnipäeva puhul kirjutatud artiklis leidis Helju Tauk, et Semperi ideaaliks on kriitik-rahvaalgustaja (Tauk 1969), sama pürgimus tundub peegelduvat juba tema varastes kirjutistes.

Tomsoni nimetatud väärtushinnangud ja rõhuasetused, mis domineeri- sid 1930. aastate kontserdikriitikas, kajastuvad ka Semperi tekstides. Tema seisukohad ühtisid Euroopas levinud arusaamadega klassikalisest muusikast kui väärtuslikust ja head maitset tähistavast muusikast. Sarnaselt Neumani, Leichterit jt kirjutajatega on Semperi tekstides tajuda kammermuusika asetamist muusikažanrite hierarhia tippu. Väljapaistva Essenist pärit Peter-Kvarteti Tartu kontserdist kirjutades oli ta pettunud publiku väheses huvis, kurtes, et orienteerutakse vaid kõlavalt reklaamitud nimede järgi, selmet tahta kuulda head muusikat. Ent just kammermuusika olevat see ala, milles “helikunsti

intiiadne olemus on kristalliseerunud kõige selgemal kujul” (7.05.1939). Veel selgemalt ilmnis Semperi positsioon 1940. aasta kevadel toimunud kammermuusika õhtu kajastuses, kus ta taas püstitas vähese publiku probleemi ning tões veendumusega, et “kammermuusika on ja jääb alati kunstiks neile, kelle muusikamaitse on arenenud kõrgele tasemele” (7.05.1940). Lisaks üleüldistele tendentsidele võis sellist muusikaeelistust võimendada ka Semperi lääne muusikametropolide ja -hariduse kogemus. Kammermuusika soosimine jäi Aurora tekstidesse ja valikutesse hiljemgi, kui ta nõukogude ajal võttis ette Tallinna Kammerorkestri tegevuse regulaarse arvustamise.

Muusika jaotamine “kõrgemaks” ja “madalamaks” ning hea-halva maitse vastandamine avaldus Semperi puhul ka repertuaariga seotud hinnangutes. Isegi kui interpreet oli esitustehniliselt laitmatu, võis kontserdimulje rikkuda sobimatu kava. Näiteks väljendas Semper suurt pettumust väljapaistvate viiuldajate Hubert ja Zelia Aumere kontserdi puhul, kelle repertuaar “püsis kogu õhtu ulatuses salonglikul tasapinnal, kuni seda lisapaladega kohviku nivooni alla viidi”, jättes täiesti mitterahuldava mulje (5.12.1939). Kerget etteheidet repertuaari osas võib tajuda ka laulja Jenny Siimoni kontserdi arvustuses, kus Hugo Schützi esitatud lisapalad “lähenesid oma loomult meeleolumuusikale” (24.01.1940). Suhtumist meeleolumuusikasse näitab ka repliik selle kohta, kuidas viiuldaja Villem Õunapuu suutis suurepäraselt esitada Heinrich Wilhelm Ernsti “Ungari fantaasiat”, laskumata seejuures meeleolumuusikale lähenevale pinnale (23.02.1940).

Interpreetide puhul rõhutas Semper mitmel korral loomupärast musikaalsust, mis aitavat vältida ohtlikku sisutut virtuoslikkust. Näiteks olevat pianist Imre Ungár “sügavalt musikaalne pianist, kelle mäng kunagi ei eksi ära paljasse virtuoslikkusse” (6.12.1938). Noort Selma Tamarkinit iseloomustades leidis Semper, et tema puhul paistis silma eelkõige suur musikaalsus, mis aitab käsitada teoseid just puhtmuusikalisest seisukohast ja tagab, et “kunstniku edaspidine areng ei saa joosta virtuositeedi ummikusse” (9.02.1940). Sarnaselt Tamarkinile oli noore viiuldaja Villem Õunapuu vooruseks teoste õige käsitusviis, mis väldib labast efektitsemist ning esitab virtuoslikke palasid sobiva nüansseeringuga (23.02.1940). Hoiakust virtuoslikku mängustiili kõneleb ilmekalt ka hinnang viiuldaja Richard Odnoposoffile, kes küll esitas oma mitmekesiseid võimeid demonstreerides puhtvirtuoslikke palu “hiilgava tulevärgina”, ent “jättis järele igatsuse näha seda kõike rakendatuna sügavamate teoste teenistusse” (16.03.1939).

Interpretatsiooni kujundamise puhul hindas Semper kõrgelt ka peenetundelist lähenemist, viimistletust ning arvestamist ühe või teise helilooja loomingu tunnusjoontega, näiteks et Bach kõlaks bachilikult ja Mozarti käsitusviis

oleks mozartlik (6.12.1938). Klaveriõhtute puhul võimaldas seejuures tema enda pianistitaust kirjeldada interpreedi tehnikat/esituslaadi väga täpselt, professionaalselt ja mitmekesise sõnavaraga. Näiteks pianist Raoul Koczalskil oli “lihvitud ja voolav peentechnika (*jeu perlé*)” ja “ehtne poola rubato”, mis ei muutunud kunagi pealetükkivaks ega maitsetuks (13.01.1939).

Esituse hindamisel arvestas Aurora Semper interpreedi või kollektiivi funktsiooni, võimaluste ja arenguetapiga ning kujundas oma seisukoha pikemaajaliste tähelepanekute najal. Funktsioonist lähtuvat hindamist on näha Tartu Jüri õigeusu kiriku koori kontserdi arvustuses, milles Semper leidis, et eelkõige jumalateenistuse otstarbeks eksisteerivale kollektiivile “ei saa läheneda liig karmide puht esteetiliste mõõdupuudega”, pigem tuleks hinnata lauljate ja dirigendi püüdlikkust ning head tahet (6.03.1939). Pianist Imre Ungári teravuse *fortes* mängimisel seostas ta asjaoluga, et pimedal interpreedil pole võimalik vajaliku vabadusega käsi klaviatuurilt eemaldada (6.12.1938). Näite võib tuua ka Tšaikovski ooperi “Jevgeni Onegin” retsensioonist, milles Semper on arvamusel, et Elsa Maasikule (Tatjana osatäitja) ei tohiks ette heita puudulikke näitlemisoskusi, sest ooperis on kõige tähtsam siiski laul ning selles on Maasik edukas (6.04.1939). Vanemuise sümfooniaorkestri arengut dokumenteerides leidis ta, et pole mõtet iga kontserdi puhul uuesti loetleda kõiki orkestri vigu, iseäranis kui asjaosalised on neist ise teadlikud. Vigu saab kõrvaldada vaid pikemaajalise järjekindla tööga, milleks “head tahet ei näi puuduvat” (29.01.1940).

Arengufaasidega arvestamist illustreerib arvustus Leida Aalundi ja Talvi Jaldre klaveriduost, milles Aurora Semperi sõnutsi oli 1938. aastal veel märgatavalt individualistlikku lähenemist, 1939. aasta kontserdil sai aga täheldada imekspandavat sulandumist ja üksteisega kohandumist (9.02.1939). Olles heatahtlik, ei loobunud Semper samas kõrgetest nõudmistest ning tões näiteks, et Tšaikovski VI sümfoonia käib Vanemuise orkestrile veel üle jõu ja selliste teoste laitmatuks tõlgendamiseks ei ole kollektiiv küps (18.03.1940). Lisaks sisaldasid Semperi arvustused sageli soovituslikku komponenti ja heatahtlikku nõu, milles üks või teine interpret/kollektiiv võiks täiustuda. Näiteks soovitas ta Tartu Akadeemilisele Meeskoorile teistsugust kava järjekorda, mis tooks paremini esile kollektiivi tugevad küljed (22.02.1939).

Nagu mainitud, oli tosekriitika Semperi arvustustes tagaplaanil ning helitöödest kirjutas ta pikemalt harva. Peamiselt iseloomustas ta muusikat ooperite ja operettide puhul, millele esitas samuti kõrgeid muusikalisi nõudmisi. Suhtudes üldiselt paljudesse operettidesse kriitiliselt – Ferenc Farkase “*Őueloož*” “ei vääri opereti nime” (5.11.1939), Paul Abrahami “*Roxy*” pole “üldse muusikalist aluspõhja” (17.02.1940) –, annab ta näiteks Imre Kálmáni “*Montmartre*’i kannikesele” siiski positiivse hinnangu: “Tema kunst on osanud vältida selliseid

madalusi, nagu neid leiame tihti operetikomponistidelt-ühepäevaliblikatelt, kelle peamine siht on raha, mitte kunsti teenimine” (19.09.1939).

Nappidest hinnangutest eesti uudisloomingule kumab läbi heasoovlik suhtumine. Näiteks kiitis Semper Eduard Tubina muusikat sõnalavastusele “Simo Hurt”, mis “pakub kaugelt enam kui tavaline lisamuusika” (19.02.1939). Väga positiivse tagasiside pälvis Bruno Luki sooloõhtu, kus pianist esitas ka uut klaverimuusikat (Oja, Vedro), mille puhul oli Semper rahul, et eesti klaverimuusika, mis veel “mõne aasta eest pea täiesti söötis oli”, näitab uut tõusu ja äratab kuulajas huvi (31.01.1940).

Sarnaselt Karl Leichterile pidas Aurora Semper 1930. aastatel organisatsioonikriitika seisukohast üheks põletavamaks küsimuseks alalise sümfooniaorkestri puudust Tartus. Tunnustades Eduard Tubina dirigenditööd operis “Jevgeni Onegin” lootis ta, et “kuigi tee täiuseni on veel pikk, siiski ei või olla kahtlust, et tarviliste abinõude läbiviimisel just “Vanemuise” orkestrist võib välja kujuneda Tartule nii tarviline sümfooniaorkester” (6.04.1939). Tänuväärseks algatuseks pidas Semper Tubina korraldatud sümfooniakontserte Vanemuises, milles nägi potentsiaali täitmaks lünka, mille all Tartu muusikaelu oli pikalt kannatanud (28.10.1939). Kahjuks tuli tal samas tunnistada, et Tartu ei ole alaliseks orkestriks hästi valmistunud, kuna Vanemuise kontserdisaali poodium mahutab orkestrante vaevu ning klaveri lisamine lavale on peaaegu võimatu, mis tekitab kokkuvõttes akustiliselt ebasoodsa olukorra (29.01.1940).

Semperile pakkus huvi ka koorimuusika olukord. Ühe Vanemuise muusikaosakonna koori kontserdi puhul tõstatas ta küsimuse eesti kooride liiga sagedasest esinemisest, mis polevat kasulik ei kunstilises ega majanduslikus mõttes. Semper leidis, et kontserte võiks anda harvem, see eest paremini ette valmistatud uudsete ja huvitavate eeskavadega. Kodumaise repertuaari kõrval peaks laulma ka klassikute teoseid, mis õpetaks erinevaid stiile tundma ning annaks võimaluse sagedamini esitada suuremaid teoseid, näiteks oratooriume (14.03.1939). Viimast žanri hindas Semper kõrgelt (sarnaselt teiste eesti kriitikutega), mis väljendub näiteks selles, et Haydni “Loomise” esitamist Pauluse kirikus pidas ta “rõõmustavaks nähteks, mille läbi Tartu muusikaelu on rikastust leidnud” (7.11.1939).

Kolmas korralduslik probleem, mis Semperi tekstidest ilmneb, on publiku vähene huvi mitmete kontsertide vastu. Näiteks Valentina Riivese klaverikontserdil oli publiku puudumine “otse masendav” (5.04.1939), mõjukas saksa orelkunstnik ja helilooja Günther Ramin oleks “küll teeninud palju suuremat tähelepanu, kui see talle kahjuks osa sai” (16.04.1939), rohkem kuulajaid oleks võinud olla ka prantsuse viiuldaja Miguel Candela kontserdil (24.04.1939).

Viimaks võib Semperi Postimehe arvustustes aimata tema huvi muusikaajaloo ja teoste ajaloolise retseptiooni vastu. Jacques Serres'i ja Ady Levastre'i kontserdi retsensioonis peatus Semper üsna pikalt vanamuusika uurimise ja esitamise olukorral Prantsusmaal (8.03.1939). Bizet' "Carmeni" esietendust arvustades alustas ta retsensiooni Nietzsche hinnanguga ooperile (10.12.1939), "Traviata" puhul kirjutas ooperi esmaettekande läbikukkumisest ja selle põhjustest (14.04.1940). Ka nõukogude perioodil olid muusikalugu ja retseptioon jätkuvalt Semperi huviorbiidis, väljendudes sellistes ülevaateartiklites nagu "Glinka Eestis" (1957), "Tanejev ja Tallinn" jt.

Kokkuvõttes sobituvad Aurora Semperi Postimehe arvustused üldjoontes kirjutuslaadilt ja temaatiliselt teiste sama kümnendi kriitikute tekstidega. Ka hinnangutes esitustele, muusikale ja organisatsiooniküsimustes sarnanevad Semperi subjektiivsed arvamused mitme teise toleaege kirjutajaga. Siiski võib näha teatud erisusi selles, et Semper oli keskmisest rohkem huvitatud muusikaajaloolistest aspektidest ning samuti omas üsna kaalukat Lääne-Euroopa muusikaelu kogemust, mille pinnalt võrsusid kõrgemad esteetilised nõudmised ja leidis ka rohkem võrdlusmaterjali. Mõjutatud 19. sajandil Euroopas levinud muusikalisest idealismist, nägi Semper muusikamaailma kategoriseerituna, kus väärtusskaala ühes otsas paiknes meeleolumuusika ning teises otsas elitaarne kammerkoosseisudele kirjutatud looming. Olles oma väljaütlemistes ühelt poolt heatahtlik ja arengut toetav, ei loobunud Semper teisalt kõrgetest kunstilistest nõudmistest ega jätnud nõrkadele kohtadele tähelepanu pööramata. Keskendudes arvustustes peaaesjalikult esitusaspektile, puudutas Semper siiski kohati ka muusikaelu probleemkohti (sümfooniaorkestri küsimus, publiku vähesus/kasvatamatus) ning vahel andis hinnangu esitatud teostele, peamiselt lavateostele (operett, ooper) ja suurvormidele (sümfoonia).

Nõukogudeaegsed arvustused

Erinevalt 1930. aastate eesti muusikakriitikast on eesti nõukogudeaegne kontserdikriitika seni läbi uurimata ning puudub süstemaatiline ülevaade levinud hinnangutest ja tendentsidest, millega Semperi kontserdiarvustusi kõrvutada. Siiski saab konteksti loomiseks nimetada üldisi suunitlusi nõukogulik muusikakriitikas ja sellele püstitatud ülesannetest. 1950. aastate teiseks pooleks, mil Semper taas arvustama hakkas, oli stalinismiaja jõuline surve kriitikutele (nõue propageerida igati sotsialistlikku realismi, kritiseerida karmilt lääne uut muusikat jm) mõnevõrra leevenenud ning võimalikuks sai uute teemade, nt kaasaegse muusika ja erinevate kompositsioonimeetodite käsitlemine

(Semjonova 2014: 126–127). Stalini isikukultuse paljastamine ning mitmete varasemate partei otsuste, sh kuulsa 1948. aasta 10. veebruari määruse ümberhindamine tekitas vajaduse teistlaadi avaliku diskussiooni järele. Partei nõudis kriitikalt jätkuvalt “initsiatiivikust, printsiipaalsust ning rahva huvidest lähtumist”, kuid lisaks toonitas, et kriitika peab olema “hooliv ja tähelepanelik ning mõistma kunstniku ees seisvad raskusi ja väljakutseid” (Keldõš 1960: 3).

1960. aastal üllitas vene muusikateadlane Juri Keldõš (1907–1995) ajakirjas *Sovetskaja Muzõka* põhjaliku artikli sellest, milline peab olema õige nõukogude kriitik. Ta mõõnis, et muusikakriitik peab omama vastavat annet ning olema võimeline andma pädevat esteetilist hinnangut arvustatavale loomingule. Samuti toonitas Keldõš tiheda ja sõbraliku kontakti olulisust heliloojaga – nõukogude kriitik ei ole helilooja vaenlane, vaid tal on kunstnikuga samad eesmärgid ning oma tegevusega peaks ta heliloojat aitama ja toetama. Viimasena keskendus Keldõš kriitiku vastutusele rahva ees. Kriitik on vahendaja rollis helilooja ja publiku vahel, ta peab õpetama rahvast ning arendama tolle kunstilist maitset. (Keldõš 1960)

Sarnased mõtteid kordas 1962. aastal ka eesti muusikateadlane Artur Vahter, kes sõnastas kriitiku sihina olla “abistav vahemees heliseva muusika ja publiku vahel”, seades seejuures kirjutajale kõrged standardid: arvustaja peaks olema võimeline vastama kõigile kunsti (laiemas mõttes) tarbija küsimustele, tõstma muusika kvaliteeti ning aitama ka interpreete ja heliloojaid. Perioodikas avaldamine seab arvustajale oma piirid – tuleb balansseerida teaduslikkuse ja esituse populaarsuse vahel. Kriitika ei tohiks olla liiga pehme ja paitav, samas aga alati esmajoones abistav. “Ta peab olema terav haltuurategijate suhtes, ent taktitundeline nende vigu näidates, kes oma tööd teevad tõsiselt ja ausalt” (Vahter 1962: 4). Sellist kriitikat eeldati seega ka Aurora Semperilt.

Pärast konservatooriumist vallandamist ja heliloojate liidu nimekirjast kustutamist 1950. aastal järgnes Semperi elus paus ka muusika-alastes kirjatöodes, mis lõppes pärast rehabiliteerimist 1956. aastal, mil tema arvustused hakkasid taas ilmuma ajalehtedes *Sirp* ja *Vasar* (regulaarselt aastatel 1957–1965) ning *Rahva Hääl* (peamiselt 1966–1980). Käesolevas artiklis analüüsitud *Sirbi* ja *Vasara* perioodil ilmus Semperil ca 30 arvustust, kuid tuleb arvestada, et sageli ühendas ta ühte retsensiooni 2–3 kontserdi muljed, seega on kajastamist leidnud muusikasündmuste arv kolmekümnest suurem.

1950. aastate teiseks pooleks oli muusikast kirjutajate arv kasvanud ning kriitikud said valida arvustamiseks endale meelepärasemaid žanre. Semper kirjutas kõige enam kammermuusikast ning sümfooniakontsertidest, millest võib täheldada, et tema maitse-eelistused riigivõimu vahetumisel ei muutunud. 1961. aastal asutati flötist Samuel Sauluse ja dirigent Neeme Järvi

eestvedamisel Tallinna kammerorkester,¹³ kuhu kuulusid eesti parimad interpreedid. Selle kollektiivi arengut asuski Semper esmajoones hoolikalt jälgima – nelja aasta jooksul kirjutas ta orkestrist Sirbis ja Vasaras seitse korda. Sama palju on arvustusi ka sümfooniakontsertidest. Kodumaiste kollektiivide kõrval olid Semperi huviorbiidis ka külalised: Moskva kammerorkester (1960), Leedu NSV Filharmoonia kammerorkester (1962), Kiievi kammerorkester (1965).

Huvi kammermuusika vastu väljendavad ka keelpillikvartettide ning muude kammerkoosseisude kontsertide kirjeldused. Väärrib märkimist, et olles ise pianisti haridusega, kirjutas Semper nimetatud perioodil harva pianistide sooloetteastetest. Vokaalmuusika kontsertide poole pöördus Aurora Semper ainult suurvormide puhul, mis näitab taas, et Postimehe aegsetes arvustustes väljendunud soosing vokaal-instrumentaalžanrite osas säilis ka nõukogude ajal. Nii pärinevad Semperi sulest Verdi reekviemi ja Bachi h-moll missa ettekannete (mõlemad 1965) retsensioonid. On märkimisväärne, et sellest perioodist puuduvad muusikateatri arvustused, mida Semper Eesti Vabariigi ajal sagedasti kirjutas, v.a teistes riikides käidud festivalidelt või muudelt välisüritustelt saadud muljed.

Loetletud Semperi arvustuste põhirõhk lasub sarnaselt Eesti Vabariigi aegse kontserdikriitikaga esitusaspektil, kuid sellele lisandub sageli taustinformatsiooni jagamine ja laiema konteksti loomine, mida saigi suurema leheruumi puhul hõlpsalt teha. Teistsuguse mulje loob võrreldes Postimehe arvustustega seejuures mina-vormi kasutamine ja julge enda subjekti – “mulle tundus”, “mulle meeldis” – sisse toomine. Moskva kammerorkestrist kirjutades alustas Semper kammerorkestri kui Euroopa sõjajärgse muusikaelu nähtuse kirjeldamisest, nimetades selliste koosseisude loomise eesmärke ning tööpõhimõtteid (SV 1960). Samamoodi kirjutas ta töökorraldusest ja ajaloost Leedu NSV Filharmoonia kammerorkestri puhul, rõhutades regulaarseid proove ja iga indiviidi teadlikku musitseerimist (SV 12.10.1962). Tallinna kammerorkestri kujunemist jälgides loetles ta korduvalt hüvesid, mida selline koosseis muusikaelule pakub. Nimelt andvat orkester võimaluse tutvuda klassitsismieelse muusikalise pärandiga, aitavat üldiselt koorikesksetel eestlastel paremini mõista keerulismat sümfoonilist muusikat (taas viide žanrite hierarhiale), pakkuvat väljundit kaasaegsetele heliloojatele, inspireerivat looma sarnaseid kollektiive ka teistes Eesti linnades (SV 10.03.1961).

ENSV Riikliku Filharmoonia keelpillikvarteti debüüdi puhul tõi Semper taas esile sellise koosluse olulisuse ning tões kahetsusega kvartetihuviliste vähesust eesti publiku seas, kuna ükski kvartett pole seni piisavalt kaua tegutsenud, et kuulamisharjumus võinuks välja kujuneda (SV 11.11.1961). Sarnane emotsioon valdas teda Tšehhist tulnud Smetana nimelise kvarteti

kontserdil: “Kui kahju, et meil ei ole niisuguseid kvartetitraditsioone! Siis oleks meie inimestel suurem tarve hea muusika järele ja sel kontserdil oleks olnud palju rohkem publikut kui seda nüüd oli.” (SV 20.12.1963)

Külalisdirigentide või -interpretide puhul tutvustas Semper lugejale muusiku elukäiku ja/või haridusteed ning saavutusi, vähem tuntud heliloojaid ise loomustas helikeele ja kunstiliste taotluste kaudu. Pikemaajalises Tallinna kammerorkestri jälgimises tõi Semper alatihti võrdlusi varasema seisuga, leides üles edusammud ning dokumenteerides ka vajakajäämised. Korduva soovitava kvaliteedina rõhutas ta järjepidevat, visa tööd nii individuaalsel kui kollektiivsel tasemel (SV 26.01.1962). Interpretatsiooni puhul hindas Semper jätkuvalt kõrgelt isikupära ning süvenemist esitatavasse teosesse. Kuulates Schumanni “Liblikaid” prantsuse pianisti Samson François’ esituses, tões ta, et

see oli midagi sootuks teist, kui me tavaliselt oleme harjunud kuulma. Ja pani mõtlema: kas mõned interpreedid ei varja oma fantaasiapuudust, esitades “autori tahte” sildi all väljakujunenud šabloonid? Muusika on aga palju rikkam, ta ei ole kliše, vaid elav, alati kordumatu, ja sisaldab tohutuid võimalusi. (SV 3.12.1965)

Organisatsioonikriitika väljendus Aurora Semperil peamiselt mures, kas kammerkoosseise piisavalt toetatakse. Ta pakkus, et kammerorkestrile hangitaks kvaliteetsemad pillid (SV 10.03.1961) ning antaks sobivad harjutusruumid piisavate proovide läbiviimiseks (SV 26.01.1962), keelpillikvartetile aga loodaks stabiilsed eksisteerimisvõimalused (SV 11.11.1961) 1965. aastal soovitas ta, et kammerorkestri kontsertidele tuleks leida uus toimumisaeg, et vältida konkurentsi kirjanduslike kolmapäevadega Kirjanike Majas (SV 22.01.1965).

Ideoloogiline sõnum on Semperi arvustuses võrdlemisi sordiini all. Mõningaid viiteid võib leida nõukogude muusika väidetavale üleolekule kapitalistliku läänemaailma loomingust ja marksistlik-leninlikule kunstikäsitlusele, kuid igal juhul ei ole need esiplaanil. Tundub, et poliitilised hoiakud läksid käiku siis, kui oli oht n-ö tasakaalust välja minna ja liigselt läänelikuga rahul olla. Eriti ilmekalt illustreerivad seda muusikamärkmed Lääne-Saksamaalt, kus Semper 1963. aastal koos nõukogude muusikute grupiga Müncheni muusikafestivali külastas, peatudes ka mitmes teises linnas. Üldiselt positiivsesse kuvandisse oleks nagu otsitud tasakaalustavaid negatiivseid detaile, näiteks Bayreuthi muljetest: “Leiame Pidumängumaja osaliselt tellingutes. Rahanappuse tõttu oli Wagner sunnitud ehitama teatrisaali puust. See tuli kasuks akustikale. Nüüd on puu pehkinud ja nõuab uuendamist, kuid jälle teeb raskusi majanduslik külg. Ega siis igal pool kunsti nii suurejooneliselt toetata kui meil.” (SV 7.11.1963)

Ideoloogia mõju võib näha ka Bachi h-moll missa arvustuses (5.11.1965), õigemini selles, mis tekstist puudu on. Nimelt ei puudutanud Semper üldse teose sisu ja tähendust (kuigi harilikult ta esiettekannete puhul seda tegi), vaid tegeles ainult esituse hindamisega, millest võib lugeda välja religiooniga seotud teemade vältimist.

Moskva kammerorkestri arvustuses nimetas Semper mitut väljapaistvat lääne orkestrit, kuid lisas, et Rudolf Baršai kollektiivi eristab kõigist teistest “kaasaegsuse tunne, elulähedus, oskus vanas muusikas alla kriipsutada neid külgi, mis seda lähendab meie ajale. See on hinnatav joon, mis hoiab eemale kuivusest ja akademismi langemise ohust” (SV 1960). Kaasaegsuse positiivne toonitamine peegeldab siin Nõukogude Liidus 1960. aastatel esinenud elavat arutelu “kaasaegsuse” kui nähtuse üle nii muusikas kui ka teistes kultuuri-valdkondades (Kaljula 2014: 246; Kõlar 2022). Kommunistliku partei algatatud kampaania eesmärk oli tuua uuendusi loometegevuse kontseptsiooni, mida nõudis omakorda sulaperioodil tekkinud vabam õhkkond ja tihedamad kokkupuuted läänega. Et riigi juhtkond pidas vajalikuks reguleerida professionaalset kunstiloomingut ning pidurdada läänelike “tagurlike” ideede levikut, tõstatati erinevates loomeliitudes hulgaliselt partei kontrollitud kaasaja-teemalisi arutelusid, mille tulemuseks pidi olema “õigete” printsiipide võidule pääsemine (Kõlar 2022).

Niisiis sooviti näidata kaasaegsust nõukogulikus kontekstis positiivse nähtusena, vaenuliku lääne paradigmas aga negatiivse varjundiga. Taolise suhtumise näiteid esineb ka Semperi arvustustes. Leedu NSV Heliloojate Liidu pleenumi kajastuses tõdes Semper kiitvalt, et leedu heliloojad on välja astunud senistest kitsastest raamidest avaramale, kaasaegsemale teele (SV 5.11.1965). Bohuslav Martinů teostel peatudes möönis aga Semper, et just tšehhi muusika põlised traditsioonid ning rahvalaul olid aidanud heliloojal säilitada sidet rahvaga ning “jääda iseendaks kaasaja muusika keerdkäikudes”. Tema sümfoonia kuulnud kujund hirmuäratava kiirusega arenevast kaasaegsest tehnikast viitavat aga katsele leida väljapääsu “lääne kaasaja tsivilisatsiooni ummikust” (SV 2.12.1960).

Omaette huvitav on nõukogulikus kaasaja-teemalises retoorikas dodekafoonia küsimus. Ehkki tegu on täiesti eri kategooriatesse kuuluvate nähtustega, mida pole loogiline vastandada, leiti partei ametlikus käsitluses just dodekafoonilises kompositsioonimeetodis nõukoguliku “kaasaja” suurim vaenlane (Kõlar 2022). Sellise hoiaku taustal on eriti tähelepanuväärne Semperi püüd dodekafoonia kasutamist õigustada. Poola helilooja Florian Dąbrowski teost kommenteerides nentis ta järgnevat: “Selle üldiselt realistlikus stiilis kirjutatud teose kahes osas on kasutatud deklamatsiooni saatena dodekafooniat kõrvale

täiesti vastuvõetaval kujul” (SV 14.12.1962). Suhtumisest dodekafooniasse kõneleb näitlikult ka löik Eduardas Balsyse loomingu iseloomustusest: “Teoses on vabalt kasutatud dodekafooniat. Selle asemel et võidelda dodekafooniat kui mingi abstraktse fantoomi vastu, oleks nõukogude heliloojad võinud juba ammu seda kompositsioonivõtet õigesti kasutades talle muusikalises loomingu õige koha kätte näidata, nimelt kui üks abinõu sisulise tuuma väljatoomiseks” (SV 5.11.1965).

Kahtlemata kujundas sellist hoiakut Semperi enda välismaa-kogemus, kus Euroopa metropolides oli võimalus kuulda mitmekesisest muusikat ning jälgida erinevusi sellele reageerimises, näiteks meenutas Semper Igor Stravinski kontsert klaverile ja puhkpillidele ettekannet Berliinis autori enda juhatusel, “mille üle löödi tollal lahinguid”. Taolist maailmavaadet mõjutas nähtavasti ka tema isikus peitunud suur uudishimu ning soov pidevalt midagi uut kogeda, nagu ta enda kohta ise ütles.

Suhtumine eesti uudisloomingusse tundub Aurora Semperi puhul olevat heatahtlik. Kirjutades Jaan Räätsa kontsert kammerorkestrile, leidis ta, et ehkki Räätsa teoste ümber on vaidlusi tekkinud, ei kutsu antud teos küll poleemikat esile. “See tore, elurõõmsalt mõjuv teos on terviklik, loogiliselt arendatud ja selge ning seetõttu kuulajaile arusaadav” (SV 29.12.1961). Noore Kuldar Singi kontsertiino flöödile, keelpillidele ja löökpillidele tundus Semperile stiililt pisut ebauhtlane, kuid siiski väga andekas (SV 26.01.1962). Arvo Pärdi esimene sümfoonia olevat publikut kaasaegse helikeelega üllatanud, kuid siiski tundus see teosena, milles ei ole “tühje kohti ega puru silma ajamist” ning mis on veenev oma vormikindluses ja arenguloogikas (SV 24.12.1965).

Viimaks tuleks öelda, et Semper kirjutas väga harva kellestki otse negatiivselt. Tema põhimõteteks oli diplomaatiline väljendusviis, takti- ja tasakaalutunne. Semper on öelnud, et mahategevast arvustust on huvitavam kirjutada ja lugeda, aga lõpuks pole see perspektiivikas töö. Arvan, et selline lähenemine tuli paljuski Semperi isiksusest, iseloomust: kaasaegsed on kirjeldanud teda väärrika tõelise daamina.

Kokkuvõtteks

Võrreldes 1930. aastate lõpus ja 1960. aastatel kirjutatud Aurora Semperi arvustusi, mis ilmusid väga erinevas ühiskondlik-poliitilises kontekstis, tuleb esile piisavalt palju ühisjooni. Kahe ajastu tekstide sarnasuseks on kammerkoosseisude ja sümfooniakontsertide eelistamine ning esitusaspektile keskendumine, (ajaloolise) taustsüsteemi loomine ning kollektiivi/interpreedi pikaajalise

arengu jälgimine. Samuti on suhtumine eesti heliloojate uudisloomingusse ja üldse kaasaegsetesse kompositsioonimeetoditesse üldiselt toetav. Erinevusena võib täheldada nõukogudeaegsetes retsensioonides koorikontsertide ja muusikateatri arvustuste puudumist ning tugevamat ideoloogilist sõnumit, mis ei ole esiplaanil, kuid mida Semper vajadusel oma hoiakutes, sõnastuses ja rõhuasetustes väljendas. Võib niisiis öelda, et Semperi subjektiivsus, mida mõjutasid kultuurilembene kodu, hea haridus, Lääne-Euroopas õppimise ja elamise kogemus, lai silmaring ja uudishimu kõige uue vastu, elu avara maailmavaatega kirjaniku kõrval ning delikaatne, daamilik iseloom, tuli nähtavale võrdlemisi vabas Eesti Vabariigi aegses ajakirjanduses ning jäi muutustele vaatamata püsima ka palju jäigematel ja ideoloogiliselt kontrollitavamatel nõukogude aastatel.

Kommentaariid

- ¹ Adele Brosse (1869–1956) oli baltisaksa klaveripedagoog, kes töötas aastatel 1919–1939 õppejõuna Tartu Kõrgemas Muusikakoolis, olles mitme eesti pianisti, sh Mall Sarv, Erna Saar, Eugen Kelder õpetajaks. Lahkus 1939. aastal Saksamaale. (Lippus 1990: 26)
- ² Austriast pärit Artur Schnabel (1882–1951) oli oma aja kuulsamaid pianiste ja pedagooge, eriti tuntud Beethoveni, Brahmsi ja Schuberti muusika interpreteerijana. Aastatel 1925–1933 õpetas Berliini Riiklikus Muusikaakadeemias (Glock & Plaistow 2001: 548).
- ³ Egon Petri (1881–1962) oli hollandi pianist, kes tegutses peamiselt Saksamaal, Šveitsis ja USAs; oli Ferruccio Busoni õpilane (Methuen-Campbell 2001: 506).
- ⁴ Paul Juon (1872–1940) oli Venemaal sündinud šveitsi helilooja. Aastatel 1911–1934 oli ta Berliinis tegev kompositsiooniõpetajana, tema õpilaste hulka kuulusid Philipp Jarnach, Hans Chemin-Petit, Heinrich Kaminski, Stefan Wolpe (Gudger & Levi 2001: 286).
- ⁵ Curt Sachs (1881–1959) oli saksa muusikateadlane, kes on enim tuntud pillide teadusliku klassifikatsiooni arendajana koostöös Erich von Hornbosteliga; õpetas 1920. aastatel Berliini kõrgkoolides (Mayer Brown 2001: 76).
- ⁶ Max Seiffert (1868–1948) oli saksa muusikateadlane ja arranžeerija, Philipp Spitta õpilane; tegeles peamiselt barokiajastuga (Bach, Buxtehude, Sweelinck) (Würz & Potter 2001: 51).
- ⁷ Lazar Lévy (1882–1964) oli prantsuse pianist, organist, helilooja ning pikaajaline pedagoog Pariisi konservatooriumis (Timbrell 2001: 615).
- ⁸ Prantsuse pianist, dirigent ja pedagoog Alfred Cortot (1877–1962) oli 20. sajandi tuntumaid nimesid klassikalises muusikas, eriti romantilise muusika interpreteerijana. Cortot oli kooli École Normale de Musique de Paris üks asutajatest ning tema meistrikursustel oli legendaarne kuulsus (Cooper & Timbrell 2001: 512–513).
- ⁹ Aurora ja Johannes Semperi tütre Lilian Semperist kujunes hinnatud pianist ja pedagoog, kes lõpetas Tallinna Riikliku Konservatooriumi (TRK) Heljo Sepa klassis ning täiendas end Moskva konservatooriumi aspirantuuris Jakov Zaki juures. Hiljem

esines soolokavade ja sümfooniaorkestri solistina, samuti saatja ja ansamblistina. Aastast 1960 oli TRK klaveriõppejõud (Kuljus 2017: 169–170).

¹⁰ Lapsed Siiri-Mall ja Lilian veetsid okupatsioonaja nähtavasti Tartus, Aurora ise oli sunnitud varjuma maapiirkonnas. Vanem tütar Siiri-Mall haigestus ning suri 1944. aasta sügisel, väidetavalt samal päeval, mil Johannes Semper tagalast koju jõudis (TMM M 273: 31).

¹¹ Vahel hüüti Aurorat ka Roorikuks.

¹² Võrdluses tänapäevase kirjutaja subjekti teadvustava muusikakriitikaga torkab silma eranditult meie-vormi kasutamine, mis ühelt poolt taandab autori isikut, teisalt annab arvamusele justkui mõjusust juurde, luues teatud objektiivse “meie”. Tomsoni järgi oligi meie-vormi kasutamine 1930. aastatel üldlevinud reegel, minavormi kasutust esines vähe (Tomson 2014: 199).

¹³ Orkestrit ei tohiks segamini ajada samanimelise kollektiiviga (TKO), mille Tõnu Kaljuste asutas 1993. aastal ning mis on tegev tänapäevani.

Allikad

Rahvusarhiiv

ERA.R-2018.1.19a

TMM = Teatri- ja Muusikamuuseum

M273 Aurora Semper

Semper, Aurora 1938. Imre Ungari klaverikontsert. – *Postimees*, 6.12.

Semper, Aurora 1939. “Rigoletto” “Vanemuises”. – *Postimees*, 6.01.

Semper, Aurora 1939. Raoul Koczalski Chopini-õhtu “Vanemuises”. – *Postimees*, 13.01.

Semper, Aurora 1939. Leida Aalundi ja Talvi Jaldre kontsert kahel klaveril. – *Postimees*, 9.02.

Semper, Aurora 1939. “Simo Hurda” muusikaline külg. – *Postimees*, 19.02.

Semper, Aurora 1939. Akadeemilise Meeskoori kontsert ülikooli aulas. – *Postimees*, 22.02.

Semper, Aurora 1939. Ap.-õigeusu Tartu Jüri kiriku koori vaimulik. Kontsert. – *Postimees*, 6.03.

Semper, Aurora 1939. Jacques Serres'i ja Ady Levastre'i kontsert “Vanemuise” kontserdisaalis. – *Postimees*, 8.03.

Semper, Aurora 1939. Vanemuise Muusika Osakonna kontsert. – *Postimees*, 14.03.

Semper, Aurora 1939. Richard Odnoposofi kontsert. – *Postimees*, 16.03.

Semper, Aurora 1939. “Faust” “Vanemuises”. – *Postimees*, 4.04.

Semper, Aurora 1939. Valentina Riivese klaverikontsert esmaspäeval “Vanemuise” kontserdisaalis. – *Postimees*, 5.04.

- Semper, Aurora 1939. "Eugen Onegini" muusikaline külg. – *Postimees*, 6.04.
- Semper, Aurora 1939. Prof G. Ramini orelikontsert. – *Postimees*, 16.04.
- Semper, Aurora 1939. Miguel Candela esimene viiulikontsert. – *Postimees*, 24.04.
- Semper, Aurora 1939. Peter-kvarteti kontsert. – *Postimees*, 7.05.
- Semper, Aurora 1939. "Montmartre'i kannike" "Vanemuises". – *Postimees*, 19.09.
- Semper, Aurora 1939. Sümfooniaorkestri kontsert "Vanemuise" kontserdisaalis. – *Postimees*, 28.10.
- Semper, Aurora 1939. "Õueloož" "Vanemuises". – *Postimees*, 5.11.
- Semper, Aurora 1939. Oratoorium "Loomine" Pauluse kirikus. – *Postimees*, 7.11.
- Semper, Aurora 1939. Zelia Uhke-Aumere ja Hubert Aumere kontsert. – *Postimees*, 5.12.
- Semper, Aurora 1939. Bizet' "Carmen" "Vanemuises". – *Postimees*, 10.12.
- Semper, Aurora 1940. Jenny Siimoni (alt) kontsert "Vanemuise" kontserdisaalis. – *Postimees*, 24.01.
- Semper, Aurora 1940. Sümfooniaorkestri 4. kontsert. – *Postimees*, 29.01.
- Semper, Aurora 1940. Bruno Lukki klaverikontsert. – *Postimees*, 31.01.
- Semper, Aurora 1940. "Roxy" muusikalisest küljest. – *Postimees*, 17.02.
- Semper, Aurora 1940. Villem Õunapuu kontsert. – *Postimees*, 23.02.
- Semper, Aurora 1940. Sümfooniaorkestri V kontsert. – *Postimees*, 18.03.
- Semper, Aurora 1940. "Traviata" muusikaline külg. – *Postimees*, 14.04.
- Semper, Aurora 1940. "Traviata" uues koosseisus. – *Postimees*, 28.04.
- Semper, Aurora 1940. XXVIII kammermuusika-õhtu. – *Postimees*, 7.05.
- Semper, Aurora 1960. Juhatas Karl Ancerl. – *Sirp ja Vasar*, 2.12.
- Semper, Aurora 1961. Entusiastid laval, entusiastid saalis. – *Sirp ja Vasar*, 10.03.
- Semper, Aurora 1961. Väsimatut töötahet. – *Sirp ja Vasar*, 11.11.
- Semper, Aurora 1961. Õhtu kammermuusikaga. – *Sirp ja Vasar*, 29.12.
- Semper, Aurora 1962. Muljeid kontserdilt. – *Sirp ja Vasar*, 26.01.
- Semper, Aurora 1962. Meeldivad kontserdid. – *Sirp ja Vasar*, 12.10.
- Semper, Aurora 1962. Muusikamuljeid Poolast. – *Sirp ja Vasar*, 14.12.
- Semper, Aurora 1963. Muusikamärkmeid Lääne-Saksamaalt. – *Sirp ja Vasar*, 7.11.
- Semper, Aurora 1963. Kolm kammerkonserti. – *Sirp ja Vasar*, 20.12.
- Semper, Aurora 1965. Meeldejäävaid muusikaelamusi. – *Sirp ja Vasar*, 22.01.
- Semper, Aurora 1965. h-moll messi kuulates. – *Sirp ja Vasar*, 5.11.
- Semper, Aurora 1965. Isikupärane kontsert. – *Sirp ja Vasar*, 3.12.
- Semper, Aurora 1965. Möödunud kontserte. – *Sirp ja Vasar*, 24.12.

Kirjandus

- Annus, Epp 2017. Ma tõstan klaasi vene rahva terviseks: sotskolonialismi diskursiivsed alustalad. – *Methis. Studia humaniora Estonica*. Nr 20, lk 4–26 (DOI:10.7592/METHIS.V16I20.13887).
- Cooper, Martin & Timbrell, Charles 2001. Cortot, Alfred. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 6. London: Macmillan, lk 512–513.
- Erm, Voldemar 1995. Muuseumimehe päevik. – *Looming* 5, lk 692–707.
- Glock, William & Plaistow, Stephen 2001. Schnabel, Artur. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 22. London: Macmillan, lk 548–549.
- Gudger, William & Levi, Erik 2001. Juon, Paul. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 13. London: Macmillan, lk 286.
- Ha, Fong Wa 2017. *A cross-cultural comparison of evaluation in classical concert reviews in British and Hong Kong newspapers*. PhD thesis. University of Essex.
- Hunston, Susan & Thompson, Geoff (toim) 2000. *Evaluation in text: authorial stance and the construction of discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Järg, Tiia 1999. Aurora Semper 13. VII 1899 – 29. VI 1892. Sada aastat sünnist. – *Teater. Muusika. Kino* 7, lk 42–45.
- Kaljula, Liisa 2014. Karm stiil – nõukogude kaasaegne kunst? – *Kunstiteaduslikke uurimusi* 1–2 (23), lk 246–252.
- Keldõš = Keldysh, Iurii 1960. O kachestvakh sovetskogo kritika. – *Sovetskaia Muzyka* 10, lk 3–17.
- Kirme, Maris 2014. Eesti muusikakriitikute põlvkondlikud maitseotsustused ja maitse normeerimine. – Kirme, Maris (koost). *Peatükke eesti muusikakriitikast enne 1944. aastat*. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 42–117.
- Kuljus, Ene (koost) 2017. *Kirjad Moskvast*. Lilian Semperi kirjavahetus vanematega aastatel 1958–1961. Tallinn: Eesti Muusika- ja Teatrimuuseum; SE&JS.
- Kõlar, Anu 2022. Vabaduse illusioon Eesti muusikas: sulaaeg. – *Eesti muusikalugu*. Käsikiri. Ilmumas 2023/2024.
- Laak, Marin 2020. Teekonnad enne ööd. – Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. 1. kd. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 1117–1144.
- Lippus, Virve 1990. Brosse, Adele. – *Eesti muusika biograafilise leksikon*. Tallinn: Valgus, lk 26.
- Mayer Brown, Howard 2001. Sachs, Curt. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 22. London: Macmillan, lk 76.
- Methuen-Campbell, James 2001. Petri, Egon. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 19. London: Macmillan, lk 506.

Mimnagh, Keely 2012. *The Music Criticism of Jacob Siskind: A Case Study of Corpus Linguistic Analysis*. Master's thesis. Ottawa: Carleton University.

Normet, Leo 1979. Aurora Semper 80. – *Sirp ja Vasar*, 13.07.

Rummo, Paul (koost). *Euroopa, esteedid ja elulähedus: Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1911–1940*. 1. kd. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Semjonova = Semenova, Adelina 2014. Tendentsii razvitiia muzykal'noi zhurnalistiki v Rossii kontsa XIX – nachala XXI veka. – *Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta*, tom 156, kn 6, lk 120–131.

Semper, Aurora 1975. Polnudki tuuldevisatud töö. – Luur, August (koost). *Juhan Simm sõnas ja pildis*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 62–64.

Siirak, Erna 1982. Kirjanduslik Aurora Semper. – *Looming*. Nr 8, lk 1149.

Tauk, Helju 1969. Nii vahukoort kui leiba. – *Sirp ja Vasar*. 11.07, lk 6.

Timbrell, Charles 2001. Lévy, Lazare. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 14. London: Macmillan, lk 615.

Tomson, Maret 2014. Eestikeelse kontserdikriitika põhijooni 1930. aastail. – Kirme, Maris (koost). *Peatükke eesti muusikakriitikast enne 1944. aastat*. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 126–204.

Tool, Aare 2016. *Piiratud transponeeritavusega heliread ja vorm Eduard Oja muusikas*. Doktoritöö. Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia.

Tükk, Reelike & Kirme, Maris 2014. Teoreetilised lähtekohad muusikakriitika käsitlemisel. – Kirme, Maris (koost). *Peatükke eesti muusikakriitikast enne 1944. aastat*. Tallinn: TLÜ kirjastus, lk 17–34.

Vahter, Artur 1962. Muusika, kriitika ja ajakirjandus. – *Sirp ja Vasar*, 26.10.

Veidemann, Rein 2000. *Kriitikakunst: uurimus kriitika olemusest ja toimest. Eesti kogemus*. Tallinn: Avita.

Würz, Anton & Potter, Pamela 2001. Seiffert, Max. – Sadie, Stanley (toim). *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 23. London: Macmillan, lk 51.

Summary

The aspect of subjectivity in Aurora Semper's concert reviews published in different socio-political context

Meeta Morozov

Junior researcher

Department of musicology, Estonian Academy of Music and Theatre

meeta.morozov@eamt.ee

Keywords: Aurora Semper, concert reviews, music criticism, *Postimees*, *Sirp ja Vasar*, Soviet time

The article examines the subjective aspect in concert reviews by Estonian music critic, pianist, teacher and music historian Aurora Semper (1899–1982), investigating whether and how different socio-political context influenced the manifestation of Semper's subjective evaluations and taste in her writings for the newspapers *Postimees* (1938–1940) and *Sirp ja Vasar* (1956–1965). The paper focuses on the question of to what extent Semper's subjective aesthetic understandings developed by the 1930s, such as seeing chamber music at the top of the hierarchy of musical genres, her educational background, including piano studies and the experience of West European musical life, were expressed during the Soviet regime with its demands on re-evaluation of music according to the Marxist-Leninist ideology.

Comparing Semper's reviews written in the late 1930s and 1960s, enough common features emerge. The found similarities include the preference for chamber music/ensembles and symphony concerts as well as the focus on the performance aspect, interest in historical issues and the observation of the long-term development of the collective/artist. Also, the attitude towards contemporary music is generally supportive and favourable. As a difference, one can notice the absence of stage works' reviews in Semper's Soviet-era writings and a stronger ideological message which is not emphasized but which Semper expressed when necessary in her attitudes, as well as the use of language and emphases. It can therefore be concluded that Aurora Semper's subjectivity, which was strongly shaped by her studies in Europe (Germany, France) in the 1920s, broad mind and curiosity for knowledge, marriage to an intelligent and tolerant writer and politician Johannes Semper, music history teaching experience and a delicate character, became visible in the relatively free press of the independent Estonia in the 1930s and remained generally unchanged, despite the new socio-political context, in the much more rigid and ideologically controlled Soviet years.

Meeta Morozov

Meeta Morozov on Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia neljanda aasta muusikateaduse doktorant, kes keskendub oma töös muusikateaduse kateedri kujunemisloole nõukogudeaegses Tallinna Riiklikus Konservatooriumis. Ta on omandanud Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias *cum laude* bakalaureusekraadi muusikapedagoogikas ja magistrikraadi muusikateaduses.

Meeta Morozov is currently a fourth-year doctoral student in musicology at the Estonian Academy of Music and Theatre, focusing in her work on the formation of academic musicology in Tallinn State Conservatory during the Soviet period. She graduated from the same institution, obtaining a bachelor's degree in music pedagogy and a master's degree in musicology, both with honours.

meeta.morozov@eamt.ee

Vokaalide ja klusiilide intensiivsussuhted laulmisel teksti arusaadavuse mõjutajana

Allan Vurma

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse professor
allan.vurma@eamt.ee

Tuuri Dede

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia doktorant
tuurielo@gmail.com

Veeda Kala

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia doktorant
veeda.kala@eamt.ee

Einar Meister

Tallinna Tehnikaülikooli keeletehnoloogia laboratooriumi vanemteadur
einar.meister@taltech.ee

Lya Meister

Tallinna Tehnikaülikooli keeletehnoloogia laboratooriumi teadur
lya.meister@taltech.ee

Marju Raju

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse osakonna teadur
marju.raju@eamt.ee

Jaan Ross

Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse emeriitprofessor
jaan.ross@gmail.com

Teesid: Klassikalisel laulmisel on tihti probleemiks lauldava teksti arusaadavus. Käesoleva uurimuse eesmärgiks on kontrollida hüpoteese, et (1) võrreldes tavali- se kõnelemisega kalduvad ooperlikult valjul laulmisel helitud klusiilid intensii- vistuma proportsionaalselt vähem kui vokaalid, mistõttu klusiilide tuvastamine muutub raskemaks, ja et (2) klusiili intensiivsem häädamine laulmisel parandab selle tuvastatavust. Viie professionaalse laulja poolt esitatud romantilise perioo- di itaaliakeelsete ooperiaariate esituste analüüsimisel selgus, et võrreldes aaria teksti lugemisega olid lauldud vokaalid keskmiselt 14,2 dB, kuid /k/, /p/ ja /t/ vaid 7,1 dB intensiivsemad. Kuuekümne osalejaga tajukatses parandas intensiivsem klusiilide häädamine nende äratundmist üldiselt vaid siis, kui stiimulid esitati reverbereeruva akustikaga ruumis ja/või koos saate- ning ansamblipartnerite produtseeritud helisid imiteeriva roosa müraga. Juhusest kõrgem klusiili tuvasta- tavus võis teatud juhtudel säilida ka siis, kui selle eksplosiooniosa asendas vaikus.

Märksõnad: helitud klusiilid, klusiili eksplosioon, maskimine, ooperlik laulmine, reverberatsioon, teksti arusaadavus, vokaalide ja konsonantide intensiivsus

Tihti täheldatakse probleeme lauldavast tekstist arusaamisega (Miller 1996: 26; Roolaid 1988: 26–27). Vajakajäämisi laulja keelelistes oskustes on peetud ebaadekvaatse intonatsiooniga samaväärseks puuduseks (Adams 2008) ning arusaadavalt lauldud sõnu sama oluliseks kui head hääletämbrit (Appelman 1986: 171–172). Lauljatele pole aga sõnade selge edasiandmise ülesanne lihtne, sest “kui tekitada erinevaid helikõrgusi samaaegselt sõnade hääldamisega, siis viiakse samaaegselt läbi kahte eraldiseisvat tegevust” (Brown 1996: 101).

Teksti laulmine ja selle esitamine kõneldes on paljudes aspektides sarnased – nii kõneldud kui lauldud teksti võime vaadelda üksikute häälikute jadana, mille artikuleerimiseks kasutatakse hingamissüsteemist, kõrist ja vokaaltraktist koosnevat hääleaparaati (Miller 1996: 50–51). Samas erineb laulmine kõnelemisest mitmel moel: muusika dikteerib hääle kõrguse, kasutatav hääle kõrguslik ulatus on tüüpiliselt palju laiem ja võib hõlmata helikõrgusi laulja hääleaparaadi füsioloogiliste piirideni. Ka tempo ja helide kestused on laulmise puhul muusika poolt suurel määral ette kirjutatud, ehkki kõnelemise seisukohast tundub tulemus sageli ebaloomulik (Miller 1996: 52). Erinevalt kõnelemisest on laulmisel suurema tähelepanu ja täpsema kujundamise all hääle tämber (Bloem-Hubatka 2012: 123). Tämbritelised eelistused võivad seejuures olla erinevate laulužanrite puhul üsna erinevad (Fisher & Kayes *et al.* 2021). Ka kasutatav hääle intensiivsuse ala on laulmisel tihti palju avaram kui kõneldes (Miller 1996: 52). Laulja oskus produtseerida häält valjult või väga valjult (näiteks klassikalise ooperistiili puhul) võib osutada ülioluliseks, kostmaks suurtes saalides orkestrist üle. Muusikast tulenevad piirangud pole siiski jäigad ning interpretatsiooniline vabadus teatud piirides on musitseerimise loomulik osa (Friberg 1991).

Kõneldud ja lauldud tekstide arusaadavuse teema käsitlemiseks peaksime omama ettekujutust sellest, kuidas hääleorganite abil produtseeritud teksti tajutakse ja milline peaks olema häälikute kõla, et arusaadavus oleks piisavalt hea. Erinevate kõnetaju teooriate järgi on siin olulised nii alt-üles (*bottom-up*) kui ka ülalt-alla (*top-down*) tüüpi protsessid. Osade uurijate arvates on teksti hääldamisel artikulaatorsete liigutuste eesmärgiks spetsiifiliste akustiliste sündmuste produtseerimine (Guenther 1995; Guenther, Hampson & Johnson 1998; Houde & Jordan 1998; Perkell & Matthies *et al.* 1997; Perkell & Matthies *et al.* 1995; Savariaux & Perrier *et al.* 1995). Alternatiivse vaateviisi – motoorse teooria (*motor theory*) kohaselt on väljundiks teksti produtseerimisel, aga samuti

juhtlõngaks selle tajumisel hoopis artikulatoorne žest ise (Lindblom & Lubker *et al.* 1979; MacNeilage 1970; Saltzman & Munhall 1989). Kõik tajuteooriad möönavad siiski, et vähemalt mingisugune akustiline väljund on kõne tajumiseks vajalik (Behrman 2018: 409).

Laulmises ja ka laulmise teaduslikul uurimisel pälvivad vokaalid tihti suuremat tähelepanu kui konsonandid, sest lauluhääle tämber moodustub eelkõige just vokaalide kõlast (Miller 1996: 20). Vokaalmuusikas tüüpiliselt pikeneb vokaalide kestus võrreldes sama teksti kõnelemisega (Sundberg 1987). Vokaalide prominentsuse tõendiks laulmises võiks pidada ka seda, et kui lauldav silp algab konsonandiga, millele järgneb vokaal, siis lauljad tüüpiliselt ajastavad just vokaali, mitte aga konsonandi alguse samaaegselt muusikalise löögi algusega. Vastavale vokaalile eelnevat konsonanti hääldatakse aga veidi enne selle löögi algust. Järjestikuste silpide korral tähendab see, et konsonant mõne silbi alguses võib ajalisel osutuda paiknevaks antud silbile eelneva silbi lõpus (Sundberg 2004).

Vokaalidest arusaadavuse tagamises leidub neid tegureid, mida laulja saab kontrollida, kui ka selliseid, mis on laulja kontrolli alt väljas (Fine & Ginsborg 2014). Näiteks väheneb arusaadavus sedamööda, kuidas põhitoon (helikõrgus) kasvab (Di Carlo & Germain 1985; Gottfried & Chew 1986; Hollien & Mendes-Schwartz *et al.* 2000; Joliveau & Smith *et al.* 2004; Gregg & Scherer 2006; Smith & Wolfe 2009; Deme 2014; Qu & Sun *et al.* 2020). Sellest tulenevalt osutub sageli naishääle puhul vokaali kvaliteedi tuvastamine raskemaks kui meeshääle puhul, sest naiste hääleulatus ala paikneb meeste omast kõrgemal. Kõrge põhitooni puhul on osahelide vaheline distantis hääle spektris suur. Seetõttu ei pruugi nad sattuda piisavalt lähedale ühele või teisele vokaaltrakti resonantsagedusele, et tekitada kuulaja jaoks resonantsageduste paiknemise ja seega ka hääldatava vokaali tuvastamise akustiline juhtlõng (Sundberg 1987: 124).

Kui vokaalidest oleneb suurel määral lauluhääle üldine kõlavus, siis konsonantide kanda on vokaalidest enam funktsionaalne koormus teksti arusaadavuse tagamiseks (Fletcher 1929; Ware 1998: 171). Konsonantide omadusi laulmises pole peaaegu üldse uuritud. Kirjandusest võib leida küll mõningaid vokaalpedagoogide seisukohti, kuidas tuleks konsonante hääldada, et tagada lauldavast tekstis hea arusaadavus. Need seisukohad võivad olla aga üksteisega vastuolus. Näiteks on Clifton Ware (1998: 172), Van Ambrose Christy (1967), William Vennard (1967), James Melton (1953) ja Sonia Sharnova (1947) väitnud, et konsonante tuleks arusaadavuse parandamiseks hääldada reljeefsemalt (Ware kasutab siin näiteks termineid *strongly energize* ja *exaggerate consonant articulation*), kuid Viktor Fuchs (1964), Madeleine Marshall (1956) ja Ralph Morse Brown (1946) on leidnud, et lauljad peaksid vastupidi sellest hoiduma. Vennard (1967: 182) on väitnud, et hea diktsiooni saavutamiseks ei

tohiks lauljad panna liialt suurt rõhku legatole, kuid Richard Milleri (1996: 25) arvates hävitab vigane diktsioon legato ja lammutab heaks laulmiseks vajaliku vokaaltehnilise konstruktsiooni.

Käesolevas töös püüame uurida, kas lauldava teksti arusaadavuse probleemide tekkimise üheks põhjuseks ooperlikul laulmisel võiks olla vokaalide ja mõnede konsonantide (siin töös kitsama tähelepanu all helitute klusiilide) intensiivsuste vahekorra muutumine konsonantide kahjuks võrreldes sama vahekorraga kõnelemisel. Sellisele võimalusele on osutanud Nicole Scotto Di Carlo (2007), kuid ilma selge viiteta konkreetsele uurimistööle.

Helitute klusiilide hääldamisel saame eristada (1) sulu osa, kus õhu läbi-pääs on täielikult tõkestatud, kas huuli sulgedes (/p/ puhul) või tekitades sulu keele ja suulae vahel ülemiste hammaste sompude juures (/t/ puhul) või pehme suulae juures (/k/ puhul), ning (2) eksplosiooni osa, kus eelpoolkirjeldatud sulu avanemine tekitab plahvatuse sarnase müra (Eek & Meister 1996a). Helitute klusiilide hääldamisel häälepaelad ei võngu erinevalt vokaalidest ja ka näiteks klusiilidest /g/, /b/, /d/, kui neid hääldada heliliselt (mis on tüüpiline itaalia keele puhul).

Kui vokaalide intensiivsus oleneb põhiliselt häälepaelu võnkuma paneva õhusurve (tekitatakse kopsude abil) tugevusest nende all, siis helitute klusiilide eksplosiooniks vajalik õhurõhk saavutatakse hoopis suus paiknevat ruumi järsult vähendades (nt tõstes selleks järsult kõri). Kopsudest lähtuv õhurõhk ei pruugi siin mängida otsest rolli (Behrman 2018: 281). Seega vokaalide ja helitute klusiilide hääldamise intensiivust määravate mehhanismide teatud sõltumatus teineteisest saaks olla teoreetiline põhjus, miks hääle intensiivsust muutes võiksid /k/, /p/ ja /t/ ning vokaalide intensiivsus muutuda erineval määral.

Klusiilide äratundmisel võib lisaks eksplosiooni osale teatud rolli mängida ka vokaaltrakti formantsageduste liug ehk siire konsonandi hääldamise positsioonist (mille puhul kasutatakse terminit “lookus”) konsonandile järgneva vokaali positsiooni (Deme 2014; Eek & Meister 1996b). Lisategurid ooperlikul laulmisel, mis samuti võiksid häirida lauldavast tekstis arusaamist, on nii kontserdi- või ooperisaali reverberatsioon kui ka laulja häält osaliselt või täielikult maskida võiv muusikainstrumentide saade ja ansamblipartnerite poolt produtseeritud helid (Meyer 2009: 10–13).

Käesolev uurimus koosneb kahest etapist. Esimese etapi (mis valdavalt põhineb viie eesti emakeelega vokalisti esituste analüüsimisel) eesmärgiks on välja selgitada, kas vokaalide ja helitute klusiilide intensiivsuste suhe ooperlikul laulmisel kaldub võrreldes rääkimisega vokaalide kasuks suurenema. Kui vastav tendents leiab kinnitust, siis on töö teise etapi eesmärgiks leida, kas helitute klusiilide eksplosiooni produtseerimine intensiivsemalt parandab klusiilide äratundmist ning seeläbi lauldava teksti üldist arusaadavust. Olgugi

et intuiitiivselt võiks oodata viimasele küsimusele jaatavat vastust, on eelpool kirjeldatud vokaalpedagoogilised seisukohad selles osas siiski vastuolulised, mis põhjendab vajadust käesolevaks uurimistööks.

Sisuliselt töö esimese etapi juurde kuulub ka vastava peatüki lõpus kirjeldatud väiksema mahuga lisauuring, kus püütakse meid huvitavas aspektis võrrelda eesti ja itaalia vokalistide esitusi, kasutades itaalia lauljate puhul ühe teise uurimuse raames veebirepotooriumis avalikult kättesaadavaks tehtud salvestisi.

I etapp

I meetod – lauldud ja loetud tekstide akustiline analüüs ja võrdlus

Salvestised

Viiel klassikalise häälekoolitusega professionaalsel eesti emakeelega lauljal (sopran, metsosopran, tenor, bariton ja bass) paluti laulda itaaliakeelne romantilise perioodi ooperiaaria nende repertuaarist (vt tabel 1) nii nagu nad esitaksid selle ooperilaval. Seejärel paluti lauljatel lugeda häälega sellesama aaria tekst stiilis, mis sarnaneks rääkimisele tavalises vestluses. Lauljaid taustati väikeses summas kinkekaardiga. Kõik osalenud lauljad on rahvusvahelise esinemiskogemusega, kolm nendest esinevad pidevalt kandvate rollidega Eesti ooperilavadel. Ooperilauljate *curriculum* hõlmab süvendatud läbi terve õpinguteaja kestvat itaalia keele kursust, kus on oluline rõhk aktsendivaba häälduse omandamisel. Otsustasime kasutada itaaliakeelset materjali, kuna euroopa klassikaline laulukultuur oma ajaloolises arengus põhineb suurel määral just itaalia keelel ning see on laulumaaailmas igapäevaselt kasutusel ning vähemalt foneetilistes põhialustes tuttav nii lauljatele, vokaalpedagoogidele kui ka haritud publikule kogu maailmas. Eestikeelse materjali kasutamisel oleks meie uurimistulemuste kõnekus olnud väljaspool eesti kultuuri marginaalsem.

Kõiki siin kasutatud aariaid iseloomustab pigem rahulik tempo ja lai dünaamiline ulatus, mis hõlmab nii väga vaikselt (*pp*) kui ka väga valjult (*ff*) lauldud löike. Kõikides aariates on samuti rakenduses lai vastava hääleliigi hääleulatust peaaegu täiel määral hõlmav helikõrguslik ala.

Esitused salvestati Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia madala reverberatsiooniajaga helistuudios ($T_{30} = 0,2$ s) sülearvuti *Dell Latitude 5400* kõvakettale välise USB helikaardi *Audient ID4* vahendusel, kasutades tarkvara *Sopran 1.0.20* ja samplimissagedust 44100 Hz. Salvestamisel kasutati ringkarakteristikuga mikrofoni *DPA SC4061-FM*, mis kinnitati meditsiinilise teibiga laulja põsele tema suunurgast umbes 3 cm kaugusele (sarnaselt sellele, kuidas taolisi

mikrofone kasutatakse etendustel). Selleks, et oleks võimalik saada informatsiooni laulja poolt produtseeritud helide intensiivsuste absoluutväärtuste kohta, viisime iga laulja puhul läbi kalibreerimise helirõhutaseme mõõturi *UNI -T UT352* abil, mille mikrofoni paigutasime selleks 30 cm kaugusele laulja suunurgast. Kalibreerimisel kasutasime lineaarset (dBC) sageduskarakteristiku korrigeerimise, mida on soovitanud näiteks kliinilistel hääleuuringutel kasutada Youri Maryn ja Andrzej Zarowski (2015), sest see kirjeldab hääle intensiivsust selle produtseerimise aspektist adekvaatsemalt kui dBA korrigeerimine.

Täiendav ülesanne: aaria teksti lugemine valjemalt oraatorlikus stiilis

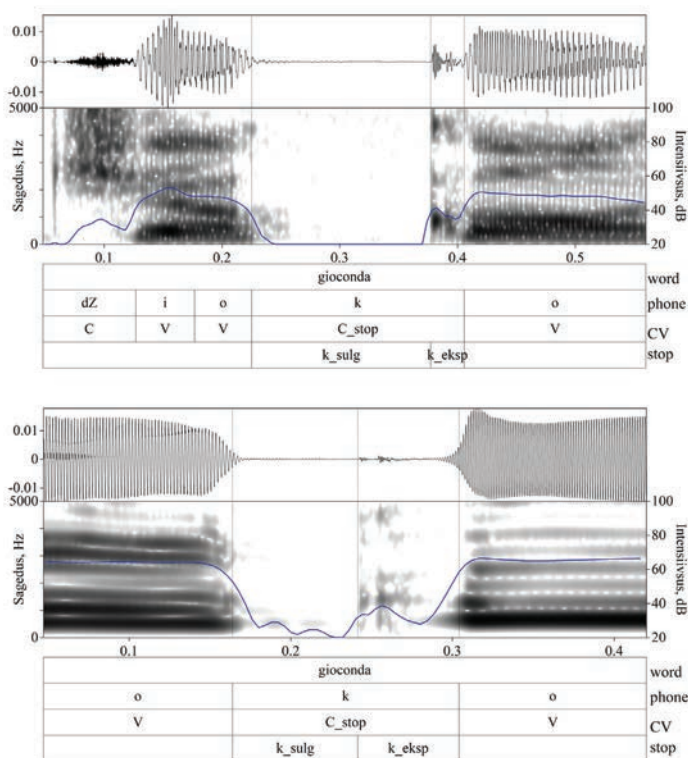
Kui oletada, et ooperlikul laulmisel kasvab vokaalide intensiivsus sulghäälikute intensiivsusega võrreldes rohkem kui kõnes, siis võiksime samuti oletada, et selline intensiivsuste vahekorral muutumine leiab aset ka valjemalt rääkides. Selle hüpoteesi kontrollimiseks palusime lauljatel sooritada lisäülesande, kus nad pidid lugema aaria teksti oraatorlikus stiilis nii nagu nad esitaks teksti laval esinedes. Lisäülesande sooritas neli lauljat (sopran, metsosopran, tenor ja bariton).

Tabel 1. Ooperiaariad, mille esituste salvestised segmentiti häälikute kaupa koos vastavate intensiivsuste mõõtmisega.

Hääleliik	Tegelaskuju	Aaria	Ooperi pealkiri	Helilooja
Sopran	Adriana	<i>Ecco respiro appena</i>	Adriana Lecouvreur	Francesco Cilèa
Metsosopran	Santuzza	<i>Voi lo sapete</i>	Cavalleria rusticana	Pietro Mascagni
Tenor	Carlo	<i>Linda! Si ritirò</i>	Linda di Chamounix	Gaetano Donizetti
Bariton	Belcore	<i>Come Paride vezzoso</i>	L'Elisir d'amore	Gaetano Donizetti
Bass	Philip II	<i>Ella giammai m'amò</i>	Don Carlos	Giuseppe Verdi

Salvestiste segmentimine ja häälikute intensiivsuste mõõtmine

Uurimismaterjali segmentisid ja märgendasid kaks suurte kogemustega uurijat, kasutades programmi *Praat* (Boersma & Weenink 2022) ja ühtseid kokkuleppelisi reegleid, mis lähtuvad eri häälikute artikulatoorsetest ja akustilistest omadustest. Esmalt segmentiti salvestised fraasi, sõna ja hääliku tasandil, seejärel lisati CV-kiht, kus segmentide piirid dubleerivad häälikukihi piire, klusiilid on tähistatud märgendiga C-stop, muud konsonandid ja vokaalid vastavalt C ning V. Lisaks loodi *stop*-kiht, kus klusiilid on jagatud kaheks eraldi segmentiks – sulufaasiks ja eksplosiooni- ehk avanemisfaasiks. Kõnesegmentide piirid on leitud visualiseeritud helilaine ja selle spektrogrammi põhjal ning kontrollitud kuuldeliselt. Häälikute märgendamisel on kasutatud itaalia keelele kohandatud fonemaatilist SAM-PA transkriptsiooni¹, sõna- ja fraasitasandi märgendus on ortograafiline (joonis 1).

Joonis 1. Soprani loetud (ülemine paneel) ja lauldud (alumine paneel) sõna *gioconda* segmentimise näited. Kummagi paneeli ülimes osas on visualiseeritud helilaine ja spektrogramm, alumises pooles märgenduskihid (phrase, word, phone, CV ja stop) koos vastavate märgendite ja segmentipiiridega. Kuigi nii loetud kui lauldud /k/ on ligikaudu ühesuguse intensiivsusega, siis lauldud versioonis jääb /k/ talle järgneva /o/ kõrval palju nõrgemaks, sest lauldud versioonis on /o/ loetud versiooniga võrreldes umbes 16 dB intensiivsem. Häälikute intensiivsust näitab spektrogrammil sinine kõver. Intensiivsuste väärtused on joonisel esitatud kalibreerimata kujul.

Signaalide akustiliseks analüüsiks koostati *Praat*'i skript, mis mõõdab erinevate kõnesegmentide (häälikud, klusiili sulu- ja avanemisfaas) kestusi ja intensiivsusi ning salvestab tulemused tabelina edasiseks statistiliseks töötamiseks. (Käesolevas artiklis keskendume vaid intensiivsuste analüüsimisele.)

Loetud või lauldud tekstis üksikute häälikute intensiivsuse kirjeldamisel vaid ühe seda iseloomustava arvulise väärtuse abil põrkume kahe metodoloogilise probleemiga. Esiteks ei olene heli tajutav intensiivsus üksnes heli sageduskomponentide amplituudist, vaid ka heli kestusest. Lühikesi, alla 200 ms kestusega helisid tajutakse pikematest samasuguse amplituudiga helidest vaiksena (Howard & Angus 2006: 89). Samuti kaldub kuulmissüsteem integreerima ja mitte tajuma intensiivsuse muutusi, mis jäävad ligikaudu 200 ms pikkuse akna sisse. Klusiilide eksplosiooniosa tüüpiline kestus on sellest suurusjärgu võrra väiksem (Behrman 2018: 285). Seetõttu saab klusiili eksplosiooni intensiivsuse mõõtmisel registreeritud väärtus iseloomustada selle tegelikult tajutud valjust vaid ligikaudselt.

Teine metodoloogiline probleem tekib sellest, et ka vokaalide intensiivsus ei pruugi vokaali terve kestuse jooksul olla stabiilne. Vokaalide kestus eriti laulmisel on sageli oluliselt pikem kui 200 ms, mistõttu sel puhul võib intensiivsuse muutumine vokaali kestuse jooksul olla ka tajutav.

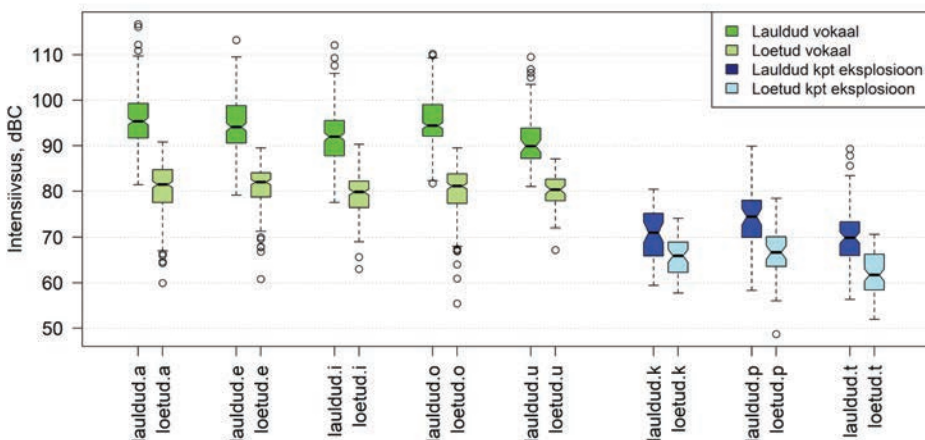
Programmis *Praat* toimub kuvatava intensiivsuskõvera silumine Gaussi kõvera kujulise akna abil, mille laius tuleneb programmis *Praat* helikõrguse arvutamise seadetes määratava minimaalse helikõrguse väärtusest (*Praat manual*²). Intensiivsuse arvutamisel osutus otstarbekaks fikseerida selleks väärtuseks 300 Hz (*Praatis* vaikeväärtus 100 Hz), mis muutis silumisakna ajaliselt lühemaks, võimaldades nii selgemini *Praati* poolt kuvataval intensiivsuskõveral eristada klusiili eksplosioonist tekkiva plahvatusliku tõuke intensiivsust sellele järgneva vokaali intensiivsusest. Klusiili eksplosiooni intensiivsusest registreerisime väärtuse eksplosiooniosa esimese neljandiku keskel, mille kujunemisel mängis peamist rolli eelpoolkirjeldatud plahvatuslik tõuge, mitte aga järgnev vokaal.

Vokaalide intensiivsusest registreerisime vastava vokaali intensiivsuse keskmise väärtuse segmentimisel määratud aknas. Seetõttu võis teatud juhtudel, kui klusiiliga külgneva vokaali algusosa oli intensiivsem kui selle lõpuosa, vokaali ja klusiili intensiivsuste erinevus klusiili vahetus ajalisel läheduses osutada suuremaks kui see, mida väljendasid mõõdetud väärtused. Teistel juhtudel, kui vokaal muutus intensiivsemaks alles selle lõpuosas, oli võimalik ka vastupidine olukord. Kõigile mõõdetud intensiivsuste väärtustele lisasime lauljate individuaalsed kalibreerimisprotsessis määratud parandustegurid.

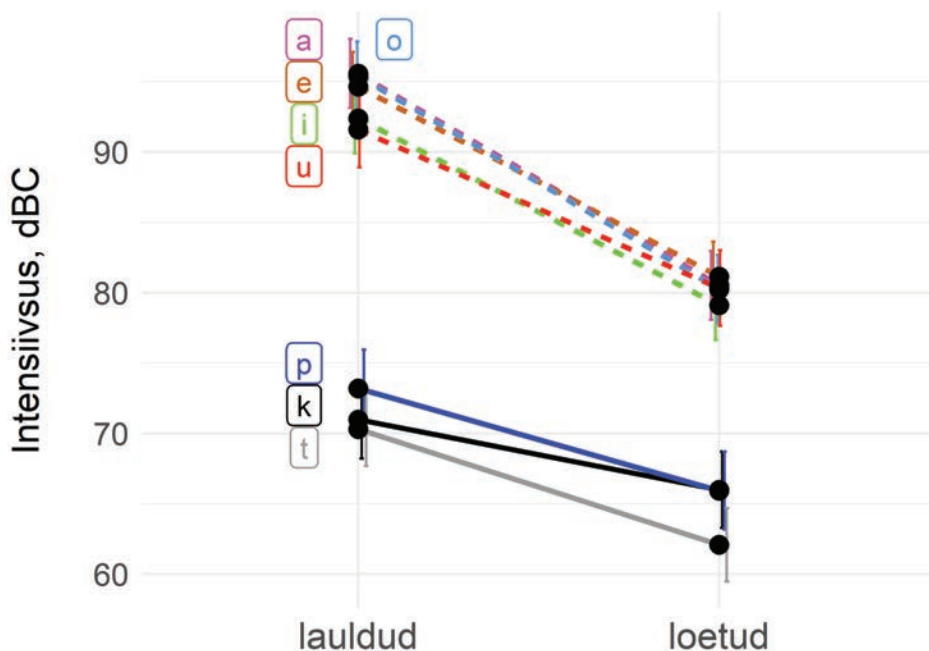
Tulemused I

Joonisel 2 on toodud häälikute intensiivsused karpdiagrammidena nii üksikute vokaalide (märgitud rohelisega) ja klusiilide (märgitud sinisega) kui ka lauldud (eredam värv) ja loetud (tuhmim värv) esituste kaupa. Igasse karpdiagrammi on ühte koondatud kõigi viie laulja esituste andmed. Näeme, et keskmiselt produtseeriti kõik uuritud häälikud intensiivsemalt laulmisel (keskmine vokaalide intensiivsus 94,5 dB (standardhälve 6,2 dB) võrreldes 80,3 dB-ga lugemisel (standardhälve 5 dB)). Maksimaalselt ulatus kõige tugevamalt lauldud vokaali intensiivsus 117 dB-ni ja loetud vokaali puhul 90,8 dB-ni. Klusiilide keskmine intensiivsus laulmisel oli 71,5 dB (standardhälve 6,3 dB) ja lugemisel 64,4 dB (standardhälve 5,3 dB).

Tuletame meelde, et vastavad väärtused kirjeldavad heli intensiivsust mõõdetuna 30 cm kaugusel laulja suuavast ja et intensiivsuste kalibreerimisel kasutatakse dBC sageduskorrektsiooni, kus madalate ja kõrgete sageduskomponentide mõju ei vähendata (erinevalt veidi sagedamini kasutatavast dBA korrektsioonist). Kuna otseheli intensiivsus kahaneb kauguse kahekordistudes alati vähemalt 6 dB võrra (Howard & Angus 2006: 30), siis näiteks 80 dB heliintensiivsus 30 cm kaugusel hääle allikast kahaneb sellest kahe meetri kaugusel 63,5 dB-ks. Laulmisel muutub hääle tüüpiliselt intensiivsemaks ka kõrgematel nootidel, sest kõrgema hääle produtseerimiseks peavad häälepaelad olema pingsamad ning vajavad seetõttu võnkumise tekitamiseks ja selle alalhoidmiseks suuremat õhurõhku häälepaelte all (Titze 1989). See omakorda aga tõstab hääle intensiivsust.

Joonis 2. Loetud (tuhmim) ja lauldud (eredam) vokaalide (roheline) ja helitute klusiilide (sinine) intensiivsuste absoluutsed väärtused (kalibreerimisel kasutati dBC korrektsioonikarakteristikut). Vokaalid on võrreldes klusiilidega keskmiselt intensiivsemad ning laulmisel võrreldes lugemisega suureneb vokaalide intensiivsus rohkem, kui klusiilide intensiivsus.

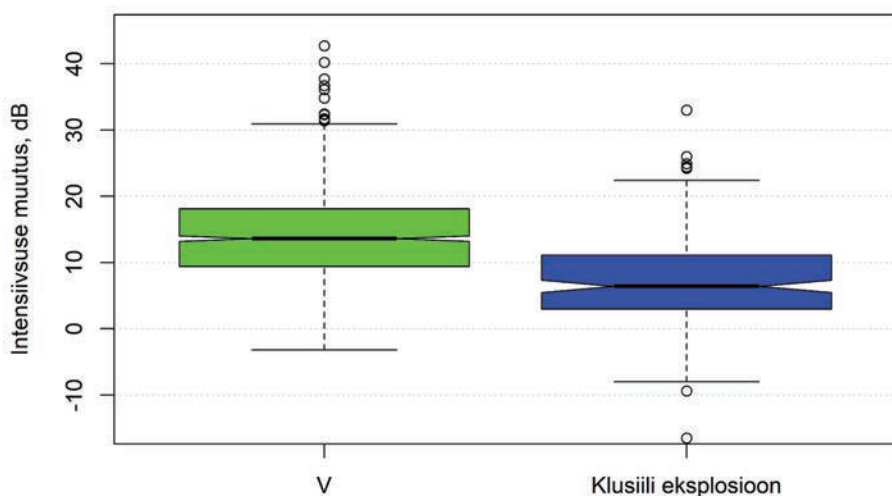
Joonis 3. Lineaarse regressiooni segamudeli poolt ennustatud häälikute keskmised intensiivsuse väärtused koos 95% usaldusvahemikega.

Tulemuste statistiliseks analüüsiks koostati lineaarse regressiooni segamudel, milles uuritavaks tunnuseks on hääliku kalibreeritud intensiivsus ja selgitavateks tunnusteks esituse tüüp (kõne või laul), häälik ja nende vastastikmõju, juhuslikuks muutujaks on laulja. Mudel selgitab ca 80% tunnuste variatiivsusest ($R^2 = 0,81$), selle väljundnäitajad on esitatud tabelis 2. Näeme, et vokaalid /a/, /e/ ja /o/ on produtseeritud keskmiselt kolme dB võrra intensiivsemalt võrreldes vokaalidega /i/ ja /u/ (vt ka joonised 2 ja 3), erinevus vokaalide intensiivsustes oli statistiliselt oluline nii laulmisel kui ka lugemisel. Vastav tendents on kooskõlas ka Ettien Koffi (2020) esitatud teiste analoogsete uurimuste tulemustega.

Ka kolme klusiili keskmised intensiivsused olid üksteisest pisut erinevad: teistest veidi intensiivsemalt kalduti produtseerima klusiili /p/, teksti lugemisel ka klusiili /k/, klusiili /t/ intensiivsus oli nii laulmisel kui lugemisel teistest väiksem ($P < 0,001$) (vt sinised karpdiagrammid joonisel 2).

Tabel 2. Lineaarse regersiooni segamudeli väljundnäitajad.

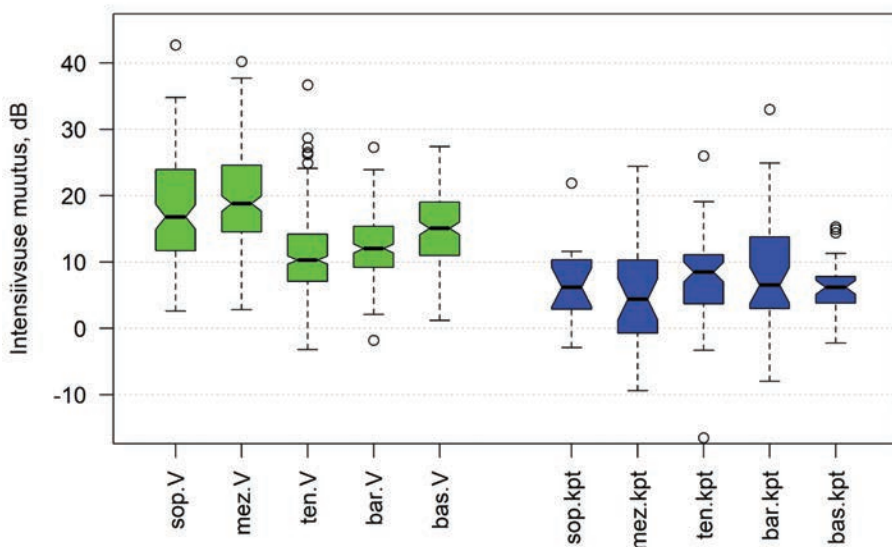
	Väärtus	Standardviga	Vabadus- astmete arv	t-statis- tik	P
Baastase (lauldud /a/-vokaal)	95,58	1,25	5,56	76,46	< 0,001
loetud a	-15,05	0,44	2337,98	-34,61	< 0,001
e	-0,94	0,46	2338,16	-2,03	0,043
i	-3,19	0,46	2338,1	-6,91	< 0,001
o	-0,18	0,44	2338,05	-0,41	0,685
u	-3,98	0,71	2338,12	-5,57	< 0,001
k	-24,59	0,79	2338,09	-31,07	< 0,001
p	-22,37	0,78	2338,1	-28,78	< 0,001
t	-25,28	0,62	2338,02	-40,72	< 0,001
loetud: e	1,56	0,65	2337,98	2,4	0,016
loetud: i	1,79	0,65	2337,98	2,74	0,006
loetud: o	-0,1	0,62	2337,98	-0,16	0,871
loetud: u	3,78	1	2337,98	3,78	< 0,001
loetud: k	10,06	1,08	2337,99	9,36	< 0,001
loetud: p	7,79	1,1	2337,98	7,09	< 0,001
loetud: t	6,83	0,88	2337,98	7,79	< 0,001

Joonis 4. Vokaalide (vasakul) ja helitute klusiilide (paremal) intensiivsuse kasv laulmisel võrreldes lugemisega. Vokaalide intensiivsus kasvas keskmiselt 14,2 dB võrra, kuid /k/, /p/ ja /t/ intensiivsus vaid 7,1 dB võrra.

Joonisel 4 on näha, et vokaalide intensiivsus suurenes laulmisel võrreldes lugemisega keskmiselt 14,2 dB võrra, aga klusiilide intensiivsus vaid 7,1 dB võrra (üksikute häälikute kaupa võrdlemiseks vt joonis 2). Erinevus vokaalide ja klusiilide intensiivsuse juurdekasvus (7,1 dB) on statistiliselt oluline ($t = 13,1$; $P < 0,001$) ja peaks olema ka kuuldelselt selgelt tajutav. (Koffi (2020) andmetel on 3 dB erinevus selgelt tajutav, 5 dB erinevust väga selgelt tajutav ja 10 dB intensiivsuse juurdekasvu puhul suureneb heli tajutav valjus kaks korda.)

Seega leidis kinnitust hüpotees, et ooperlikul laulmisel (kus hääel on võrreldes kõnelemisega tüüpiliselt intensiivsem) suureneb vokaalide intensiivsus võrreldes helitute klusiilide intensiivsusega proportsionaalselt rohkem.

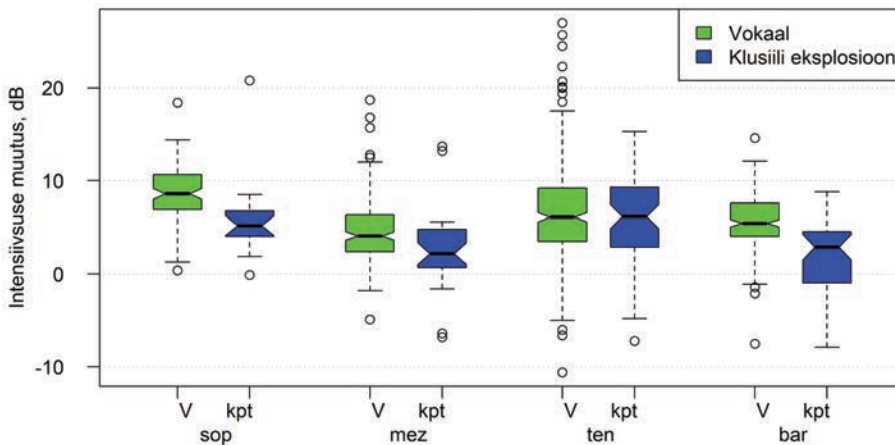
Joonis 5. Vokaalide ja klusiilide intensiivsuste muutused laulmisel võrreldes lugemisega lauljate kaupa.

Üksikute lauljate ettekandeid võrreldes võime siiski täheldada individuaalseid erinevusi konkreetsetes arvulistes väärtustes (vt joonis 5). Tendents, et vokaalide intensiivsus laulmisel kasvab rohkem kui klusiilide intensiivsus, oli tugevam naislauljate puhul. Nii näiteks laulis sopran vokaale keskmiselt 18 dB intensiivsemalt võrreldes lugemisega, kuid tema klusiilid olid laulmisel vaid 6,6 dB intensiivsemad (erinevus 11,4 dB). Metsosoprani puhul jäi klusiilide intensiivistumine laulmisel (keskmiselt 5,1 dB võrra) vokaalide intensiivistumisest (keskmiselt 19,2 dB võrra) maha veelgi rohkem (erinevus 14,1 dB). Samas tenori puhul suurenes vokaalide intensiivsus laulmisel keskmiselt

11 dB ja klusiilide intensiivsus 7,6 dB (erinevus vaid 3,4 dB). Baritoni puhul oli erinevus veelgi väiksem (vastavad näitajad 12 dB, 9,4 dB ja 2,6 dB). Bassi puhul suurenes vokaalide intensiivsus laulmisel võrreldes lugemisega keskmiselt 15 dB, klusiilide intensiivsus 7,1 dB ja erinevus nende vahel oli 7,9 dB.

Sellisel võrdlemisel peame silmas pidama, et konkreetsete väärtuste kujunemine võib oleneda konkreetsest aariast, näiteks, kas see sisaldab palju kõrgeid *fortes* lauldud noote või on loo tessituur pigem madal ning üldine dünaamika vaiksem. Nais- ja meeslauljate esituste võrdlemisel ei tohiks unustada ka seda, et naiste hääleulatus paikneb ligikaudu oktav meeslauljate hääleulatusest kõrgemal. Oluline võib olla ka kõnelemise ja laulmise stiil (dramaatilisem ja jõulisem versus lüürilisem ja leebem). Hoolimata erinevusest konkreetsetes arvulistes väärtustes oli kõigi viie laulja puhul ühine see, et vokaalide intensiivsus lauldud versioonis kasvas võrreldes kõneldud versiooniga rohkem kui klusiilide eksplosiooni intensiivsus.

Vokaalide ja klusiilide intensiivsus oraatorlikul lugemisel (lisäülesande puhul)

Joonis 6. Vokaalide ja /k/, /p/, /t/ intensiivsuste muutus oraatorlikul lugemisel võrreldes tavalise vestluse intensiivsusega nelja uuritud laulja puhul. Vokaalidel oli kalduvus intensiivistuda klusiilidest proportsionaalselt rohkem, välja arvatud tenor, kelle puhul vastav erinevus oli marginaalselt väike.

Jooniselt 6 näeme, et ka siis, kui teksti vaid loetakse, kaldutakse oraatorlikuma esituse puhul intensiivistama vokaale klusiilidest enam. Vastav erinevus oli t - testi põhjal statistiliselt oluline kolme laulja puhul neljast, keda uurisime (soprani puhul $t = 3$, $P = 0,003$, metsosoprani puhul $t = 2,9$, $P = 0,004$, baritoni puhul $t = 6,6$, $P < 0,001$). Muutuse erinevuse arvuline väärtus jäi erinevate lauljate puhul keskmiselt siiski vaid 2–3,5 dB piiridesse (v.a tenor, kelle puhul vastav muutuse erinevus oli marginaalselt 0,5 dB). Seega kaldub oraatorlikul lugemisel vokaalide ja klusiilide intensiivsuste vahekord veidi muutuma suunas, mis on sarnane ooperlikule laulmisele.

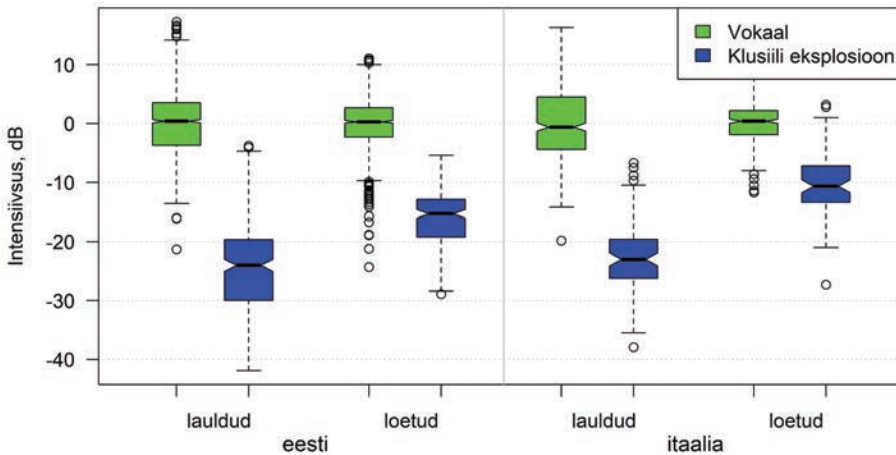
Kas häälikute intensiivsussuhted eesti ja itaalia lauljate puhul on samasugused?

Oma töös salvestasime eesti emakeelega lauljate esitusi. Samas võib tekkida küsimus, kas eelkirjeldatud tendentside esilekerkimine võiks oleneda ka laulja emakeelest. Selle võimaluse hindamiseks analüüsisime eesti lauljate esituste kõrval ka kolme itaalia päritolu laulja ooperiaariate orkestrisaateta esitusi, milleks olid G. Donizetti *Come Paride vezzoso* ooperist “Armujook” (bariton Giacomo Contro), G. Verdi *Di tale amor, che dirsi* ooperist “Trubaduur” (sopran Monica Boschetti) ja G. Puccini *O mio babbino caro* ooperist “Gianni Schicchi” (sopran Giorgia Paci). Nende kolme laulja emakeel on projekti tausta ja lauljate nimesid arvestades suure tõenäosusega itaalia keel. Esitused olid salvestatud Itaalias Bolognas ühe teise teadusprojekti raames ning nad on internetirepositooriumis vabalt kättesaadavad (D’Orazio 2016; 2020). Salvestamine oli läbi viidud madala reverberatsiooniajaga ($T15 = 0,07$ s) ruumis, kasutades professionaalset helitehnikat. Baritoni esitatud aaria Donizetti “Armujoojist” on seesama, mida esitas ka eesti laulja. Soprani aaria Verdi “Trubaduurist” on helikeelelt hüplik, kiire ja kerge, aaria Puccini “Gianni Schicchist” on lüüriline, õrn ja liikuv. Mõlemas aarias kasutatakse soprani häält laias helikõrguslikus ulatuses.

Vastavate salvestiste puhul puudub informatsioon heliintensiivsuste kalibreerimise kohta. Seetõttu meil pole võimalik teada üksikute häälikute intensiivsust absoluutsel skaalal. Saame siiski mõõta häälikute intensiivsuste omavahelisi suhteid ühe esituse piires ning võrrelda, kas need on samas suurusjärgus võrreldes analoogiliste suhetega eesti lauljate esituste puhul.

Bologna salvestiste puhul puudus võrdlusmaterjal ka loetud aariatekstide näol. Selleks, et siiski hinnata vokaalide ja klusiilide intensiivsussuhteid ka itaallaste endi itaaliakeelse kõne puhul, analüüsisime juhuslikke internetipõhiseid itaaliakeelseid kõnesalvestisi, mille originaalne eesmärk oli keeleõpetuslik³

ning mis on suure tõenäosusega sisse loetud itaalia keelt emakeele tasemel valdavate lektorite poolt. Ka nende salvestiste puhul polnud võimalik teada saada, millised olid häälikute intensiivsused absoluutsel skaalal, küll aga oli võimalik mõõta häälikute intensiivsuste omavahelisi erinevusi.

Joonis 7. Lauldud ja loetud vokaalide ning klusiilide intensiivsused eesti ja itaalia esitajate võrdluses. Intensiivsused on esitatud vastava grupi kõigi vokaalide keskmise intensiivsuse suhtes.

Meie analüüsi tulemused (vt joonis 7) näitasid, et vokaalide ja klusiilide intensiivsused lugemise ja laulmise võrdluses on eesti ja itaalia esitajate puhul väga sarnased. (Kuna itaalia esituste puhul polnud võimalik teada saada, millised olid häälikute intensiivsused absoluutskaalal, siis joonisel 9 on kõik intensiivsused esitatud normaliseerituna vastava grupi kõigi vokaalide keskmise intensiivsuse suhtes.)

Erinevus vokaalide ja klusiilide intensiivsustes lugemisel ja laulmisel on itaalia esitajate puhul eesti esitajatega võrreldes isegi veidi suurem. Seega näib, et meie töös käsitletav problemaatika on oma põhijoontes universaalne ning suhteliselt sõltumatu vokalisti keelelisest taustast. Meie hinnangut tuleks siiski kontrollida, kaasates analüüsi rohkem keeli.

Peame silmas pidama samuti, et eelkirjeldatud võrdlus on üsna tinglik ning metodoloogiliselt mitte kuigi tugev, sest itaallastest lauljad ja itaaliakeelse teksti lugejad olid erinevad isikud ning loetud tekst polnud identne lauldud tekstiga. Samas me oma töös ei väidagi, nagu muutuks vokaalide ja helitute

klusiilide intensiivsus laulmisel klusiilide kahjuks kõigil juhtudel. Toodud võrdlus toetab siiski meie seisukohta, et tendents selliseks muutuseks esineb teistegi kui vaid eesti keelt emakeelena rääkijate puhul.

II etapp

Töö esimese etapi tulemusena leidis kinnitust hüpotees, et ooperlikul laulmisel, võrreldes lauldava teksti lugemisega, kaldub vokaalide intensiivsus kasvama proportsionaalset rohkem, kui kasvab helitute klusiilide intensiivsus. Töö teises etapis on eesmärgiks leida, kas helitute klusiilide eksplosiooni intensiivsem häälamine muudab laulmisel helitud klusiilid kuulajate tajus paremini ära-tuntavaks. Selleks viisime läbi tajukatsed.

II meetod – tajukatsed

Stiimulid

Stiimulite lähtematerjalina kasutasime professionaalse klassikalise häälekooliga metsosoprani poolt aeglaselt tempos lauldud häälikuühendeid /a-k-a/, /a-p-a/ ja /a-t-a/ helikõrgusel g^1 (põhitooni sagedus $f_0 = 392$ Hz). Ideeks oli kõigepealt tekitada stiimulite seeria, kus klusiilide eksplosiooniosa intensiivsus varieerub süstemaatiliselt, ja seejärel tekitada sellesama seeria baasil modifitseeritud seeriad, kus ruumiakustika mõju modelleerimiseks on stiimulitele lisatud reverberatsioon ning saateinstrumentide/ansamblipartnerite poolt produtseeritud helide mõju modelleerimiseks on lisatud sarnase spektraalse jaotusega müra. Olime valiku ees, kas (1) kasutada minimaalset hulka laulja poolt esitatud algvariante ja tekitada vajalikud variatsioonid stiimulite parameetrites neid algvariante helitöötluslike vahenditega süstemaatiliselt manipuleerides või (2) paluda lauljal kohe stiimulite salvestamise käigus produtseerida palju erinevaid stiimulite variatsioone, et siis hiljem valida nende hulgast sobivate omadustega stiimulid. Töö esimese etapi materjali analüüsimise põhjal ja tajukatse stiimulite salvestamise protsessis selgus, et klusiili häälamise intensiivsuse muutmisega võisid kaasneda väikesed koartikulatoorse iseloomuga muutused nii klusiili kui ka sellega külgnevate vokaalide omadustes, mida on raske detailselt kirjeldada, kuid mis võivad siiski olla olulised stiimulite loomutruuduse seisukohalt. Mõned omadused olid ka klusiiliti veidi erinevad. Nii näiteks kaldus /p/ eksplosioon olema teistest statistiliselt veidi tugevam ja /k/ eksplosioon ajaliselt veidi pikem. Ka klusiilile järgneva vokaali atakiosa kuju ja ataki kestuses võis täheldada väikesed erinevusi sõltuvalt klusiilist

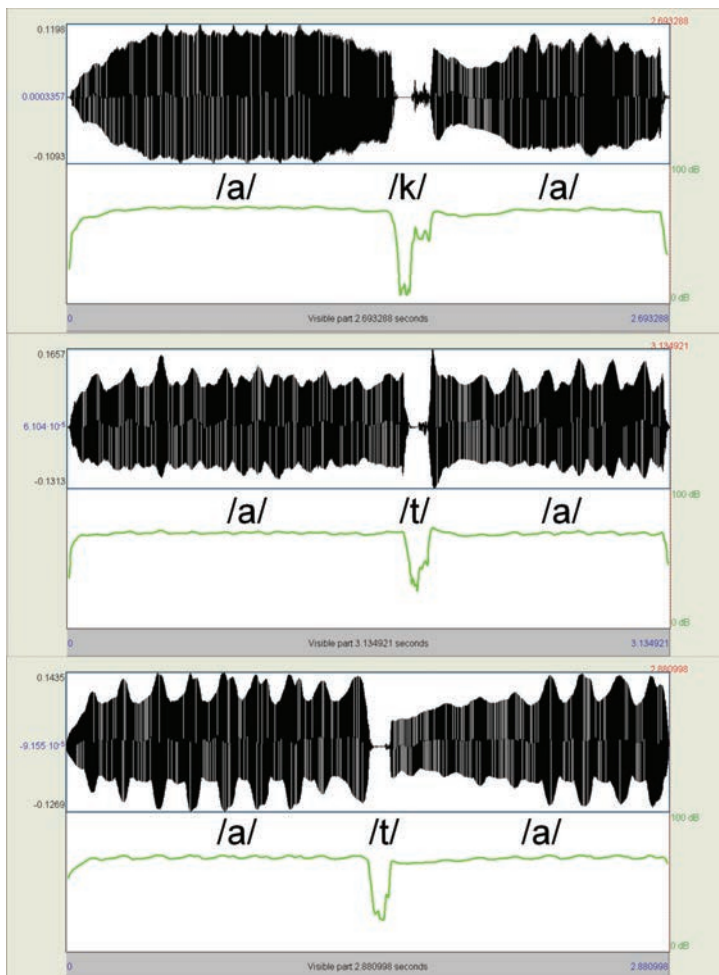
ja selle häälendamise intensiivsusest. Kui klusiil oli hääldatud vaiksemalt, oli klusiilile järgneva vokaali atakiosa tihti kujult laugjas ja suhteliselt madala intensiivsusega ning jõudis statsionaarse tasemeni umbes 0,5 sek jooksul (vt joonis 8, alumine paneel). Kui laulja produtseeris klusiili intensiivsemalt, algas järgnev vokaal järsuma ja ajalisel suhteliselt lühikese intensiivsustõukega, enne kui intensiivsus jõudis statsionaarse tasemeni (vt joonis 8, ülemine ja keskmine paneel). Intensiivsuse tõuge kaldus olema kujult teravam /t/ puhul, kuid veidi laugjam ja ajalisel pikem /k/ puhul. Seega esines reaalse laulja esituse puhul mitmeid koartikulaatorset tüüpi nähtusi, mille ignoreerimine tajukatsete stiimulite juures oleks halvendanud stiimulite loomutruudust, kuid mida oleks samas olnud keeruline täpsemalt kirjeldada ja modelleerida helitöötlusvahendite abil.

Seetõttu otsustasime tajukatsete stiimulite puhul ökoloogilise valiidsuse suurendamiseks teha valiku laulja poolt lauldud stiimulivariantidest, ning kasutada vajadusel stiimulite arvutustehnilist töötlemist, kuid püüda seda teha minimaalsel määral.

Stiimulite loomisel, kus eksplosiooniosa oli asendatud vaikusega (eksp_0), võtsime töötlemisel algmaterjaliks algselt kõige tugevama eksplosiooniga stiimulid (eksp_3), mille puhul oli iseloomulik klusiilile järgneva vokaali intensiivsustõukega atakiosa. Võiks oletada, et eemaldatud eksplosiooniosaga stiimuli puhul langeb klusiili tuvastatavus järsult, juhul kui juhtlõngana tajus mängib otsustavat rolli vaid see informatsioon, mis lähtub eksplosioonist. Kui tuvastamisel on eksplosiooni kõrval piisavalt olulised ka muud juhtlõngad, näiteks formantide siire ja klusiilile järgneva vokaali atakiosa, siis võime oletada, et juhtlõng nendest on mõjusam, kui klusiilile järgneva vokaali atakiosa on intensiivsem (eeldame, et ka vokaali atakiosas pole veel formantide siire lõppenud). Seega, eksp_0 stiimulitel puudus küll eksplosioon, kuid klusiilile järgneva vokaali atakiosa oli intensiivne, sarnaselt eksp_3 stiimulitele. Kui klusiilile järgneva vokaali algusosas sisalduvad juhtlõngad mängivad klusiili tuvastamisel olulist rolli, siis ei tohiks eksp_0 stiimulite korral tuvastamine langeda madalamale kui juhuslik valik (33%), ei pruugiks olla välistatud, et tuvastamine isegi paraneb, võrreldes näiteks eksp_1 stiimuliga, kus klusiilile järgneva vokaali algusosa poolt tekitatud juhtlõng võiks toimida laugjama ja nõrgema vokaali ataki tõttu vähem tõhusalt.

Veel kord lühidalt kokku võttes palusime tajukatsete stiimulite tekitamiseks lauljal laulda häälikuühendeid /a-k-a/, /a-p-a/ ja /a-t-a/ mitmeid kordi ja varieerida iga kord vastava klusiili produtseerimise intensiivsust. Valisime iga klusiili puhul välja kolm hääldusvarianti, kus eksplosioon oli hääldatud nõrgalt (eksp_1), keskmise intensiivsusega (eksp_2) ja tugevalt (eksp_3). Lisaks toimetasime *Praati* abil variandi, kus eksplosiooni osa oli eemaldatud ja

asendatud vaikusega (eksp_0). Stiimulite AKA eksp_3 ja ATA eksp_3 saamiseks manipuleerisime klusiili eksplosiooniosa intensiivsust, kuna salvestusseioonil laulja poolt naturaalselt produtseeritud variantide hulgas vajalike omadustega stiimuleid ei leidunud. Vastavate stiimulite saamiseks kasutasime stiimuleid AKA eksp_2 ja ATA eksp_2 tõstes nende eksplosioonide intensiivsust umbes 5 dB võrra. Nii saime stiimulid, kus ka klusiilide /k/ ja /t/ puhul oli nende eksplosiooniosa intensiivsus lähedane laulja enda poolt produtseeritud klusiili /p/ intensiivsusele stiimulis APA eksp_3 (vt ka tabel 3).

Joonis 8. Tajukatse stiimulite lainekuju AKA eksp_2 (üleval), ATA eksp_2 (keskel) ja ATA eksp_1 (all). Rohelised kõverad näitavad heli intensiivsuse muutumist. Näeme, et vokaalide /a/ vahele jääva klusiili eksplosioon on vokaalide intensiivsusest oluliselt madalam ja see peaaegu ei paista kõige alumisel paneelil. Klusiilile järgneva vokaali /a/ atakiosa kuju ja intensiivsus sõltus klusiilist ning selle produtseerimise intensiivsusest. Vokaali atakk oli kujult järsu algusega ülemisel ja keskmisel paneelil, kuid pikalt laugjas alumisel paneelil. Stiimulite keskmised intensiivsused üle stiimuli kestuse on helitötluslikult ühtlustatud, et vokaali /a/ helivaljus erinevate stiimulite puhul oleks suhteliselt sarnane.

Tabel 3. Klusiilide /k/, /p/, /t/ eksplosioonide intensiivsused tajukatsete stiimulites.

Stiimul	Eksplosiooni tähis	Eksplosiooni intensiivsus, dB
AKA	eksp_3	60
AKA	eksp_2	54
AKA	eksp_1	45
APA	eksp_3	63
APA	eksp_2	49
APA	eksp_1	43
ATA	eksp_3	54
ATA	eksp_2	49
ATA	eksp_1	41

Vokaalide /a/ keskmised intensiivsused kõigi stiimulite puhul jäid vahemikku 67–68 dB. Vastavad väärtused absoluutskaala suhtes on tinglikud ning olenesid katses osalenu individuaalsest valikust arvuti helisüsteemi seadistamisel.

Lisaks eelkirjeldatule toimetasime stiimuleid, nii et nende kestused oleksid ligikaudu ühesugused (3 s), et helikõrgus vastaks noodikõrgusele g^1 ning, et erinevate stiimulite üldine intensiivsuse tase (mis on määratud eelkõige vokaalide intensiivsusega) oleks ligikaudu samasugune. Selline toimetamine ei puudutanud klusiilide otsese tuvastamisega seotud juhtlõngu, aga oli vajalik selleks, et asjasse mittepuutuvad tegurid, nagu erinevus stiimulite kestuses või juhuslik helikõrguslik vajumine ning tõusmine, ei hakkaks tajukatses osalejate jaoks seostuma mingi konkreetse klusiiliga. Helikõrguse korrigeerimisel kasutasime kommertsiaalset tarkvara *Melodyne essential 5.3.0.011*,⁴ mis võimaldab helikõrgust muuta, ilma et sellega kaasneksid muutused tämbris. Vajalik korrigeerimise määr jäi maksimaalselt veerand tooni piiresse.

Nii saadud 12 stiimuli (3 klusiili × 4 eksplosioonivarianti) baasil genereerisime veel viis stiimulite seeriat, kus stiimulitele oli lisatud kirikute ruumiakustikat imiteeriv reverberatsioon ja/või saateinstrumentide poolt osalist maskimist imiteeriv roosa müra (vt tabel 4). Roosa müra spekter hõlmab osahelidid kõikvõimalikel sagedustel, kusjuures osahelide amplituud kahaneb nende statistilises jaotuses võrdeliselt osaheli sagedusega suurenemisega. Kasutasime roosat müra, sest selle spekter sarnaneb sümfooniaorkestri pikaajalise keskmise helispektri statistilisele jaotusele, kus alates sagedusest umbes 500 Hz langeb helienergia võrdeliselt sageduse tõusuga (Sundberg 1987: 122). Nii reverberatsiooni kui roosa müra lisamiseks stiimulitele kasutasime skripti *Praat Vocal Toolkit* (Correte 2021–2022).⁵ Reverberatsiooni puhul kasutasime skripti eelprogrammeeritud valikut “church” reverberatsiooni määraga kas 25% või 50%. Skriptis kasutatud algoritm muutis algsed monohelid stereohelideks.

Võib hinnata, et skripti abil modelleeritud reverbereeruva akustika ligikaudne reverberatsiooniaeg $T60$ oli 5 s. Kasutasime küllalt pika reverberatsiooniajaga kirikutele tüüpilist akustikat ja mitte kontserdisaalidele omast lühema reverberatsiooniajaga akustikat, kuna pikema reverberatsiooniaja puhul ilmnes meid huvitav mõju meie hinnangul reljeefsemalt. Samuti oli argumendiks teadustöö eetikast tulenev printsiip mitte koormata liigselt tajukatsetes osalejaid, mistõttu loobusime ideest laiendada stiimulite hulka, lisades tüüpilise kontserdisaali akustikas esitamist imiteerivad stiimulid.

Ruumis tekkiv heli koosneb otseheli komponendist, mida pole veel mõjutanud peegeldused ruumi piirelt, ning mille intensiivsus kahaneb 6 dB kauguse kahekordistudes, varajastest vaid ühe pörkega peegeldustest ja korduvatest peegeldustest moodustuvast reverberatsiooni väljast. Reverberatsiooni välja statsionaarse taseme kujunemine võtab aega. Selle intensiivsus on ühesugune terves ruumis, kuna on moodustunud paljudest juhusliku suuna ja ajalise hilistumisega ruumi peegeldustest. 50% reverberatsiooni puhul on otseheli ja reverbereeruva heli tasemed võrdsed.

Valisime stiimulitele lisatud roosa müra tinglikuks heliintensiivsuse tasemeks 50 dB (nii versioonides koos reverberatsiooniga või ka selleta). Taolise valiku puhul oli roosa müra stiimulis selgelt kuulda, kuid samas laulja hääl selle alla väga tugevalt ei mattunud. (Keskmise signaal/müra suhe lisatud roosa müraga stiimulite puhul oli 17 dB, originaalkujul stiimulite puhul aga 26 dB.) Seega kogu tajukatsetes kasutatud stiimulite paradigma oli 3 klusiili \times 4 eksplosiooni intensiivsust \times 6 akustilist olukorda = 72 stiimulit.

Tabel 4. Tajukatses kasutatud stiimulid kuues erinevas akustilises olukorras.

1	2	3	4	5	6
AKA	AKA_kirik25%	AKA_roosa müra	AKA_kirik25%+ roosa müra	AKA_kirik50%	AKA_kirik50%+ roosa müra
APA	APA_kirik25%	APA_roosa müra	APA_kirik25%+ roosa müra	APA_kirik50%	APA_kirik50%+ roosa müra
ATA	ATA_kirik25%	ATA_roosa müra	ATA_kirik25%+ roosa müra	ATA_kirik50%	ATA_kirik50%+ roosa müra

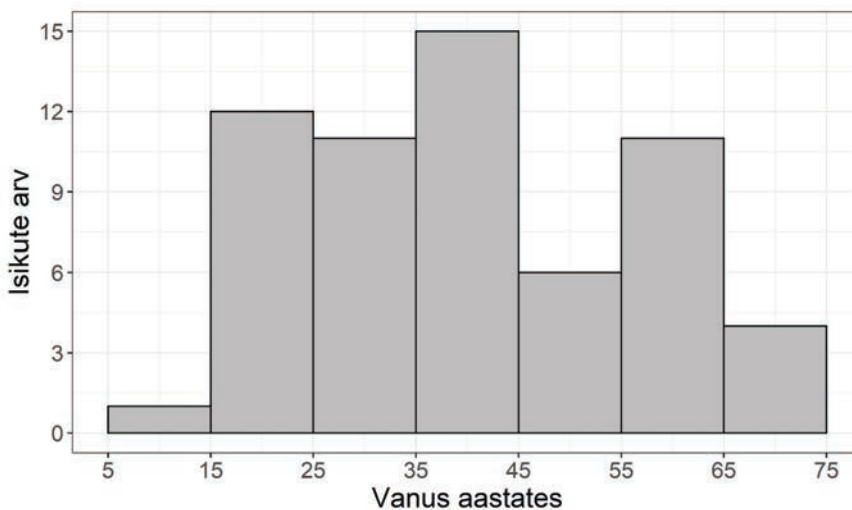
Iga stiimuli puhul selles tabelis kasutasime nelja erineva intensiivsusega klusiili eksplosiooni, mis selles tabelis ei kajastu.

Tajukatses osalejad ja protseduur

Tajukatsest võttis osa 60 inimest (21 meessoost, 38 naissoost ja üks muu soolise identiteediga) vanuses 11 kuni 74 aastat (vt vanuselise jaotuse histogramm joonisel 9). Püüdsime teadlikult hõlmata isikuid laias vanuselises skaalas sarnaselt sellele, milline võiks olla publiku vanuseline läbilõige juhusel ooperietendusel. Osalejate emakeeleks oli 55 isiku puhul eesti keel, kuid osalejate hulgas olid ka türgi, hiina, hispaania, portugali ja vene emakeelega isikud. Osalejad värvati uurimisrühma liikmete poolt kasutades isiklikke kontakte, meililiste ja Facebooki postitusi. Osalejad said ise valida enda jaoks sobiva aja ja koha katse tegemiseks, kasutades selleks isiklikku arvutit või nutiseadet. Juhises paluti teha tajukatse vaikselt kasutades kõrvaklappe. Enne katse alustamist soovitati reguleerida helinivoo sobivaks ja seda katse käigus mitte muuta. Tajukatse läbitegemine võttis aega 7 kuni 24 minutit (keskmiselt 12,4 minutit). Vastamisaeg ei olnud piiratud, kuid iga stiimulit esitati vaid üks kord.

Stiimulite esitamiseks tajukatse osalejatele kasutati tasuta veebipõhist platvormi *PsyToolkit*⁶ (Stoet 2010; Stoet 2017). Stiimulid mängiti iga katses osaleja jaoks genereeritud juhuslikus järjekorras. Osaleja pidi kirjutama ekraanile ilmuvasse alasse, millist häälikut ta kuulis kahe vokaali vahel. Kui tuvastamine tundus võimatu, võis alasse kirjutada ka küsimärgi.

Tajukatse osalemise eest tasu ei makstud. Võimalus oli jätta uurimisrühmale oma kontaktandmed, et soovi korral osaleda kõnealuse uurimisprojekti järgmistes etappides.

Joonis 9. Tajukatse osalenute vanuseline jaotus.

Tulemused II

Tulemuste kirjeldamisel võtsime arvesse eelkõige kaashääliku moodustamiskohta ja lugesime “õigeks” ka kõik need tajukatses osalenute vastused, kus /k/, /p/, /t/ kõrval oli märgitud nende lühemalt või heliliselt hääldatav analoog /g/, /b/, /d/ või kui klusiil oli märgitud koos aspiratsioonile viitava “h”-ga (/kh/, /ph/ või /th/). Võime eeldada, et selliselt tajutud alternatiivid ei vähendaks eesti keele puhul teksti sisulist arusaadavust, sest eesti keele seisukohalt (eesti keel oli valdava osa tajukatses osalenute emakeel) on tegemist eelkõige foneetiliste, mitte aga fonoloogiliste (foneemiliste) erinevustega (Wiik 1991: 172). Itaalia keele puhul (kus sulghääliku helilisuse eristamine on fonoloogiline) oleks eristamisel arvatavasti abiks ka teksti sisust tulenev kontekst.

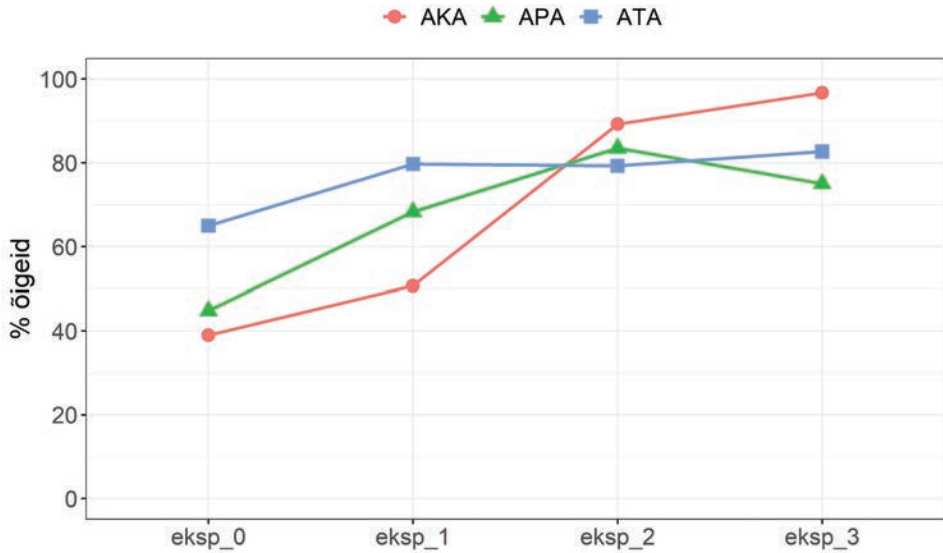
Joonisel 10 on näha, et kui vaadelda tajukatses osalejate vastuseid ühte koondatuna üle kõigi kuue akustilise tingimuse, siis “õigete” vastuste proportsioon klusiili eksplosiooni intensiivstades paranes järjekindlalt vaid /k/ puhul, ulatudes peaaegu 100%-ni kõige intensiivsema eksplosiooniga stiimuli eksp_3 juures. “Õigete” ja “valede” vastuste proportsiooni sõltuvus eksplosiooni tugevusest oli /k/ puhul statistiliselt oluline ($\chi^2 = 404,6$, $P < 0,001$).

/p/ puhul võis täheldada, et “õigete” vastuste osakaal küll suurenes alguses eksplosiooni tugevamaks muutumisel, kuid jõudis maksimaalsele väärtusele juba keskmise intensiivsusega eksplosiooni eksp_2 juures, et siis jälle väheneda kõige intensiivsema eksplosiooni eksp_3 juures. Ka /p/ puhul oli “õigete” ja “valede” vastuste proportsiooni sõltumine eksplosiooni intensiivsusest statistiliselt oluline nii terve APA graafiku ulatuses ($\chi^2 = 135,9$, $P < 0,001$) kui ka siis, kui kõrvutasime vaid stiimulitele eksp_3 ja eksp_2 antud vastuseid ($\chi^2 = 8,1$, $P = 0,004$), mis näitab, et graafiku langus eksp_3 juures polnud juhuslik.

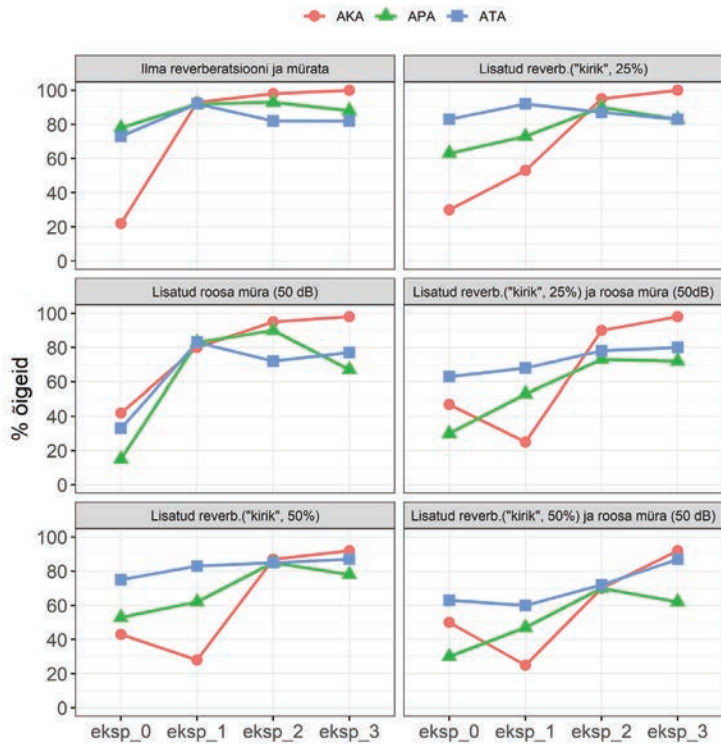
/t/ puhul sõltus identifitseeritavus (ligikaudu 80%) eksplosiooni intensiivsusest vähe ja langes märgatavalt tasemeni 65% vaid stiimuli puhul, mille eksplosiooniosa oli eemaldatud. “Õigete” ja “valede” vastuste proportsiooni sõltuvus intensiivsusest terve /t/ graafiku puhul oli statistiliselt oluline ($\chi^2 = 36,1$, $P < 0,001$).

Hoolimata klusiilide äratundmise halvenemisest ka teiste stiimulite puhul, mille klusiili eksplosiooniosa oli eemaldatud, ei langenud see kuue akustilise tingimuse koondgraafikul siiski kunagi madalamale juhusliku valiku tinglikust piirist (33%). Seega võime järeldada, et eksplosiooni kõrval mängivad klusiilide identifitseerimisel olulist rolli ka teist tüüpi akustilised juhtlõngad ning eksplosiooni puudumine (või ka näiteks selle täielik maskimine saateinstrumentide poolt) ei pruugi tingimata muuta klusiili täiesti tuvastamatuks (ehkki väheneb identifitseerimise tõenäosus).

Klusiili /t/ tunti tajukatses õigesti ära teistest klusiilidest kõige sagedamini (77% kõigist juhtudest: 68% /p/ puhul ja 69% /k/ puhul). Hii-ruut testi tulemuste põhjal on see erinevus kolme klusiili vahel statistiliselt oluline ($X^2 = 32$, $P < 0,001$).

Joonis 10. "Õigesti" identifitseeritud stiimulite protsent tajukatsel sõltuvalt klusiili eksplosiooni intensiivsusest. Vastused iga klusiili osas kõigi kuue akustilise tingimuse puhul on koondatud üheks graafikujooneks.

Joonis 11. "Õigete" vastuste osakaal sõltuvalt eksplosiooni intensiivsusest stiimulitele rakendatud akustiliste olukordade kaupa.

Joonise 11 paneelidel on eelkirjeldatud joonise 10 andmed esitatud lahku viiduna kuue töös uuritud akustilise olukorra kaupa. Graafikute põhjal võime teha järgmisi täpsustavaid järeldusi:

(1) Ilma reverberatsiooni ja roosa mürata oli stiimulite identifitseeritavus pidevalt kõrge (80% ja rohkem) ning see muutus erinevate eksplosiooni intensiivsuste puhul vaid vähesel määral (vt paneel ülal vasakul). (Vastuste erinevuse statistilist olulisust hii-ruut testi põhjal stiimulite eksp_1, eksp_2 ja eksp_3 vahel ei ilmnenud.) Erandiks on stiimulid eemaldatud eksplosiooniga (eksp_0), kus /k/ tuvastamine langes tasemele 22%, mis on allpool tinglikku juhusliku valiku taseme piiri (“õiged” vastuseid alla 33%). Ka /p/ ja /t/ puhul oli “õigete” ja “valede” vastuste proportsiooni erinevus stiimulite eksp_0 ja eksp_1 juures statistiliselt oluline (/p/ puhul vastavalt $\chi^2 = 4,2$, $P = 0,04$ ja /t/ puhul $\chi^2 = 7$, $P = 0,008$). Seega võime väita, et heade akustiliste tingimuste juures (madala reverberatsiooniga ruumides ilma saateta ja ansamblipartnerita laulmisel) pole klusiilide eksplosiooni tugevus teksti arusaadavuse tagamisel kriitiline ja isegi eksplosiooni puudumine ei pruugi oluliselt halvendada klusiilide /p/ ja /t/ identifitseeritavust. Erandiks on /k/, mis võib muutuda eksplosiooni puudumisel identifitseerimatuks. /p/ ja /t/ eksplosiooni intensiivistamine heade akustiliste tingimuste korral ei paranda teksti arusaadavust (joonise 10 põhjal ei pruugi olla välistatud isegi arusaadavuse teatud määral halvenemine liialt intensiivse eksplosiooni puhul).

(2) Lisatud 50% reverberatsiooni ja roosa müraga stiimulite puhul (vt joonisel 11, paneel all paremal) muutis intensiivsem eksplosioon nii /k/, /p/ kui /t/ üldiselt paremini identifitseeritavaks, kuid /p/ puhul eksisteeris sealjuures optimaalne piir eksp_2 juures, millest tugevam eksplosioon muutis tuvastamise uuesti raskemaks. Erinevuse statistilist olulisust “õigete” ja “valede” vastuste proportsioonis eksp_2 ja eksp_3 vahel polnud selle APA graafiku puhul siiski võimalik tuvastada.

(3) AKA graafikute puhul kõigi stiimulite korral, kus oli lisatud 50% reverberatsioon (vt joonisel 11 paneelid alumises reas) ja 25% reverberatsiooni puhul koos roosa müraga (paneel paremal keskel), tuvastamine paranes kui /k/ eksplosioon oli eemaldatud (stiimul eksp_0), võrreldes stiimuliga, kus eksplosioon oli nõrk (eksp_1). Vastav “õigete” ja “valede” vastuste proportsioonide erinevus eksp_0 ja eksp_1 stiimulite vahel oli statistiliselt oluline kõigil kolmel juhul: nii siis, kui oli lisatud 50% reverberatsioon ja roosa müra ($\chi^2 = 8$, $P = 0,005$), kui oli lisatud 25% reverberatsioon ja roos müra ($\chi^2 = 7,1$, $P = 0,013$), ja ka (marginaalselt) siis, kui oli lisatud ainult 50% reverberatsioon (paneel üleval paremal; $\chi^2 = 2,9$, $P = 0,09$). Me võime spekuloida, et selline nähtus võiks olla seotud kahe erineva teatud tingimustel omavahel võistleva

juhtlõngaga, mille alusel klusiil /k/ tuvastatakse (nt klusiili eksplosiooni müraspektri sageduslik jaotus ja formantsageduste siirde liikumisel klusiili lookusest külgnevale vokaalile). Müra ja reverberatsioon ilma eksplosiooni juhtlõngata võisid põhjustada tajus lülituse formantsageduste siirde juhtlõngale, mis hõlbustas tuvastamist. Püüda laulda /k/-d ilma eksplosioonita, selleks et parandada teksti arusaadavust, pole siiski otstarbekas, sest nagu eelpool näitasime, võib heades akustilistes tingimustes eksplosioonita /k/ muutuda tuvastamatuks.

Kokkuvõte ja arutelu

Käesoleva uurimuse tulemusel selgus, et ooperlikul laulmisel, võrreldes räakimisega, kalduvad nii vokaalid kui helitud klusiilid olema intensiivsemad, kuid vokaalidel on kalduvus intensiivistuda proportsionaalselt rohkem. Tendents valjema hääle puhul vokaalide suuremaks intensiivistumiseks võrreldes klusiilidega esines ka siis, kui teksti vaid loeti dramaatilisemalt ja oraatorlikumalt. See tendents peaaegu puudus vaid ühe meie poolt uuritud laulja (tenori) puhul (st kui ta luges teksti oraatorlikumalt, suurenes vokaalide ja helitute klusiilide intensiivsus enam-vähem samal määral). Huvitaval kombel on sellel tenoril väga hea diktsiooniga laulja maine ja tema karjäär rahvusvaheliselt on olnud kõikidest meie töös uuritud lauljatest kõige edukam. Helitute klusiilide eksplosiooni keskmine intensiivsus võrreldes vokaalide intensiivsustega oli sarnane nii eesti kui ka itaalia lauljate puhul, hoolimata mõningatest erinevustest lauldavas repertuaaris. See annab alust arvata, et meie poolt kirjeldatud nähtus on küllaltki universaalne vähemalt ooperižanri puhul.

Tajukatsete tulemuste põhjal, kus katses osalejad pidid tuvastama /a/-helitu klusiil-/a/ häälikutejadast koosnevates stiimulites keskmise hääliku, võib väita, et eelpoolkirjeldatud klusiilide ja vokaalide intensiivsusvahekorra klusiilide kahjuks halvenemine võib muuta klusiilide tuvastamise ja seetõttu ka lauldavast tekstist arusaamise raskemaks. Tuvastatavuse halvenemine näib puuduvat siiski eelkõige situatsiooniga, kui lauldakse reverbereerivas akustikas ja/või ansambelis teiste muusikutega. Võime spekuloida, et sellist tuvastatavuse langust põhjustab maskimine. Maskimine on nähtus, kus nõrgem (maskitav) heli muutub tugevama (maskiva) heli tõttu kas täiesti kuuldamatuks, või kui maskimine on osaline, siis maskitav heli osutub oma intensiivsuselt paiknevaks kuuldelävele lähemal. Nii maskiv kui maskitav heli võivad olla ka kompleksheli osahelid (Howard & Angus 2006: 244).

Klusiilide identifitseeritavus muutus halvemaks ka siis, kui nende eksplosiooniosa puudus ja oli asendatud vaikusega. Tuvastatavus ei pruukinud

sel juhul siiski langeda allapoole tinglikku 33% taset, mil puhul võib "õigeid" vastuseid tajutestis pidada juhuseks.

Selline tulemus viitab klusiili eksplosiooni kõrval ka teiste juhtlõngade olemasolule ja nende rakendumisele (näiteks formantsageduste liug klusiili lookusest järgneva vokaali formantsageduste väärtusteni). Võime spekuleerida, et klusiili tuvastamise juhtlõngana saaks toimida ka klusiilile vahetult järgneva vokaali atakiosa kuju.

Püüame järgnevalt analüüsida detailsemalt ruumiakustikast ja klusiilide maskimisest tulenevaid olukordi, mis võisid kujundada meie tajukatsete tulemusi. Võime oletada, et klusiilide osaline või täielik maskimine meie tajukatses oli eelkõige põhjustatud vastavale klusiilile eelneva vokaali ruumipeegelduste poolt (mis praegusel juhul olid modelleeritud arvuti abil), mis ajaliselt kattusid klusiili eksplosiooniga, kuna saabusid hilistumisega. Heli levimine võtab aega – nt 34 cm teekonna läbimiseks kulub toatemperatuuril 1 ms (Howard & Angus 2006: 7). Võimalik on siiski ka ettemaskimine ja tahamaskimine, kus maskiv ja maskitav heli ei kõla samaaegselt (*ibid.*). Maskimine on efektiivsem maskija ja maskitava heli puhul, mis paiknevad sageduslikult teineteisele ligemal (*ibid.*). Vokaalide spektris on tüüpiliselt kõige tugevamad osahelid esimese formandi piirkonnas, mis paikneb tavaliselt madalamal kui 1000 Hz (Sundberg 1987: 103). Suhteliselt intensiivsem võib helienergia olla ka lauljaformandi alas, mis tüüpiliselt paikneb sagedusvahemikus 2,3–3,4 kHz. Kõrgemal, kui umbes 5,5 kHz pole vokaalide spektris helienergia tase enam arvestamisväärne (*ibid.*). Seetõttu võime eeldada, et vokaalide ruumipeegeldused, mis ajaliselt kattuvad vokaalile järgneva klusiili eksplosiooniga, suudavad väiksema efektiivsusega maskida klusiile ja seetõttu vähem häirida nende äratundmist, kui klusiili eksplosiooni müraspektris domineerib helienergia mis ulatub vokaalide spektrialast kõrgemale.

Raymond Kenti & Charles Read (1992) andmetel domineerib tugev helienergia 4 kHz-st kõrgemal kolmest klusiilist kõige rohkem /t/ puhul. Seda kinnitavad ka Arvo Eegi ja Einar Meisteri (1996b) esitatud andmed. Ka vokaaltrakti teise ja kolmanda formandi lookused paiknevad /t/ puhul (kui järgneb vokaal /a/) teiste klusiilidega võrreldes suhteliselt kõrgematel sagedustel (Eek & Meister 1996b). /t/ identifitseeritavus jäi meie tajukatses suhteliselt heaks ka siis, kui selle eksplosioon oli nõrk. Võime selle põhjusena oletada, et ka /t/ nõrga eksplosiooni puhul ei pruukinud selle maskimine eelnenud vokaali ruumipeegelduste poolt osutada efektiivseks maskija ja maskitava heli spektrite suure sagedusliku kattumatus tõttu.

/k/ puhul, vastupidi, koondub eksplosiooni helienergia 4 kHz-st madalamale ja /p/ puhul on see jaotunud üle sagedusala ühtlaselt või on samuti koondunud pigem madalamate sageduste alasse (*ibid.*).

Meie tajukatses sõltus /k/ tuvastamine tema eksplosiooni tugevusest kõige rohkem. Kuna /k/ eksplosiooni iseloomustab helienergia domineerimine suhteliselt madalamas sagedusalas, mis võib /t/-st paremini kattuda vokaalide spektri sagedusalaga, siis võime eeldada, et vokaalid suudavad maskida /k/ madalat spektriosa suhteliselt efektiivselt, seda eriti siis, kui /k/ eksplosioon on nõrk. /k/ spektri kõrgemat sagedusala aga maskitakse vähem efektiivselt, kuna maskijana toimiva vokaali spektris on seal helienergia nõrk. Tulemusena hakkab kuulaja jaoks domineerima /k/ spektri kõrgemate sageduste piirkond tekitades väära mulje klusiilist /t/ või /p, või lihtsalt põhjustades identifitseerimisel kõhkli. Nii näiteks meie tajukatse stiimuli AKA eksp_1 puhul, kui sellele oli lisatud 50% reverberatsioon, identifitseeriti /k/ ekslikult /p/-na 36% juhtudes, ekslikult /t/-na 10% juhtudest, ning 24% juhtudel kasutati vastamisel küsimärki, viidates, et selget identifitseerimist võimaldavat muljet ei tekkinud. Intensiivsem /k/ eksplosioon parandas alati selle klusiili identifitseeritavust, sest oletatavasti muutus selle tõttu selgemini kuuldavaks (vähem maskituks) /k/ spektrile iseloomulik madalamate sageduste spektriosa domineerimine.

Kuna tajukatses käitus iga klusiil teistest veidi erinevalt, tulenevad sellest ka iga klusiili häälendamise tugevuse jaoks veidi erinevad soovituselised vokalistidele. Meie tulemuste laiendamisel üldisemate järelduste tegemiseks on mitmetel alljärgnevatel põhjustel oluline siiski teatud ettevaatus. Meie stiimulid sisaldasid kõikidest vokaalidest vaid /a/-d, selle helikõrgus stiimulites ei muutunud ning esituse tempo oli üsna aeglane. Tajukatses osalenutel oli erinevalt vokaalsetuste kuulamisest kontserdi- või teatrisaalides, piiramatult aega oma otsuste tegemiseks (kuigi kuulata sai iga stiimulit vaid ühe korra). Reverbereeruva ruumiakustika modelleerimisel kasutasime vaid kahte akustika varianti. Laulja häälega samal ajal kõlavate saatepartii või ansamblipartnerite helide imiteerimiseks kasutasime vaid ühte roosa müra intensiivsusevarianti. Samuti võis roosa müra tumedalt kahisev kõla provotseerida tajuma klusiilide asemel sibilante või spirante. Tegelikult musitseerimisel erinevates kontserdipaikades või ooperiteatrite laval varieerub enamiku toodud faktorite mõju tugevus pidevalt. Mõnel juhul võib näiteks kõrvuti asetsevate klusiilide ja vokaalide intensiivsuse vahetamine ja sellest tulenevad raskused lauldavast tekstist arusaamisest olla palju suuremad kui meie uurimuse tajukatses, teistel juhtudel aga leebemad. Reverberatsiooni aeg 5 s, mida kasutasime oma töös akustika modelleerimisel, vastab ruumile, mis oma akustiliste omaduste poolest on sarnane keskmise suurusega kiriku akustikale. Reverberatsiooni määr 25% või 50% vastab kuulaja distantile lauljast mõni kuni kümnekond meetrit, arvestades nn kriitilist kaugust, mis võiks iseloomustada taolist ruumi (Meyer 2009: 195). Tegelikult kontserdipaikade reverberatsioon võib aga olla meie poolt modelleeritust väga erinev. Pikema reverberatsiooniajaga ja suurema reverberatsiooni määraga

akustika (näiteks laulmisel kubatuurilt suuremas kirikus, kus kuulaja paikneb lauljast kaugemal) oleks teksti arusaamist meie tajukatsete tulemustega võrreldes tõenäoselt veelgi halvendanud. Tüüpilisemates kontserdi- ja teatri-saalides on reverberatsiooniaeg siiski kirikute reverberatsiooniajast märksa lühem (ligikaudu 2 s; *ibid.*) ning reverberatsiooni mõju teksti arusaadavusele seetõttu oletatavasti leebem.

Reaalse muusika esitamise puhul võib esitatava materjali tempo olla meie stiimulite ajalise kestusega võrreldes oluliselt kiirem ning kasutatav helikõrguste ulatus võib ühe noodi asemel hõlmata mitmeid oktaave. Sel juhul peab ka kuulaja oma otsused tegema rutem ning sama aja jooksul tehtavate otsuste hulk võib kujuneda märkimisväärselt suuremaks, mis kõik võiks muuta häälikute tuvastamise raskemaks. Kõrgete nootide puhul ei pruugi efektiivselt töötada ka formantide siirde juhtlõng, kuna suure distantsi tõttu osahelide vahel pole akustiline informatsioon formantide asukohast kuigi täpne. Tuttava/mõtteka teksti puhul võib sellest arusaamist samas abistada *top down* tüüpi mehhanism, kus kuulajal tekivad elukogemuse, keele- ja repertuaari mäletamise pinnalt erinevad ootused ja sellest tulenev võime õigesti ennustada lauldavat teksti isegi siis, kui kõike polnud kuulda. Tekstist arusaamist võib hõlbustada ka visuaalne juhtlõng, kui kuulaja näeb laulja suuliigutusi.

Võrreldes meie tajukatsete stiimulitega on reaaleluline olukord erinev ka saateinstrumentide helide osas. Tegelikult muusika puhul on nendel helidel tüüpiliselt mingi konkreetne helikõrgus ja nende intensiivsus võib varieeruda suurtes piirides, mistõttu nende toime laulja hääle maskijana on ajas muutlik. Klusiilide kõrval võivad teistelt muusikutelt lähtuvad helid maskida ka kõiki ülejäänud häälikuid. Meie stiimulite puhul kasutatud roosa müra sageduslik struktuur, kus madalad sageduskomponendid on statistiliselt intensiivsemad, küll matkib orkestrisaate tüüpilist pikaajalise keskmise spektri sageduslikku jaotuskõverat, kuid oma sahiseva kõla tõttu võis see nt eemaldatud eksplosiooniga stiimulite puhul provotseerida identifitseerima vokaalide vahel paiknevat häälikut sibilandi või spirandina (/s/, /ʃ/, /h/, /f/).

Mitmed aspektid meie töös vajaksid täiendavat uurimist. Näiteks pole teada, kuivõrd mõjutab klusiilide äratundmist nende ajaline struktuur – kas see võiks olneda sulu osa ja eksplosiooni osa kestusest. Käesolevas töös keskendusime vaid helitutele klusiilidele, kuid häälikute intensiivsusvahekorra võimaliku muutumisega ning sellest tuleneva teksti arusaadavuse võimaliku halvenemisega seotud küsimused pakuvad huvi ka teiste kaashäälikute puhul. Oluline oleks veel teada, kuivõrd mõjutab häälikute äratundmist kontsertidel või ooperiteatris esitatava vokaalmuusika puhul inimese kuulmissüsteemi olukord, näiteks tüüpiline vanusega kaasnev kuulmislangus kõrgete sageduste piirkonnas.

Lõpetuseks saame anda mõningaid soovitusi vokalistidele helitute klusiilide laulmisel. Meie soovitude paikapidavust tuleks siiski igal konkreetsel juhul tegelikku esitust kuulates üle kontrollida. Käesoleva töö tulemuste põhjal võiksime väita, et selle töö sissejuhatuses refereeritud erinevate seisukohtade vastandlikkus, mis puudutab klusiilide produtseerimist, on põhjendatud. Näiteks, kui laulda akustikas, kus reverberatsioon on väike ning saateinstrumentide helisid pole, pole klusiilide hääldamise intensiivsus nendest hea arusaamise seisukohalt kriitiline ja nende vajemalt hääldamine identifitseeritavust ei paranda. /k/ puhul võiks siiski olla hääldamisel tähelepanelikum, sest kuuldamatult hääldatud eksplosioon võib /k/ muuta tuvastamatuks.

Lauldes rasketes akustilistes tingimustes, näiteks suures kirikus, eriti kui ollakse publikust kaugel ja kui lauldakse koos saatega või ansamblis, tuleks lauldavast tekstis parema arusaamise huvides eelistada veidi tugevamat klusiilide hääldamist. Siiski võib eksisteerida intensiivsuse piir, mille ületamisel tulemus halveneb jälle. Ettevaatlik liialt jõulise hääldamisega, aga samuti aspiratsiooni kasutamisel, tasuks olla eelkõige /p/ puhul.

Kasutasime oma tajukatses abstraktseid ilma tähendusliku kontekstita häälikuühendeid. Tegelike laulutekstide puhul võib konteksti olemasolu ülalt alla tajumehanismide läbi arusaamist hõlbustada, kuid selle aluseks on ikkagi ka alt-üles protsesside funktsioneerimine piisava efektiivsusega. Teksti hea arusaadavus on vaid üks kvaliteetse ettekande elementidest ning teatud juhtudel võib see olla vastuolus muusikaliste eesmärkidega, näiteks hea kantileeni või mingi emotsionaalse seisundi väljendamisega, millele puhul selgelt hääldatud tekst ei pruugi olla omane – mõnikord ei olegi teksti hea arusaadavus vokaalteose esitamisel eesmärgiks. Seetõttu peaks laulja suutma olla paindlik ning ta peaks oskama tajuda, kuidas tema esitus kostub publikule saalis, sealhulgas ka näiteks saali viimastesse ridadesse. Oluline on siiski osata vajaduselt hääldada häälikuid intensiivsemalt, kui see on tüüpiline tavavestluse puhul. Laulja võib vajada selle õppimiseks tagasisidet vokaalpedagoogilt, *coach*ilt või dirigendilt.

Meie tajukatsetes osalejate emakeel oli valdavalt eesti keel. Ka laulja, kes laulis sisse tajukatsete stiimulid, samuti viis lauljat, kelle esituse uurisime töö esimeses pooles, räägivad emakeelena eesti keelt. Eesti keele klusiilid ei hääldu tüüpiliselt eriti märgatava aspiratsiooniga (Eek & Meister 1996a) nagu itaalia keeles (Harpster 1984: 69) ja erinevalt näiteks saksa (Simon & Leuschner 2010) või inglise keelest (Roach 2004). Seetõttu pole välistatud, et teatud määral võiks selliste uurimuste tulemusi mõjutada inimeste emakeel. Selle kontrollimine oleks võimalik aga juba spetsiifilisema uuringuga.

Tänuavaldused

Artikkel on osa uurimisprojektist PRG1552 “Vokalistide võimalused teksti arusaadavuse parandamisel – probleemid ja teaduslik baas”, mida rahastab Eesti Teadusagentuur.

Uuringu läbiviimist toetas Eesti-uuringute Tippkeskus, mida rahastab Euroopa Regionaalfond.

Täname kõiki projektis osalenud lauljaid ja tajukatses osalenuid.

Kommentaariid

¹ <https://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/italian.htm> (14.09.2023).

² https://www.fon.hum.uva.nl/praat/manual/Intro_6_2_Configuring_the_intensity_contour.html (15.09.2023).

³ www.newsinslowitalian.com (18.09.2023).

⁴ <https://www.celemony.com/en/melodyne/what-is-melodyne> (20.09.2023).

⁵ <https://www.praatvocaltoolkit.com> (20.09.2023).

⁶ www.psytoolkit.org (26.09.2023).

Kirjandus

Adams, David 2008. *Handbook of diction for singers. Italian, German, French*. Oxford, New York: Oxford University Press.

Appelman, D. Ralph 1986. *The science of vocal pedagogy: theory and application*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Behrman, Alison 2018. *Speech and voice science*. Third edition. With a Contribution by Donald Finan. San Diego, CA: Plural Publishing Inc.

Bloem-Hubatka, Daniela 2012. *The old Italian school of singing: a theoretical and practical guide*. Jefferson, NC: McFarland & Company.

Boersma, Paul & Weenink, David 2022. *Praat: doing phonetics by computer*. [Computer program.] Version 6.3.02 (<http://www.praat.org/> – 04.10.2023).

Brown, Oren L. 1996. *Discover your voice. How to develop healthy voice habits*. London: Singular Publishing Group, Inc.

Brown, Ralph Morse 1946. *The singing voice*. New York, NY: Macmillan Co.

Christy, Van Ambrose. 1967. *Expressive singing, Volume 1, Basic principles. A Text for school or studio class or private teaching*. Dubuque, IO: W. C. Brown Publishing Co.

Correte, Ramon 2021–2022. *Praat vocal toolkit* (<https://www.praatvocaltoolkit.com/index.html> – 04.10.2023).

- Deme, Andrea 2014. Intelligibility of sung vowels: the effect of consonantal context and the onset of voicing. – *Journal of Voice* 28 (4), lk 523.e19–523.e25 (DOI:10.1016/j.jvoice.2014.01.003).
- Di Carlo, Nicole Scotto 2007. Effect of multifactorial constraints on intelligibility of opera-singing (I). – *Journal of Singing* 63 (4), lk 443–455.
- Di Carlo, Nicole Scotto & Germain, Aline 1985. A perceptual study of the influence of pitch on the intelligibility of sung vowels. – *Phonetica* 42 (4), lk 188–197 (DOI:10.1159/000261750).
- D’Orazio, Dario 2020. Anechoic recordings of Italian opera. – *Zenodo* (DOI:10.5281/zenodo.3628247).
- D’Orazio, Dario & De Secaris, Simona & Garai, Massimo 2016. Recordings of Italian opera orchestra and soloists in a silent room. – *Proceedings of Meetings of Acoustics* 28 (DOI:10.1121/2.0000425).
- Eek, Arvo & Meister, Einar 1996a. Eesti sõnaalguliste sulghäälikute akustika ja tajumine. – *Keel ja Kirjandus* 3, lk 164–170.
- Eek, Arvo & Meister, Einar 1996b. Eesti sõnaalguliste sulghäälikute akustika ja tajumine. – *Keel ja Kirjandus* 4, lk 241–253.
- Fine, Philip A. & Ginsborg, Jane 2014. Making myself understood: perceived factors affecting the intelligibility of sung text. – *Frontiers in Psychology* 5, 809. (DOI:10.3389/fpsyg.2014.00809).
- Fisher, Jeremy & Kayes, Gillyanne & Popeil, Lisa 2021. Pedagogy of different sung genres. – Welch, Graham F. & Howard, David M. & Nix, John (toim). *The Oxford Handbook of Singing*. Oxford: Oxford University Press, lk 707–728 (DOI:10.1093/oxfordhb/9780199660773.013.005).
- Fletcher, Harvey 1929. *Speech and hearing*. New York, NY: D. Van Nostrand.
- Friberg, Anders 1991. Generative rules for music performance. – *Computer Music Journal* 15 (2), lk 56–71.
- Fuchs, Viktor 1964. *The art of singing and voice technique*. New York, NY: London House and Maxwell.
- Gottfried, Terry L. & Chew Stephen L. 1986. Intelligibility of vowels sung by a countertenor. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 79 (1), lk 124–130 (DOI:10.1121/1.393635).
- Gregg; Jean Westermann & Scherer, Ronald C. 2006. Vowel intelligibility in classical singing. – *Journal of Voice* 20, lk 198–210 (DOI:10.1016/j.jvoice.2005.01.007).
- Guenther, Frank H. 1995. Speech sound acquisition, coarticulation, and rate effects in a neural network model of speech production. – *Psychological Review* 102 (3), lk 594–621 (DOI:10.1037/0033-295X.102.3.594).
- Guenther, Frank H. & Hampson, Michelle & Johnson, Dave 1998. A theoretical investigation of reference frames for the planning of speech movements. – *Psychological Review* 105 (4), lk 611–633 (DOI:10.1037/0033-295X.105.4.611-633).
- Harpster, Richard W. 1984. *Technique in singing: a program for singers and teachers*. New York, NY: Schirmer Books.

- Houde, John F. & Jordan, Michael I. 1998. Sensorimotor adaptation in speech production. – *Science* 279 (5354), lk 1213–1216 (DOI:10.1126/science.279.5354.1213).
- Hollien, Harry & Mendes-Schwartz Ana P. & Nielsen, Kenneth 2000. Perceptual confusions of high-pitched sung vowels. – *Journal of Voice* 14 (2), lk 287–298 (DOI:10.1016/S0892-1997(00)80038-7).
- Howard, David & Angus, Jamie 2006. *Acoustics and psychoacoustics*. Third edition. New York, NY: Routledge.
- Joliveau, Elodie & Smith, John & Wolfe, Joe 2004. Vocal tract resonances in singing: the soprano voice. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 116, lk 2434–2439 (DOI:10.1121/1.1791717).
- Kent, Raymond D. & Read, Charles 1992. *The acoustic analysis of speech*. San Diego, CA: Singular Publishing Group.
- Koffi, Ettien 2020. A comprehensive review of intensity and its linguistic applications. – *Linguistic Portfolios* 9, lk 1–27.
- Lindblom, Björn & Lubker, James & Gay, Thomas 1979. Formant frequencies of some fixed-mandible vowels and a model of motor programming by predictive simulation. – *Journal of Phonetics* 7, lk 147–161 (DOI:10.1016/S0095-4470(19)31046-0).
- MacNeilage, Peter F. 1970. Motor control of serial ordering of speech. – *Psychological Review* 77 (3), lk 182–196 (DOI:10.1037/h0029070).
- Marshall, Madeleine 1956. Is exaggeration required for good English diction? – *Diapason* 47, lk 18.
- Maryn, Youri & Zarowskia, Andrzej 2015. Calibration of clinical audio recording and analysis systems for sound intensity measurement. – *American Journal of Speech-Language Pathology* 24, lk 608–618 (DOI:10.1044/2015_AJSLP-14-0082).
- Melton, James 1953. Do you put the words across? An interview by Annabel Comfort. – *Etude*, June, 15.
- Meyer, Jürgen 2009. *Acoustics and the performance of music*. Manual for acousticians, audio engineers, musicians, architects and musical instrument makers. 5th edition. New York, NY: Springer.
- Miller, Richard 1996. *On the art of singing*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Perkell, Joseph S. & Matthies, Melanie L. & Lane, Harlan & Guenther, Frank H. & Wilhelms-Tricarico, Reiner & Wozniak, Jane & Guidod, Peter 1997. Speech motor control: acoustic goals, saturation effects, auditory feedback and internal models. – *Speech Communication* 22, lk 227–250 (DOI:10.1016/S0167-6393(97)00026-5).
- Perkell, Joseph S. & Matthies, Melanie L. & Svirsky, Mario A. & Jordan, Michael I. 1995. Goal-based speech motor control: a theoretical framework and some preliminary data. – *Journal of Phonetics* 23, lk 23–35 (DOI:10.1016/S0095-4470(95)80030-1).
- Qu, Ge & Sun, Yuan-Yuan & Han, Bao-Quijiang & Yu Ping & Liu Jian-Kun & Yang Shi-Ming 2020. Preliminary study on lyrics intelligibility at different pitches in Chinese vocal music. – *Acta Otolaryngologica* 140, lk 558–563 (DOI:10.1080/00016489.2019.1646926).

- Roach, Peter 2004. British English: received pronunciation. – *Journal of the International Phonetic Association* 34/2, lk 239–245 (DOI:10.1017/S0025100304001768).
- Roolaid, Alice (koost) 1988. *Tallinna Riikliku Konservatooriumi vanema põlvkonna pedagoogide laulumetoodika*. Tallinn: Eesti NSV Kõrg- ja keskerihariduse Ministeriumi Teaduslik-metoodiline Kabinet.
- Saltzman, Elliot L. & Munhall, Kevin G. 1989. A dynamical approach to gestural patterning in speech production. – *Ecological Psychology* 1 (4), lk 333–382 (DOI:10.1207/s15326969eco0104_2).
- Savariaux, Christophe & Perrier, Pascal & Orliauget, Jean Pierre 1995. Compensation strategies for the perturbation of the rounded vowel [u] using a lip tube: a study of the control space in speech production. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 98 (5), lk 2428–2442 (DOI:10.1121/1.413277).
- Sharnova, Sonia 1947. Diction. – *The NATS bulletin*, 3, 4.
- Simon, Ellen & Leuschner, Torsten 2010. Laryngeal systems in Dutch, English, and German: a contrastive phonological study on second and third language acquisition. – *Journal of Germanic Linguistics* 22 (4), lk 403–424 (DOI:10.1017/S1470542710000127).
- Smith, John & Wolfe, Joe 2009. Vowel-pitch matching in Wagner’s operas: implications for intelligibility and ease of singing. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 125 (5), lk EL196–EL201 (DOI:10.1121/1.3104622).
- Stoet, Gijsbert 2010. PsyToolkit: a software package for programming psychological experiments using Linux. – *Behavior Research Methods* 42 (4), lk 1096–1104 (DOI:10.3758/BRM.42.4.1096).
- Stoet, Gijsbert 2017. PsyToolkit: a novel web-based method for running online questionnaires and reaction-time experiments. – *Teaching of Psychology* 44 (1), lk 24–31 (DOI:10.1177/0098628316677643).
- Sundberg, Johan 1987. *The science of the singing voice*. DeKalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Sundberg, Johan 2004. Review of “The temporal structure of Estonian runic songs” by Jaan Ross & Ilse Lehist. – *Music Perception* 22, lk 159–162 (DOI:10.1525/mp.2004.22.1.159).
- Titze, Ingo 1989. On the relation between subglottal pressure and fundamental frequency in phonation. – *The Journal of the Acoustical Society of America*, 85, lk 901–906 (DOI:10.1121/1.397562).
- Vennard, William 1967. *Singing: the mechanism and the technic*. New York, NY: Carl Fisher.
- Ware, Clifton 1998. *Basics of vocal pedagogy. The foundations and process of singing*. Boston, MA: McGraw-Hill.
- Wiik, Kalevi 1991. *Foneetika alused*. Tartu: Tartu Ülikool.

Summary

The impact of the intensity ratio between vowels and voiceless plosives on the intelligibility of sung text

Allan Vurma

Professor of Musicology
Estonian Academy of Music and Theatre
allan.vurma@eamt.ee

Tuuri Dede

Postgraduate Student
Estonian Academy of Music and Theatre
tuurielo@gmail.com

Veeda Kala

Postgraduate Student
Estonian Academy of Music and Theatre
veeda.kala@eamt.ee

Einar Meister

Senior Researcher
Language Technology Laboratory, Tallinn University of Technology
einar.meister@taltech.ee

Lya Meister

Researcher
Language Technology Laboratory, Tallinn University of Technology
lya@ttu.ee

Marju Raju

Researcher
Department of Musicology, Estonian Academy of Music and Theatre
marju.raju@eamt.ee

Jaan Ross

Professor Emeritus of Musicology
Estonian Academy of Music and Theatre
jaan.ross@gmail.com

Keywords: voiceless plosives, plosive burst, masking, operatic singing, reverberation, text intelligibility, intensity of vowels and consonants

Background. In operatic singing, poor text intelligibility is often a problem. Some voice teachers believe that singers should articulate consonants more strongly to improve intelligibility, while others believe that this should be avoided.

Aim. The objective of this study is to ascertain (1) whether there is a tendency in operatic singing by which, compared to speaking, the intensity of all speech sounds is greater, but the intensity of voiceless plosive bursts increases proportionally less than that of vowels, which may make the recognition of plosives more difficult; and (2) whether pronouncing the bursts of voiceless plosives more strongly would improve their recognition.

Method. The investigation was split into two stages. In the first stage, five classically trained professional Estonian singers (soprano, mezzo-soprano, tenor, baritone, bass) were asked (1) to sing an aria in Italian from a romantic period opera, and (2) to read the text of the same aria. The recordings were segmented on the level of single speech sounds, and the intensity level of each sound was measured with the help of the software *Praat*. In addition, recordings of sung performances by three Italian singers (two sopranos and a baritone) and examples of spoken text by two different speakers were similarly analyzed.

In the second stage, a perception test with 60 listeners (21 male, 38 female, and one non-binary) was carried out. The listeners were aged between 11 and 74. Seventy-two sequences /a/-/k/-/a/, /a/-/p/-/a/ and /a/-/t/-/a/, sung by a mezzo-soprano on G4, were played to the listeners as stimuli. The listener had to identify the plosive in the middle of each stimulus. The intensity level of the plosive varied in four steps (including one step in which the plosive burst was removed and replaced with silence). To some stimuli sets were added either reverberation (to imitate room acoustics) or pink noise (to imitate masking sounds from accompaniment or ensemble partners); further stimuli sets included the addition of both reverberation and pink noise.

Results. The first stage of the research showed that in the case of the Estonian singers the intensity of the sung vowels was, on average, 14.2 dB greater than that of the corresponding spoken speech sounds, whereas the intensity of the voiceless plosive bursts increased by an average of only 7.1 dB. The intensity difference between sung and spoken speech sounds was similar in the case of Italian vocalists.

Producing the plosive bursts more strongly generally tended to improve the recognition of plosives only when reverberation and/or pink noise were added to the stimuli. The probable cause of lowered recognition is the masking of plosives by the room reflections of the preceding vowels and sounds from the accompaniment and ensemble partners. In the case of /p/, too intense a burst could actually diminish recognition to some extent. The recognition was often above the level of chance even if the burst was removed, indicating that besides the plosive burst some other clues to identify the plosive exist (such as the formants' glide from the locus of the plosive to the adjacent vowel).

Conclusions. There is no need to pronounce voiceless plosives with exaggerated vigor in singing if the room reverberation is small and there are no masking sounds from other musicians. The exception is /k/, which may remain unidentified if the plosive burst is not perceived. In poorer acoustic conditions, a stronger burst may improve intelligibility. However, the singer should be cautious not to overemphasize the /p/, as this may worsen its recognition.

Allan Vurma on Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia (EMTA) muusikateaduse professor. Ta lõpetas EMTA 1990. a ooperi- ja kontserdilaulja ning vokaalpedagoogina ja kaitses sealsamas 2007. a muusikateaduse doktorikraadi (juhendaja prof. Jaan Ross). Allan Vurma on olnud aastatel 1981–2009 Eesti Filharmoonia Kammerkoori solist ja hääleseadja. 1978. a lõpetas ta raadioinsenerina (MA ekvivalent) Tallinna Polütehnilise Instituudi. Tema uurimissuundadeks on lauluhääle akustika ja kognitiivne muusikateadus ning ta on paarikümne teadusartikli autor. Allan Vurma kuulub mitmetesse rahvusvahelistesse ühingutesse nagu Ameerika lauluõpetajate ühing (NATS), Collegium Medicorum Theatri (CoMeT) ja Pan European Voice Conference (PEVoC) nõuandev komitee.

Allan Vurma is a Professor of Musicology at the Estonian Academy of Music and Theatre (EAMT). He graduated from the EAMT in 1990 as an opera and concert singer and vocal pedagogue. In 2007, he defended his doctorate in musicology at the same institution (supervisor: Professor Jaan Ross). From 1981 to 2009, Allan Vurma worked as a basso soloist and vocal pedagogue at the Estonian Philharmonic Chamber Choir. In 1978, he graduated from the Tallinn Polytechnic Institute as a radio engineer (equivalent to MA). His areas of scientific interest have been vocal acoustics and cognitive musicology, and he is the author of about twenty scientific articles. Allan Vurma is a member of several international societies, such as the National Association of Teachers of Singing (NATS), Collegium Medicorum Theatri (CoMeT), and the Advisory Committee of the Pan-European Voice Conference (PEVoC).

ORCID 0000-0002-0654-7870

allan.vurma@eamt.ee

Tuuri Dede on metsosopran, kes kuulub aastast 2018 ühe maailma edukama nüüdismuusika soprani Barbara Hannigani mentorlusprogrammi Equilibrium Young Artists. Ta on olnud solistiks rohkem kui 30 suurteose ettekannetel paljude Euroopa tipporkestrite ees koostöös dirigentidega nagu Neeme Järvi, Barbara Hannigan, Arvo Volmer, Audrey Saint-Gil, Olari Elts, Risto Joost, Tõnu Kaljuste, Kaspar Mänd jt. ning esitanud mitmeid ooperirolle Eestis ja välismaal. Tuuri Dede on saanud auhinnalisi kohti konkurssidelt Eestis, Soomes ning Rootsisis. Ta on omandanud magistrikraadi Sibelius Akadeemias Soomes ning bakalaureusekraadi Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias, kus jätkab aastast 2021 õpinguid doktorantuuris.

Tuuri Dede is a mezzo-soprano, who is an alumni of Barbara Hannigan's initiative for young professional singers called Equilibrium Young Artists. She has been a soloist in more than 30 vocal masterpieces in front of the best European orchestras with conductors like Neeme Järvi, Barbara Hannigan, Arvo Volmer, Audrey Saint-Gil, Olari Elts, Risto Joost, Tõnu Kaljuste, Kaspar Mänd, etc. Dede has performed different opera roles in Estonia and abroad. She has won prizes from competitions in Estonia, Sweden, and Finland. Dede received her master's degree from Sibelius Academy in Finland and her bachelor's degree from the Estonian Academy of Music and Theatre, where she is currently pursuing her doctoral degree.

tuurielo@gmail.com

Veeda Kala (1994) on muusikapsühholoogia uurija. Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias lõpetas ta 2018. a bakalaureuseõppe klaveri erialal (juhendajaks Age Juurikas) ja 2020. a cum laude magistrantuuri muusikateaduses (juhendaja prof. Jaan Ross), kõrvalerialaks klaveripedagoogika (vanemlektor Mati Mikalai). 2020–2022 õpetas ta solfedžot, muusikalugu ja klaverit Kiili Kunstide Koolis. Alates 2022. aastast töötab V. Kala Eesti Muusika- ja Teatriakadeemias doktorant-nooremteadurina muusikateaduse suunal (juhendaja teadur Marju Raju).

Veeda Kala (1994) is a researcher in the field of psychology of music. In 2018 she graduated from classical piano at the Estonian Academy of Music and Theatre (Age Juurikas being her tutor). In 2020 she defended cum laude her master's thesis in her main field of study, musicology and psychology of music (Prof. Jaan Ross as the supervisor), and the minor field of study – piano pedagogy (Mati Mikalai as the tutor). In 2020–2022 she taught solfeggio, history of music and piano at Kiili Kunstide Kool. Since 2022 she has continued at the Estonian Academy of Music and Theatre as a doctoral student as well as Junior Research Fellow in the field of psychology of music (supervisor – researcher Marju Raju).

veeda.kala@eamt.ee

Einar Meister Einar Meister lõpetas Tallinna Polütehnilise Instituudi 1982. aastal elektroonika erialal ja 1998. aastal kaitses ta magistritöö infotehnoloogias. 2003. aastal kaitses ta Tartu Ülikoolis doktoritöö üldkeeleteaduse alal.

Alates 1982. aastast on ta töötanud Küberneetika Instituudis erinevatel ametikohtadel, sealhulgas insenerina, teadurina ja vanemteadurina ning juhtis foneetika ja kõnetehnoloogia laborit aastatel 1990–2016. Alates 2017. aastast on ta vanemteadur Tallinna Tehnikaülikooli keeletehnoloogia laboris. Aastatel 2018–2020 oli ta Ida-Soome ülikooli üldkeeleteaduse professor. Tema peamised uurimisvaldkonnad on eesti keele foneetika, võõrkeele aktsendi akustika ja taju, vanuse ja sooga seotud variatsioonid kõnes, samuti ta on loonud mitmeid kõne korpusi ja arendanud kõnetehnoloogia rakendusi.

Einar Meister graduated from Tallinn Polytechnic Institute in 1982 with a degree in electronics and in 1998 he defended his master's thesis in information technology. In 2003, he completed his doctoral thesis in general linguistics at the University of Tartu. Since 1982, he has worked at the Institute of Cybernetics in various positions, including that of an engineer, researcher, and senior researcher, and also led the Phonetics and Speech Technology Laboratory from 1990 to 2016. Since 2017, he has been a senior researcher at the Language Technology Laboratory of Tallinn University of Technology. From 2018 to 2020, he held the position of professor of general linguistics at the University of Eastern Finland. His main research areas include Estonian phonetics, acoustics and perceptual aspects of foreign language accent, variations in speech related to age and gender, and he has also created several speech corpora and developed speech technology applications.

ORCID 0000-0002-2179-735X

einar.meister@taltech.ee

Lya Meister töötab Tallinna Tehnikaülikooli keeletehnoloogia laboratooriumis teaduri ametikohal. 2005. aastal kaitses ta Tallinna Pedagoogikaülikoolis magistrikraadi (*cum laude*) "Vene aktsent eesti keeles. Akustiline analüüs." 2011. aastal kaitses doktorikraadi Tartu Ülikoolis "Eesti vokaali- ja kestuskategooriad vene emakeelega keelejuhtide tajus ja hääluses." Teadustöö peamised suunad on inimkõne foneetilised aspektid, eelkõige kõne variatiivsuse akustilised ja pertseptiivsed tunnused, võõrkeelne aktsent, kõnekorpused.

Lya Meister works as a researcher at the Language Technology Laboratory of Tallinn University of Technology. In 2005, she defended her master's degree (*cum laude*) at Tallinn Pedagogical University with a thesis titled "Russian accent in

Estonian: Acoustic analysis”. In 2011, she completed her doctoral degree at the University of Tartu with a thesis titled “The perception and production of Estonian vowel and duration-based categories by non-native subjects with Russian-language background: An experimental phonetic study”. Her primary research areas include phonetic aspects of human speech, particularly acoustic and perceptual features of speech variation, foreign language accent, and speech corpora.

ORCID 0000-0001-8815-9566

lya.meister@taltech.ee

Marju Raju on Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikapsühholoogia teadur ja lektor ning uurimiseetika nõustaja. Marju Raju on Eesti Noorte Teaduste Akadeemia asutajaliige.

Marju Raju (PhD) is a researcher and lecturer of music psychology at the Estonian Academy of Music and Theatre (EAMT), and appointed advisor for research ethics integrity. Marju Raju is a founding member of the Estonian Young Academy of Sciences.

ORCID 0000-0002-1479-680X

marju.raju@eamt.ee

Jaan Ross on Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia muusikateaduse emeriitprofessor. Ta lõpetas 1980. aastal Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia *cum laude* muusikateadlase ja pedagoogina, 1988. a. kaitses kunstiteaduste kandidaadi väitekirja “Konsonantsuse objektiivsed eeltingimused muusikas” Leedu Muusika- ja Teatriakadeemias ning 1992. a. psühholoogiadoktori väitekirja Turu Abo Akadeemias. Ross on mitmete Eesti ja välismaa teadusühingute liige. Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks valiti Ross 2003. aastal, aastatel 2009–2018 oli ta Euroopa Kognitiivsete Muusikateaduste Ühingu (ESCOM) juhatuse liige.

Jaan Ross graduated *cum laude* from the Estonian Academy of Music and Theatre as a musicologist and educationalist in 1980, defended his first doctoral thesis “Objective preconditions of consonance in music” in studies of arts at the Lithuanian Academy of Music and Theatre in 1988, and his second doctoral dissertation in psychology at Åbo Akademi University in 1992. Ross is a member of several Estonian and international scientific societies. He was elected

Allan Vurma, Tuuri Dede, Veeda Kala, Einar Meister, Lya Meister, Marju Raju, Jaan Ross

a member of the Estonian Academy of Sciences in 2003; in 2009–2018 he was a board member of the European Society for the Cognitive Sciences of Music.

ORCID 0000-0003-0457-0265

jaan.ross@gmail.com

Mesilased eesti usundilises folklooris

Mare Kõiva

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja

mare.koiva@folklore.ee

Teesid: Eesti Kirjandusmuuseumi Folkloristika osakonna arhiivi EFITA, Eesti Rahvaluule Arhiivi ja eestikeelsete kalendrite korpuse põhjal vaadeldakse ennekõike folkloori usundiliste liikide näitel ja folkloristika meetoditega. Artikli keskmes on mesilaste nimetused, eufemismid ja nende kasutamine loitsude näitel ning rahvalik kategoriseerimine. Loitsudes kasutatakse erinevaid kristlikke ja rahvusvahelise levikuga vorme, kuid huvitavaks muudab selle pöördumine mesilaste kui inimeste ja sugulaste poole. Sugulusterminoloogia ilmneb ka lõuna-eestilistes nimetustes. Teiseks tutvustatakse mesilast kui üht hinge hüpostaasi usundis ja mesilase seoseid mütoloogiaga, sh varavedajaga ning muistenditega hingerännakute ja unenäo narratiivide näitel (seosed peidetud varanduste motiiviga). Lühidalt iseloomustatakse mesilase esinemist vanasõnades, kus esinemus on tagasihoidlik, piirdub 23 tüübiga, mis kinnitavad vanemaid konventsioone. Tuuakse esile mee ja mesilasmürgi kasutamise püsivad ja muutunud valdkonnad tänases etnomeditsiinis. Aastatuhandeid püsinud metsmesinduse kõrval on edenenud tarumesindus ja uued tendentsid linnamesinduses. Artikli eesmärk on avada aspekte mesilaste tähendusest eesti kultuuris.

Märksõnad: apiteraapia, etnomeditsiin, eufemism, hing, kategoriseerimine, mesilane, mesi, metsmesindus, mütoloogia, usundilised jutud

Sissejuhatus

Mesilased (*Apis mellifera*) ja mesi on olnud aastatuhandeid maailma kultuurides olulisel kohal (vt Antiigileksikon; Ivanov & Toporov 1992: 354; Viveiros de Castro 2012), ka Eestis hinnatakse mesilasepidamise vanuseks umbkaudu 2000–2500 aastat. Tänapäevaks on teadmised mesilaste elust mitmekülgsemad ja sügavamad, mesilasepidamisel oskavad inimesed paremini arvestada mesilaste eluviisi ja vajadustega. Samas on muutunud teadmised ka mesilasproduktide kasutamised, ka meditsiinilised näidustused meega ravimiseks on teistsugused kui veel 50 aasta eest. Palavikku ja kurguvalu raviti 20. sajandi teisel poolel kuuma piima ja mee või tee ja meega – tänane meditsiin loeb mee kõrge palaviku juures vastunäidustatuks, lisaks hävivad kuumuses mee kasulikud omadused. Samuti on mesi teatud allergiate allikas ja vastunäidustatud näiteks diabeedi ehk suhkruhaiguse korral (Jänes & Kahn *et al.* 1970). Tänapäeval

peetakse mesinduse üle täpset arvestust, nt peab mesinik ja tema mesila (või selleks piiritletud ala) olema alates 2000. aastast registreeritud Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Ametis (PRIA). Paljud pered peavad maal ja äärelinnas enda ja oma lähedaste tarvis kolme kuni viit mesilasperet, mis tagab oma pere meevajaduse.

Artikli materjal pärineb Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna arhiivist EFITA, Eesti Rahvaluule Arhiivist ja eestikeelsete kalendrite korpusest. Mesilaste ja inimeste suhteid vaadeldakse ennekõike folkloori usundiliste liikide näitel ja folkloristika meetoditega. Üksnes võrdlusandmetena kasutatakse mesilaste (ja mee) esinemist poeetilis-praktilises rahvaluule lühiliigis vanasõnades. Artikli keskmes on mesilaste nimetused, rahvapärased eufemismid ja nende kasutamine loitsude näitel ning rahvalik kategoriseerimine. Teiseks tutvustatakse mesilast kui üht hinge hüpostaasi ja tema seoseid mütoloogiaga. Lühidalt iseloomustatakse mesilase esinemist vanasõnades ning tuuakse esile muutused mee ja mesilasehammustuse kasutusalad etnomeditiinis. Suhteid mesilastega (ja arvatavasti paljusid usundilisi nähtusi) mõjutas ka mesilaste pidamise viis. Nende teemade lahkamisel avanevad mõned aspektid mesilaste tähendusest eesti kultuuris, usundilised kihistused ning vastastikuste suhete pikk ajalugu (vt ka Hiimäe 2022: 152–153).

Elavad puud mesipuudena

Alates 12. sajandist 20. sajandini kasutati mesilaste pidamiseks enamasti talu lähedal looduses kasvavaid puid. Puuõõnsusi uuristati suuremaks, neisse paigutati näiteks tugesid suurema meesaagi huvides, kuid sügisel pesapuu tühjendati meest. Talvesöödaks jäid kärjed, milleni inimene ei ulatunud. Suhtumine mesilastesse oli utilitaarne, see tähendab et mesilasperede elupaigad (pesapuud) ja sealt saadav mesi olid olulisemad kui mesilased ise ja meevõtu käigus hävinud mesilaspere asemele usuti saabuvat uus. Elavate puude kasutamist mesipuudena hakati piirama 18. sajandil ja selle tähtsus hakkas kaduma 19. sajandi keskel.

Looduslikke mesilaspesadega puid kutsuti mesipuudeks, tarupuudeks, perepuudeks või linnupuudeks ja tavaliselt oli puu märgistatud peremärgiga, mis teatas kellele puu ja saak kuuluvad.

Kõige sagedamini olid pesapuudeks männid (eL *tarupettäi*), kuid sisuliselt kasutati kõiki Eestis kasvavaid puuliike, isegi õunapuid (Linnus 1939: 69). Pesad ise paiknesid madalal (1,5–2,7 m) ja nendeni pääses redeli või köie abil. See erineb nt idapoolsete soomeugrilaste udmurtide ja nende turgikeelsete naabrite baškiiride tavadest, kelle juures mesilaste pesad asetsevad maapinnast

kuni 12 m kõrgusel (Linnus 1939: 217, 235; 1940). Mesindus nõudis seal suurt osavust ning erilisi pesa juurde jõudmise tehnikaid. Eestis kaitstes mesilasperet lindude ja ilmastiku eest lihtne kaunistamata laud ja kuuseoksad, karude ja putukate rüüste vastu erilisi tõkkeid ei tehtud.

Mesindus oli juba 13. sajandil maksustatud ja seadustega reguleeritud. Pesa-puud paiknesid linna (küla) ühismaal. Näiteks 1226. aastal määras Modena piiskop Wilhelm kindlaks Riia linna maa-alade piirid, reserveerides ühiskasutamise muu hulgas: *in arboribus, quae sunt inmiricis fodiendis ad apes et ad omnem aliam utilitatem communem* [-] ('[ka] puude sees, mida kasutatakse mesilaste kasvatamiseks ja igaks muuks ühiseks otstarbeks' [-], Linnus 1939: 135; LGU 1908). 1257. aastal määras Tallinna pealik Saxo kindlaks Padise kloostri ja lähemate külade mesipuude kasutamise korra (Linnus 1939: 140, LUB I: 299), mille kohaselt võis ühele talule kuuluda mitmeid mesipuid. Kesk-aja maksudokumentide alusel võis metsas kasvavaid pesapuid olla arvel kuni 100. Vahemikus 12.–16. sajandini kuulusid metsmesipuud pärandvara hulka ja läksid uuele omanikule koos muu varandusega. 16. sajandil hakkas levima pakktaru, pealt avatav puupakust õnestatud mesilaste eluruum. Algselt paigutati pakktarud metsa puude otsa, kuid 18. sajandi lõpus toodi tarud metsast majade juurde. Ka pakktarudes jäid talvesöödaks kärjed, milleni inimene ei ulatunud. Metsmesindus kadus kasutuselt valdavalt 19. sajandil, samuti kui pakktarud, mis taandusid pealt avatava raamtaru ees. Nende kasutusele võtmisega saadi mesilaspere elu kohta rohkem teada, ka sai taru talveks soojustada ja mesilastele jäeti teadlikult talvevarusid.

Eesti metsmesinduse ajaloo uurija Ferdinand Linnus avastas väitekirja kirjutades 1920. aastatel, et mitmel pool Lõuna-Eestis kasutati jätkuvalt elavaid tarupuid (Linnus 1939) – ta oli oma leiu üle uhke ja üllatunud. Tundus uskumatu leida midagi nii vanapärast elavas kasutuses, ehkki tänaseks teame, et mitmetes külates oli metsmesindus kasutusel veel 20. sajandi teisel poolel ja 21. sajandil (Viki), mis osundab kommete pikaajasele säilimistaktikale. Elavad puud tarudena on tänaseni kasutusel mitmel pool Euroopas, ehkki see pole peamine mee hankimise viis.

Mesindust mõjutas ka konfessioonide muutumine: protestantismi levimisega 16. sajandil kadus nõudlus kirikuküünalde järele, kuid ka üldiselt on ajavahemikku 16.–18. sajandini peetud kohaliku mesinduse kahanemise ajaks. Muutuste taga on erinevaid põhjuseid alates kliimamuutustest ja ajutisest külmenemisest sõdade ja taudideni. Ka majandamisviisi muutumine ja eriti pärisorjuse levik pärssis meemajandust. Uus tõus vahanõudluses algas õige-usukiriku levimisega 19. sajandi teisel poolel: kirik vajab küünlaid teenistuseks, mis tõi tagasi vahatulu, ka juurdus tava viia nt paasapäeval mett kirikusse õnnistamiseks.

Tehnoloogilised muutused pakktarust moodsate tarudeni mõjutasid tootmisviisi, samas jäi keel konservatiivseks ja uutele taru vormidele kandusid vanad nimetused üle, sh looduslikult puult tarule. Keeles säilisid nimetused mesipuu, mehiste puu ja linnupuu. Populaarseks ühisnimetuseks kujunes siiski *taru* (= *tare*, vt ETÜ 2012).

Mesilaste nimetused, eufemismide kasutamine loitsudes ja igapäevastes praktikates

Rahvalikku kategoriseerimist on keeruline taastada, kuid omaaegsed nimetused peegeldavad vähemalt selle aluseid. Eristamisaluseks oli mesilaste eluviis, elupaik, välimus ja tegevus, mille alusel eristatakse: hiidmesilased, maamesilased (kimalased), kodumesilased, korjemesilased, metsmesilased, puidumesilased, meemesilased, tarumesilased, töomesilased, lennumesilased, lehemesilased, urumesilased. Maamesilane ja metsmesilane viitavad elukohale ja/või omaette elamisele, samuti urgmehine (eL). Standardkeelne nimetus *mesilane*, *mesilene* on tänaseks levinud kogu Eestis. Varem oli see tuntud ennekõike Põhja-Eestis, Lõuna-Eestis oli kasutusel *mehiläne* (*mihiläne*, *mehilene*) ja *mehine*. Liide *-lane* osutab kuulumisele elavate olendite hulka ja seosele meega, samas kui Lõuna-Eesti *mehine* osutab kuulumisele meeste või väikeste meeste hulka. Vanale kategooriale osutab ka nimetus *mesilind*, mis määratleb mesilase linnuna, *murukärbläne* ('murukärbes') liigitab mesilase kärbselaadsete tiivuliste putukatega samasse klassi. Mumm tähistas 'kimalast, mesilast ja suurt karvast putukat'. Mummule leidub vaste vadja keeles, kus *mummukas* kannab tähendust 'puruvana ehmeistiivalise vastne'. Muud tähendused on seotud näiteks iseloomuliku häälitsemine ehk mumisemisega (ETÜ 2012; VMS 1982–1989). 20. sajandi alguses oli mumm tuntud kui lastehirmutis, kes vedas kaevu sõna-kuulmatuid lapsi, kes ei tahtnud juukseid kammida. Mumm ja mummuke on tänapäevases keeles hellitusnimi väikese, kuid ennekõike armsa olendi kohta.

Rahvapäraselt eristati *mesilasema* (*kuninganna*, slaavlastel *tsarinna*, Dal' 1980) ja *isamesilasi* (*haudujaid*), Setomaal tuntud *truutna* (vrd *drutsenn* VMR 2002) on slaavi laen. Eristati veel *tarumesilasi* ja *töomesilasi* ehk siis nimetus osutab elupaigale ja tegevusele. Hierarhia tipus paikneb mesilasema, allpool isamesilased ja töomesilased.

Mesilaste kõrval on tähelepanu pälvinud *maamesilane* ehk *kimalane*, pesa pinnasesse või samblasse tegev karvane maamesilane (*Bombus*) (Hiiemäe 2022: 132–133). Läänemeresoome rahvaste nimetused on lähedased: *vadja tšimo*, *tšimolain*; soome *kimalainen* 'kimalane'; murdevormina esineb ka tähenduses

‘mesilane’; isuri *kimalain* ‘mesilane; Aunuse karjala *kimaleh* ‘mesilane, kimalane’ (ETÜ 2012). Kimalase suurus ja häääl tekitab tänaseni kartust ja teda kiputakse tapma kui uskumuste kohaselt kõige ohtlikumat ja mürgisemat mesilaste hulgas. Suurte mesilast meenutavate mumisejate suhtes on palju eelarvamusi, kuid ka väikesed roomesilased ja teised mesilast või herilast meenutavad putukad on kardetud ja vihatud.

Mesilaste tekkelood paigutavad nad jumala loodud olendite hulka, slaavlastel on mesilane Jumalaema sümbol (Gura 2003: 101; Gura 1997: 450 jj), eestlastel neid seoseid ei leidu, kuid eespool nägime huvitavaid mesilaste ja inimeste võrdlusi. Vasteid leiame kirikukirjandusest, nt Eenoki raamatus kirjeldatakse meejõe voolamist paradiisi elupuu alt (Badalanova- Geller 2010, 2017), Paul Gerhardti 17. sajandi laulus “Su sõime juures seisan ma” räägib 6. salm Jeesuse suudlemisest: “Suukest, mis oma väe poolest ületab magusa veini, piima- ja meejõe, (Must 2022).¹ Mett ja piima voolavale maale leidub viiteid Vanas ja Uues Testamendis (nt Moosese raamatutes, 2Ms 3: 7–8 jm) ja apokrüüfides (nt Federov 2023). Samas on huvitavad kultuurivõrdlused, sest eestlaste jaoks oli erakordse pudrumäed ja piimajõed (Justkui 1998–2005), mis meelitasid prohvet Maltsvetit tema väljarändamisidee juures.

Maailmas laialt levinud keeld loendada ja üle lugeda inimesi, kariloomasid, linde kehtis ka Eestis, see laienes mesilasperedele, tarupuudele ja tarudele. Keeld iseloomustab nt 19. sajandit, mil tarud ja väiksemad mesilad olid talude juures, suuremad mesilad kuulusid mõisatele.

Mesipuid aedas ei pia mitte luetama. (H II 42, 125 (39) < Vändra, 1893)

Mesilasse ei lubatud võõraid isikuid ja seal ei tohtinud vanduda, mesinik pidi kandma puhtaid rõivaid ega tohtinud tarvitada enne mesipuude juurde minemist alkoholi, mille lõhna mesilased väidetavalt ei talu:

Mesilaste juures ei tohi vanduda, siis lähvad tighedaks. (ERA II 28, 364 (3) Lüganuse, 1930); *Mehitsile* [Mesilastele] *ei tohi kurja sõna ütelda, saab seda üteldud, siis häävisse* [hävivad nad] *na ära.* (E 18813 (11) < Tartu–Maarja, 1895)

Mesilaste suhtes kehtis muidki arhailisi sõna- ja tegevuskeeldusid, näiteks rõhutatakse nende õrnust ja kaitsetust kurja silma ja sõna ees, mis suunas kasutama eufemisme (Kõiva 2022). Järgnevas näitetekstis suitsutatakse mesilasi kahju vastu eeldatava kahjustaja karvade või rõivatükkidega (mõlemad kuulusid esmased tõrjemudeli juurde):

[m]esilased pidivad nii õrnad loomad olema, et nendest rääkida ei tohitud iialgi nende õiget nime nimetada, vaid pidi, kas “väiksed mehed”, “töömehed” ehk “toidukandjad” nimetud saama, ja kui nad ikaldasid, siis oli ikka mõni paha naaber selle juures süüdlane, kelle kaltsudega ehk karvadega pidi neid suitsetud saama. [---] (H II 17, 165/6 (9) < Märjamaa, 1889)

Keeldusid põhjendatakse erinevalt – vandumine põhjustas usundiliste arvamuste kohaselt otsesest kahju ja mesilaste ebaõnnestumist või ajas see mesilased tigidaks. Keelatud oli imestada ja kiita mesilaste töökust ja arvukust. See oli levinud seletusmudel paljude ebaõnne võimaluste kohta, kusjuures kahju võis põhjustada iga inimene, see polnud üksnes nõidust valdava inimese oskus. Lõuna-Eesti aladel ei lubatud naistel minna sülemi juurde, kuivõrd mesindus oli seal pikalt üksnes meeste töö. Naised on tänapäeval mesinduses edukad ja see on kindlasti põhjus, miks keeld mujal varakult hääbus, ehkki seda suusoojaks vahel mainitakse.

[---] mesilassülemi juures ei tohi imestada ega halvasti rääkida, muidu mesilased enam ei edene. Naine ei tohi sülemi juurde minna. (RKM II 67, 87/9 (3a) < Rápina, 1956)

Tegelikes kõneaktides kasutatakse eufemisme rohkem kui loitsudes, kuid loitsud on valitud vaatlusaluseks põhjusel, et seal on säilinud vanemaid usundivorme. Loitse kasutati laiemalt, st mesinduse edendamiseks, mesilaste kaitsmiseks ja ravimiseks, kuid ka inimeste ravimiseks mesilase hammustusest. Nad kuulusid motiivina ka pikemate arstimissõnade koosseisu, näiteks haava ravimise loitsudesse. Värsivormiliste loitsude kõrval kasutati mesinduses palveid (meieisapalve või selle tagurpidi lugemine) ja vanematest rahvusvaheliselt tuntud kaitsevormelitest näiteks tähtvormelit SATOR (vt Davies 2009; Kõiva 2019).

Loitsudes pöörduiti mesilaste poole *linnuke / linnud / mesimammu linnuke*; ka *mehed, töömehed*. Pöördumise erilisusele osutab ka deminutiivi ja hellitusliidete kasutamine (*mesimammu linnuke* – *-u-* ja *-ke-*liited, ka sõna *mesimamm* on huvitav topehellitus – vorm *mamm* viitab väikesele marjale, *mesi* võiks olla võimendavas positsioonis).

Erilistele suhetele osutab inimesega seotud terminite kasutamine mesilasesõnades *väiksed mehed, töömehed*, sugulust toonitatakse nimetades neid *ema, vennad, õed*. Pöördumises on sarnasus hundisõnadega, kelle poole pöördatakse samuti austavalt ja sugulustermineid kasutades.

Mesilasehammustust ravivates loitsudes (17 teksti) pöördatakse mesilaste poole nelja eufemisme sisaldava värsiga ning pöördumisvärssidele järgneb palve

(argumentatsioon) mitte nõelata~hammustada. Pöördumised varieeruvad minimaalselt (mitmus vahetatakse ainsuse vastu), kasutusel on sugulussõnavara ning muutub on üksnes neljas pöördumisvärss, kus asendatakse *põrsakesed* viies variandis *sõbrakesega*. Ilmselt püüti leida sobivat sobivamat semantilist tähendust ja *põrsakesed*, mis osutab seosele jumaluste ja kaitsehaldjatega, kelle loomi kutsuti koduloomade nimetustega (põrsas, veis, hobune, vt Loorits 1939; Kõiva 2022) oli juba ununenud. Pöördumiste varieerumine on järgmine:

*Linnu isake, linnu emake (17 värsis),
linnu vahvad vennakesed (16 värsis) / linnu lendajad vennakesed
(1 värsis).
linnu lendajad õekesed (14 värsis) / linnu helde õeke (1 värsis)
linnu põue põrsakesed (10 värsis) / linnu põrsakesed (1 värsis) / linnu
põue sõbrakesed (5 värsis).
Jätke minda märkimata,
minu nahka nakkimata,
vere alla kappimata!
(ERA II 303, 313 (17) Häädemeeste, 1942)*

Ravisõnades toob mesilane ravimi ja mee Piibliga seotud (vrd Eenoki raamat jm) või kaugest paigast. Järgnevas näites saadetakse mesilane Rootsimaale rauaga (mõõga või noaga) raiutud haavale rohtu tooma (võimalik, et Rootsit on kasutusel alliteratsiooni tõttu – rohi **R**ootsist):

*Kui mingisugune haigus on, siis tarvitatagu järgnevat ütelist:
Mesilane, linnukene,
too sa metta muilta mailta,
rohtu too sa Rootsimaalta,
[too] raud(a)haava paranda! (E, StK 41, 203 (117) Väandra, 1927)*

Mesilasehammustuse ravisõnadel on seos Piibli motiividega. Paistetust manitsetakse vaibuma ja taanduma nagu seda tegi vesi Jordani jões, viidatakse ka Jeesuse ristimisele Jordani jões (2Ms 2: 14, Matt 3: 17; Kõiva 2020: 20, 28–29 jj), järgnevas näitetekstis on piisava autoriteediga Jordani nimetamine.

*Mesilaste nõelamine. (Kolm korda lugeda).
Mesilane on nõelanud, Jeesus on kõnelenud, paiste, jää vait nagu vesi
Jordanis on vait jäänud. Aamen. XXX. (ERA II 115, 287 (41) Luke 1935)*

Praktilise mesilasepidamisega on seotud miniatuurne rituaal, millele liitub lühike ja konkreetne sõnaline soov, mis edastab samas peamise sõnumi.

Mesilasepidaja kunts

Kui mesilaste pere ära tahab minna, siis võtta oma müts ehk kübar piast [peast] ja keeruta seda möödapäeva ümber oma pia nii kaua, kunni mesilaste pere ennast maha heidab ja ise lausu neid sõnu oma mütsi keerutates: "Tagasi mehed! Tagasi mehed! Tagasi mehed!" – Siis ei lähä mesilasepere ära. (H II 67, 46/7 (1807) Koeru, 1894)

1909. aasta üleskirjutus meenutab, kuidas tarude omanikud käinud suure reede öösel ümber mesila ning pannud pihlaka ja kadaka oksa aia vahele, et mesilased heidaks peret, kuid ei lendaks minema, samuti et nad hästi valusasti nõelaks mesipuu kallale tikkujaid (E 46885 < Palamuse, 1909).

Mesilasesõnades välditakse düsfemisme, needmist ja vandumist. Samasugust austavat suhtumist leiame paljude rahvaste juures (Kotšurova 2023; valgevene: Boganeva 2023: 286; udmurdi: Vladõkina 2016; Vladõkina 2023; ersa: Ermakov 2023). Kade inimene ja potentsiaalne kahjustaja olid külaühiskonna suur probleem, ja isegi põhjalikuma uurimusega näib, et düsfemismid ja vandesõnad olid kasutusel loitsudes inimeste, kuid mitte loomade kohta. 1903. aastal Kagu-Eestist, Setomaalt kirjutatud humoristlik pala kajastab üht kahjustamisjuhtumit. Peremees jookseb võõrale külamehele järele ja süüdistab teda mesilaste varguses, nõudes neid tagasi:

Mesilaste peremees oli suure kondiga tugev mees, õnneks oli tema vastane väike kuivetonud mehekene, kellele ta rindu kinni kargas, hakkas teda raputama ja kärkis:

"Ütle, kelm, kus sa mu mesilased panid?"

Peagi jõudis poeg ka isale järele ja vanamees tõstis juba käed üles, et võõrast ratsanikku peksma hakata.

"Ütle, või su nahk on kohe kuum kui helmes," kärkis mesilaste peremees ja viimati kostis võõras pikkamisi:

"Kulla inimised, laske mind lahti, ma ei tea mitte midagi."

Vägisi veeti võõras mees tagasi aeda, kus ta suure ähvardamise peale käega suure metsa veeres oleva üksiku kuuse peale näitas ja ütles:

"Vaadake nüüd, seal on kõik mesilased ühes mütsakus koos, laske mul minna!" – "Ei, ei, sõbrakene, sa ei saa nii kergesti minema. Olgu mu mesilased sealt tagasi toodud! Kui sa oskasid nad sinna nõiduda, siis nõiu nad tagasi kah."

Mis võõral sõnadelupejal hädaga teha oli? – Ta pidi mesilased tagasi tooma, mis tal kah kerge teha oli. Korda kolm vaatas ta suure kuuse poole ja ütles:

“Tulgu nad siis sealt niisama tagasi, kui nad sinna on läinud.”

Näe imet! Seal samas hakkas kogu mesilaste parv tasakesti kodu poole liikuma, kus igaüks oma taru üles leidis, ja endist moodi tööd hakkas tegema. (H II 70, 150/1 (d) Seto, 1903)

Ootamatu süüdistusega alanud tekstis sunnib visa talumees võõrast sõnade tundjat lõpuks mesilasi tagasi kutsuma.

Omaette rühma moodustavad hoiatusmuistendid, millega tabustatakse ja hoiatatakse konventsioonide rikkumise eest. Teadaolevalt ootas varast külaühiskonnas avalik kehaline karistus, kuid hoiatusmuistendid kuuluvad hirmuäratavate fiktsionaalsete narratiivide rühma, milles kirjeldatakse üleastumiste karistust kui ränga, piinarikka ja häbiväärse surmaga lõppevat kogemust. Meevarga karistamist kirjeldavas muistendis naelutatakse süüdlase soolikad puu külge ja teda sunnitakse ümber puu jooksma, kuni ta surnult maha langeb.

Inimese hing ja mesilane

Mesilane oli soome-ugrilastel üks hinge esinemiskujusid liblika, kärbse, väikesete lindude jt olendite kõrval (vt lähemalt Loorits 1932; Paulson 1958; erinevate uurijate tõlgendusi ka Kulmar 2003). Omanik näeb unes kohtasid, mida hing külatab (Vladõkina 1998; Paulson 1958; Loorits 1949), neis juttudes on individuaalset ja stereotüüpset: hing külatab oma teekonnal lähedasi paikasid, kuid võib matkata ka kaugetesse kohtadesse. Magaja keha oli keelatud liigutada kartuses, et muidu ei oska hing tagasi kehasse pöörduda, inimene jääb elutuna lamama ja sureb mõne aja jooksul. Arvatavasti oli sama uskumustikuga seotud tava muuta raskelt haige või surija asendit, pöörata tema voodit, et vaevusi kergendada ja hinge lahkumist soodustada.

Mitmed uskumused on tänaseni elavad, nt uskumus, et mesilased lahkuvad või surevad samal ajal peremehega. Metsamehe ja folkloori hea tundja abikaasa meenutas, kuidas mesilased kadusid tarudest mehe surma eel, kuid tulid taas aasta pärast, lendasid päikesevalguses, nagu oleks mehe hing nendega, ja asusid tarudesse elama (EFITA 2018).

Hiljuti kirjutas John Dingwall (2022), kuidas Inglise kuninglik mesinik John Chappleh teatas kuninganna mesilastele omaniku surmast ja kuningas Charlesist kui uuest peremehest. Kogu protseduur pidi lepitama mesilasi uue omanikuga ja meenutas avalikkusele vanemaid uskumusi.

Muistendites jälgib pealtnägija mehe kehast lahkunud mesilase lenda- mist ja leiab peidetud varanduse. Teisendis räägib ärganud mees rahakeldri külastamisest, kus oli hulk hõbe- ja kuldraha, aga ta ei tea selle asukohta. Sulane viib ta mäta juurde, milleni mehe suust lahkunud mesilane lendas, ja nad leiavad selle alt suure hobuse pealuu täie kuld- ja hõberaha, millest jätkus mõlemale muretult elamiseks (E 16889/92 (2) < Võnnu, 1895).

Sagedamini on hinge lahkumise ja justkui elutult lebava keha motiivistik seotud pisuhänna, krati-varavedaja või tuulispasa-tuulekeerise traditsioonidega, kus hing lahkub vilja varastama. Juhuslik pealtnägija päästab lamava mehe: “Siis oli mehel selge, miks ta enam hinge ei tõuse, ta läks ja pööras mehe keha nii nagu ta enne oli. Mesilane lendas mehe sisse ja mees tõusis hinge” (E 43471/3 (135) < Rõuge, 1902).

Omaette tsükli moodustavad teise ilma nägemused, mida leiame narratiivide kõrval vanemast laulukihistusest, allitereeruvast Kalevala meetrumis värsivormist. Kirjeldamatuid vaevasid ja alandusi maises elus maalivad meie ette orjuslaulud, arvukas rühm, mille sisu ja sõnumid on tänase inimese jaoks kauged. Raske on kujutleda pärisorjast eestlase elu, mis oli raske ja ei maksnud midagi. Teise ilma olusid kujutatakse rahvausundis väga erinevalt (Loorits 1952: 152; Kõiva 2023a), kuid regilaulude kristliku kihistusega laulud põhinevad kontrastidel ja maise elu kannatuste eest ootab taevaskülluslik elu Maarja ja jumala juures. Siiski on ka neis tihti jälgitav taevaste ja põrgulike atribuutide esinemine samas müütilises ruumis, millega laulikud loovad motiive ühendades unikaalseid elupilte.² Näiteks ei lubata orja kodu külastama ja lõpuks koju tõtates upub ta lumme (H. Ostrov 102/4 (43) < Laiuse, 1887). Täht viib ta taevasse ja jätab maale maha märgi, mida mööda talle järgneb peremees, kes näeb, kuidas:

*Alla toodi orja tooli,
orjal on hõbedatooli.
Jo toodi peremehe tooli,
peremehel tuline tooli.*

Samasuguste kontrastidena, kus orjal on aujärjel parim ja peremehel põrguga võrreldavad tingimused, jätkuvad laulu arenedes. Orjale tuuakse hõbelaud ja hõbetoop, milles on mett ja viina. Peremehel seevastu on tuline laud ja sellel tuline toop, milles on tuld ja tõrva. Peremees pärib orjalt miks neil on taevaskülluslik elu ja saab vastuseks:

*miks ei maksnud orja vaeva,
tasunud vaeselapse vaeva.*

Peremees lubab maksta kõik taevas ära, tal on juba kangas ja mõõdupuugi selleks valmis, kuid ori ilmutab ootamatult oma tahet ja keeldub tasust taevas, viidates et ei soovi maksmist Maarja palge ees, vaid see pidanuks toimuma maa peal ja sellisena jääbki peremehe võlaks:

*Ei ma taha taeva'assa,
maksu ei Maria ees.
Miks ei maksnud seal maal,
kus meid vaeseid vaevati,
pisukesti piinati.*

Sisuliselt tähendab orja otsus, et peremees ei jää taevasse, millele viitasid küll nagunii tema iste ja toit, sh stereotüüpselt põrguga seostuv tõrv ja tuli.

Siin ja teisteski lauludes on mesi ihaldusväärse elu tunnus, mida leiame ka rahvaluule teistes liikides.³ Huvitavaid rahvapäraseid vaateid oma kodule kui külluse ja heaolu võrdkujule pakuvad pulmalaulud, kus kumbki suguvõsa kiidab oma elupaika, neiu sugulased iseloomustavad tema elu vanemate kodus kui muretut kasvukohta, mille oluline tunnus on mesi:

*Olid taadile tugiksa,
eidel paremaks käeksa,
võisid võtta võida-leiba,
maitsta mett magusat*
(Põlva, Regilaulude andmebaas)

Vanasõnad – kindla vormilise ülesehitusega liik

Eelmistel teemadel oli tihe seos usundiga. Vanasõnadel see seos puudub, kuid samas on nad seotud vorminõuete, püsivate sõnaühendite ja kujunditega (Krikmann & Sarv *et al.* 1980) ning peegeldavad oma aja tegelikkust. Kui juba eelnevast selgus, et eestlaste teadmised on eripärased, siis rohkem kui saja kogumisaasta jooksul on jäädvustatud kõigest 23 tüüpi (neistki mõned on üksteisele lähedased variandid) ja tekstide arv ei ulatu üheski tüübis üle kümne, mis osutab taas, et mesi polnud igapäevane kaup.

Levinumad sõnumid vanasõnades on:

- a) kunagisi tööjaotusi ja hierarhiaid kinnistavad vanasõnad: Mehilde mesi, naisilde võsi (meestelt mesi, naistelt või);
- b) ülemusel on õigus: Kelle käsi, selle mesi;

- c) kahe väärtuse võrdlused – kui defitsiit on mõlemast, siis on mentaalset tasakaalu tagav olulisem: Uni on magusam kui mesi (8 teksti); eluliselt oluline on võrdne erakordsega: Ku' juvva tahat, om vesi ka mesi (EV 2409);
- d) üldistused teemal eemalt paeluv võib olla petlik või lõppeda heaolu langetamisega: Mesileib minna, saiakoorik saia, saa manu – ei midagi (EV 6752); Ei ole kõik mesi, mis tilgub, ega kõik tuli, mis välgub (EV 6736), Kõik on minnes mesised, võttes võised; Nii kaua on minia hea, kui mesileiba on;
- e) oma on parem kui võõras: Oma mesi kõige magusam, oma kali kõige kangem;
- e) hoiatused salakavala ja varjatud käitumise eest, hoiatused käitumise näivuse eest: Linnumesi keele peal, ussiviha keele all, EV 5972; Mesi suus, sapp südames EV 6747, Suu ees mesi, selja taga vesi/ saksa väits) Kõik ei ole mesi, mis magus on (EV 6739)
- f) hinnangud ja hoiatused pillamise eest: Mesilane korjab ühe päeva, elab üheksa päeva, laisk ja pillaja teenib üheksa päeva, elab ühe päeva.

Muutused etnomeditiini ja rituaalide osas

Eelnevast nähtub, et etnograafilised ja sotsiaalsed praktikad ja tehnoloogia muutuvad kiiremini kui inimlikud kogemused, uskumused ja keel. Orjalaulude taeva ja põrgu kirjeldused ja karistusega teise inimese alandamine nii, et vastutus tuleb võtta teises ilmas, on minevikuline teema. Ent mee ja mesilaste puhul saame rääkida korduvast tagasipöördumisest varasemate kujutelmade ja praktikate juurde, nende uuest juurutamisest. Üks selliseid taasjuurutamisi on seotud rituaalse joogiga mõdu. Mesi oli peamine magusaine ning meest ja veest valmistatud lahja alkoholne rituaalne jook oli enne 13. sajandit Eesti levinumaid alkoholiseid jooke, mille ristisõdade ajal tõrjus kõrvale õlu (Moorra 1980, 1991; Tedre 1996). Muinaseestlaste mõdu valmistamise üksikasjad pole teada, kuid kodust mõdu pakuti veel 20. sajandil tähtpäevajoogina, kuhu võidi lisada puuvilju või vürtse. Viimastel aastatel on mõdu taas kaubandusse ilmunud, kuid sellel on uued kvaliteedid: jook võib olla karboniseeritud, kuiv, poolmagus või magus, vastavalt tootja retseptile (vrd Ermakov 2023).

Mee integreerimist ennetusvõtetesse ja tolereerimist ametliku meditsiini poolt näeme erinevates toitumise ja ravi valdkondades. Mesilasehammustuse korral on tänagi esimene abivahend niiske muld ja jahe vesi, ennetus- ja koduravis soodustab mee kasutamist tänapäeval kättesaadavus ja odavus (näited EFITA põhjal). Uuemad etnomeditiinilised retseptid osutavad, et ka mee kasutamisel on tähtsal kohal moetaimed ja favoriidid nagu ingver, tšilli jm ning uudsed tooted. Eri värvi ja erinevatelt taimedelt kogutud mesi eri haiguste vastu on vana tõdemus, kuid süsteem oli varieeruvam ja vabam või järgis loomulikke

õitsmisaegasid (kanarbik, pärnad). Tänapäevane müüja rõhutab värvi: nt allergiate ja aneemia vastu sobib tume mesi. Varem doseeriti silma, käe või lusika järgi, kuid kogused polnud liiga täpsed – vrd väsimuse ja kurnatuse korral lusikatäis mett klaasi sooja veega, peavalu ja migreeni vastu kaks teelusikatäit mett poole klaasi sooja veega; südamehaiguste korral tuleb meega alandada kolesterooli taset. Levinud on ka õpetused, mis eeldavad retseptiravimiga sarnast täpsust ja režiimi (vee temperatuur, kogus, kasutamissagedus; nt teelusikatäis mett teelusikatäie ingverimahla ja teelusikatäie jahvatatud köömnetega, kõrge vererõhu vastu), mis ei kuulu kokku etnomeditsiini tavapraktikatega. Erinevusi on ka selles osas, et tavameditsiin diabeedi korral mett ei soovita, uuskasutused aga teevad seda. Komplitseeritud segude retseptid ja päritolu on kindlasti vajalik uurimisteema, võime eeldada, et selle taga on avaldatud raamatud, kuid ka teadlastest õhutamajad (Aili Paju).

Mett õhutavad laiemalt kasutama kauplustes ja apteekides uudistooted (nt mesi kreeka päiklitega), ka kosmeetikatooted, mis pakuvad mett naha niisutaja või akne ravimina.

Mesilastooteid on erinevatel aegadel reklaamitud ka imeravimina. Mäletan nt mesilasmürgi puhangut 1960. aastatel, taruvaigu buumi, mis tekkis 1980. aastatel. Mesinikud kogusid taruvaiku ja valmistasid kodus piirituse- ja viinatõmmiseid määrimiseks ja sissevõtmiseks, krooniliste põletike ja valude vastu. Mõistetavalt sai taruvaigu tooteid apteegistki osta.

20. sajandil soovitati harjutada ennast mesilasallergia korral järjest suuremate mesilasmürgi kogustega. Tõhusaks peeti seda nt reuma ravimisel: alustati ühest ja jõuti ca 20 mesilassenõelani. Tänapäevane trend on apiteraapia (Meie mesilased 2020; HoneyWolf 2021; Olustvere 2022; Koppelmaa 2022), kus patsiendil lastakse lamada puuvoodil, millesse on puuritud augud, kuulata mesilaspere hääli ning tunnetada mesilaste lõhnasid, mis mõjub väidetavalt erinevate psüühiliste pingete ja haiguste vastu. Apiterapias kasutatakse ka nõelamist, mille arvu aeglaselt suurendatakse. 21. sajandile iseloomulikult reklaamitakse apiterapiat lahendusena kõikidele haigusrühmadele.

Linnamesindus ja mesinduskultuuri arendav trükisõna

Meenutamaks 20. sajandi teise poole mesindust, nn Nõukogude Eesti aega, siis 1960. aastatel elas minu kodutänavas mesinik – tema aias oli palju mesipuid ja sai osta erinevat mett, nt sügisel kanarbikumett. Mesiniku käest ostetud mett peeti kaupluses müüdavast paremaks, sest ta oli värske, ei olnud hangunud, oli korjatud lähedastelt aasadelt ja niitudelt. Samasugune oma tarbeks mesindus

(ehkki midagi läks naabritele, sugulastele ja kokkuostu) arenes Saaremaa sugulaste enam kui kümne mesitaruga majapidamises. Mesinikult sai endale varuda ka kärjetukke, mis olid mõnusad maiustused.

Üheks erinevuseks koduse ja tööstusliku mee vahel loeti selle hangumist/kristalliseerumist või vedelust, samuti maitsete erinevust, mida põhjendati erinevate meetaimede maitsega. Tööstuslikku mett tootis minu kodulinnas ETKVL, kellel oli oma mesila. Mesilastarud veeti autoga kevadel korjealadele ja sügisel tagasi linna, sama tehti kuuldavasti kolhoosi mesilates. Suurtootja ETKVL ostis mett lisaks erakätest ja kolhoosidest. Tänapäevaks on suurmehilate ja tootmismehilate kõrval jätkuvalt levinud hobimesindus oma pere ja sõprade varustamiseks meega.

Uusima trendina peetakse mehilasi linnas, mitte üksnes aedlinnades, vaid keset kõrghooneid. Näiteks Tallinnas on mehispuid garaažide ja hotellide, samuti politseihoone katusel (Vill 2018; PPA 2021). Linnadesse rajatud spetsiaalsetel metsikutel rohealadel ja parkides on arenemas ühisomanduses mehitarude pidamine (vt ka Solba 2020). Nende liikumiste taga on mitmeid põhjuseid, üks neist on linnaruumi kodustamine ja looduslähedasemaks muutmine, vajadus taastada suhted teiste olenditega. On juhitud tähelepanu mehilaste õigustele (Holting 2019), milles peetakse oluliseks vähemalt loomaõiguse miinimumprogrammi laiendamist mehilastele. Liigile looduses omase eluviisi võimaldamisega sama oluline on hea tervise, piisava toidu ja joogi tagamine, valu ja kannatuste ning piinarikka surma vältimine.

Mehilasepidamise areng on toonud murrangulisi uuendusi: tarutüübid, mida saab talveks riietega soojustada, katta okstega, kaitsta erinevate ohtude eest. Tarudesse talvevarude jätmine ja lisaõõtmine, nende ravimine on viimaste sajandite uuendused.

Siinjuures on oluline meeles pidada, et teadmisi ja oskusi levis perepärimuse ja rahvaluule kõrval arvestatavalt trükiste ja koolituste kaudu. Mehilasepidamise oskusteavet suunasid artiklid eestikeelsetes kalendrites (ilmusid alates 18. sajandist, kuid piiblitekstide kõrval ja asemel hakkasid majapidamisnõuanded ja terviseõpetused ilmuma siiski alles 19. sajandi alguses). 20. sajandil levis oskusteave eestikeelse mesindusajakirja (Mesindus 1935 jj) ja mesinduseltside kaudu (keskselts rajati 1927 ja see ühendas 1938. aastal 33 aiandus- ja mesindusühingut (EE 2003: 44)). Pärast sundvaheaega 1940. aastal jätkus 1949. aastal töö Eesti NSV Aianduse ja Mesinduse Seltsina (lühend Eesti NSV AMS). Aastal 1990 ennistati vana nimi Eesti Aianduse ja Mesinduse Keskselts, mille eriharuna alustas 1994 Eesti Meetootjate Ühendus. Keskselts on andnud välja mitmeid väljaandeid, nt 1989–1994 ilmus ajakiri Aiandus. Mesindus.

Ma arvan, et lapsepõlve raamatud, kunstiteosed ja nendesse peidetud sõnumid mõjutavad meid ka hilisemas elus, nad kujundavad meie mina, enesetaju ja maailmavaadet. Üks selliseid oli lastele suunatud jutuke mesilaste elust (1923 ilmus Valdemar Bonseli “Mesilane Maaja” eesti keeles).

Kokkuvõte

Ökosoof ja süvaökoloog Arne Næss kirjutas 1960. aastate süvaökoloogia vaimust kantuna, et meile on vajalik laialdasem hool muude kui inimeste eest, sügavam hool inimeste eest (Næss 2023: 233). Mesilast peetakse tänaseni usinuse, töökuuse, kokkuhoidmise, lahkuse võrdkujuks. Siiski on reaalsus keerukam ja väga mitmekesine, eriti kuna inimeste ja loomade suhete tõlgendamise uus etapp on alles algamas.

Mesilasepidamise praktilise ja majandusliku poole juures näeme etnograafilise külje aeglast muutumist, reformid mesilasepidamises algavad 18. sajandil (pakktarud) ja saavad hoogu 19. sajandil (pealt avatavad tarud ja abivahendid). Uuendused on aina kiiremad, ent kehtib ka teatav inerts ja mugavuse seaduspärasus: vanad mesindusvormid võivad säilida läbi aastasade nagu tänaseni kestev looduslike mesipuuude kasutamine, mis pole kantud majandusliku efektiivsuse ideest, vaid tal on oma tunnetuslikud ja mugavuse kvaliteedid.

Muutunud on omandivormid: ühispuud kollektiivsel maal *versus* uue viisina suurmesilad ja väikese mesipuuude arvuga mesilad, mis on samuti püsinud sajandeid, kuid tänapäeval konkureerivad mõlemad odava imporditud mee ja meetoodetega.

Rahvapärased liigitused ja suhtumised on asendunud paljuski koolis õpitud teadmistega, kuid osa uskumustest ja rituaalsest käitumisest on säilinud, osa uskumustest adapteerunud ja leidnud uue väljundi – vernakulaarse usundi seisukohtasid julgetakse selgemalt väljendada ning seda toetab tumeroheline ökoloogia (*dark green ecology*, Taylor 2020) ja süvaroheline ökoloogia (*deep green ecology*, Næss 2023), samuti esoteerika uued vormid. Linnamesindus ja loomaõiguslaste nõudmised on isiklik initsiatiiv, kuid samas on nad osa kohanemisest megalinnastumisega, uued raviretseptid ja toidutooted on osa loovast toidu- ja tervisearendusest, üldse mitte uus nähtus.

Keele ja kõnekäändude, ütluste, kõnes kasutatud lausungite juures näeme palju võrdlusi mesilaste ja meega: kõnekäändudes on andmebaasi andmeil ligi sada erinevat väljendit (Justkui 2012), keeles on neid eelduspärasel veel rohkem (nt andmebaas Rehepapp); kuid paljud poetilised nimetused, mis viitavad erakordsetele omadustele või hinnalisusele on aktiivsest kasutusest

kadunud. Kunagi kultuuri mõjutanud piibli kirjakoht ja kirikulaulud oma kujunditega ulatuvad keelde ja rahvaluulesse ning püsivad traditsiooni toel. Eenoki raamatus kirjeldatakse meejõe voolamist paradiisi elupuu juurte alt (Morfill 1896/2018; Badalanova Geller 2017), kuid seda motiivi leidub ka muul Vanas ja Uues Testamendis ning apokrüüfides, samuti nt 17. sajandi Paul Gerhardti kirikulaulus jm. Eesti rahvapärases filosoofias ja kõnes räägitakse piimajõgedest ja pudrumägedest paradiisliku külluse allikana, mis on märgatavalt argisem, ent ikkagi unistus heast elust, nälja ja kriiside eest kaitstud olukorrast. Seesama unistus viis eesti talupojad 19. sajandil prohveti juhatusel Valget laeva ootama ja unistuste maale rändama.

Tänuõnad

Uurimistöö on valminud Eesti Kirjandusmuuseumi ja Udmurdi Riikliku ülikooli ning Udmurdi Keele, Ajaloo ja Kirjanduse Instituudi ühistöö raames. Seda toetasid grandid EKM 8-2/20/3 ja EU regionaalse arengu fond (Eesti-uuringute Tippkeskus, TK 145). Artikli lühem ja teise aktsendiga variant ilmus Iževskis välja antud kollektiivses monograafias “Pchela i med v narodnoi kul'ture” (“Mesilane ja mesi rahvakultuuris”) pealkirja all “Pchela v fol'klоре i narodnyh praktikah estoncev” (“Mesilane eestlaste folklooris ja rahvakombestik”).

Kommentaariid

- ¹ Mee ja piima allikatest paradiisi elupuu juurtele on juttu nt Eenoki raamatus (En. 1x . 8 ; lxi. 1 2) ja selle käsitlustes: Morfill, William Richard 1896/2018. *Forgotten Books. The Book of the Secrets of Enoch*. London: Frowde.
- ² Orjuslauludes kajastuvat maise elu realistlikku külge ja unistusi kättemaksust ebaõigluse eest käsitleti detailselt kogumikus “Saaksin ma saksa sundijaks” (Laugaste 1976).
- ³ Põhjapoolsetes piirkondades on mesilaste pidamine keerukam, Euroopa Liitu peetakse maailma suurimaks meetootjaks, meemaad on Kesk- ja Lõuna-Euroopa riigid.

Lühendid

PRIA – Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Amet

ETKVL – Eesti Tarbijate Kooperatiivide Vabariiklik Liit, moodustati 1941, varasemate (20. sajandi algusest tegutsevate) tarbijate ühistute asemele; praegu COOP.

Allikad

Eesti Rahvaluule Arhiiv, EKM:

E – M. J. Eiseni käsikirjad, 1880–1934;

EKS – Eesti Kirjanduse Seltsi käsikirjad, 1872–1924;

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiiv, 1927–1944,

E, StK – Eiseni stipendiaatide kogu, 1921–1927;

H – Jakob Hurda käsikirjade kogu, 1860–1906;

KKI – Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi käsikirjade kogu, 1941–1984;

RKM – Eesti Riikliku Kirjandusmuuseumi folkloori kollektsioon, 1945–1996.

Folkloristika osakond, EKM:

Eesti kalendrid – digiarhiiv, folkloristika osakond, Eesti Kirjandusmuuseum

EFITA – folkloristika osakonna digiarhiiv, EKM

Justkui – Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas

Rehepapp ehk rahvausundi ja muistendite andmebaas

Kirjandus

Antiigileksikon 1983. I, II. Tallinn: Valgus.

Badalanova Geller, Florentina 2010. 2 (*Slavonic Apocalypse of Enoch: Text and Context*). Berlin: Max Plank Institute für Wissenschaftsgeschichte.

Badalanova Geller, Florentina 2017. *Kniga sushchaia v ustakh: fol'klornaia Bibliia bessarabskikh i tavrisheskikh bolgar*. Moskva: RFSON.

Boganeva, Elena 2023. Pchely i produkty pchelovodstva v traditsionnoi kul'ture belorusov. – Popova, Elena (koost, toim). *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Kollektivnaia monografiia. Izhevsk: UdmFITs UrO RAN, lk 424–448.

- Bonsel, Valdemar 1923. *Mesilane Maaja*. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Dal', Vladimir 1980. *Tolkovyi slovar' russkogo iazyka*. Moskva: Russkii Jazyk.
- Davies, Owen 2009. *Grimoires. A history of magic books*. Oxford: Oxford University Press.
- Dingwall, John 2022. Royal beekeeper has informed the Queen's bees that the Queen has died and King Charles is their new boss in bizarre tradition dating back centuries. – *Mail Online*, 10. september (<https://www.dailymail.co.uk/news/article-11199259/Royal-beekeeper-informed-Queens-bees-HM-died-King-Charles-new-boss.html> – 05.12.2023).
- EE 2003 = Raukas, Anto (peatoim). *Eesti Entsüklopeedia*. 12, Eesti. A–Ü. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Eisen, Matthias Johann 1926. *Eesti vana usk*. Eesti mütoloogia IV. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ermakov, Natalia 2023. Med i vosk v traditsionnykh obriadakh mordvy-erzi. – Popova, Elena (toim). Kollektivnaia monografiia. *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Izhevsk: UdmFITs UrO RAN, lk 523–533.
- ETÜ 2012 = Metsmägi, Iris (peatoim). *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: EKI.
- EV 1980–1988 = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein. *Eesti vanasõnad*. I–IV. Monumenta Estoniae antiquae I–IV. Tallinn: Eesti Raamat.
- Federov, M. 2023. “Pchela” i “med” v khristianskom bogoslovii i gimnografii. – Popova, Elena (toim). *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Kollektivnaia monografiia. Izhevsk: UdmFITs UrO RAN, lk 477–484. Izhevsk.
- Gura, Aleksandr 2003. Mesilane slaavi kultuuri sümbolkeeles. – *Mäetagused* 24, lk 109–118 (DOI:10.7592/MT2003.24.gura).
- Gura, Aleksandr 1997. *Simvolika zhivotnykh v slavianskoi narodnoi traditsii*. Moskva: Indrik.
- Hiiemäe, Mall 2022. Väike putukaraamat rahvapärimusest. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 132–135, 152–165.
- Holsting, Tago 2019. Meemesilaste korjealad ja mesila asukohta valik. Kärjepõhja kvaliteedist 09.02.19, Põltsamaa. – *Eesti Kutseliste Mesinike Ühing*, teabepäev (<https://sekkumine.mesinduskogu.ee/wp-content/uploads/2020/04/Tago-Holsting-Meemesilaste-Korjealad-09.02.19-P%C3%B5ltsamaa.pdf> – 06.12.2023).
- HoneyWolf 2021. Apiteraapia keskus. *Honey Wolf* (<https://www.honeywolf.ee/et/apiteraapia-keskus.html> – 01.12.2023).
- Ivanov, Viacheslav & Toporov, V. 1992. Pchela. – Tokarev, Sergei (toim). *Mify narodov mira. Entsiklopediia v 2-h t*. II. Moskva: Sovetskaia Entsiklopediia, lk 354–356.
- Jänes, Harri & Kahn, Hubert & Roots, Hans (koost) 1970. *Tervise ABC*. Tallinn: Valgus.
- Kotšurova 2023 = Kochurova, E. 2023. Predpisaniia i zaprety v srede pchelovodov vchera i segodnia. – Popova, Elena (toim). *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Kollektivnaia monografiia. Izhevsk: UdmFITs UrO RAN, lk 517–522.

- Koppelmaa, Külli 2022. Anija mõisapargis on nüüd mesilasteraapia maja. – *Sõnumitooja*, 27. aprill (<https://sonumitooja.ee/anija-moisapargis-on-nuud-mesilasteraapia-maja/> – 01.12.2023).
- Krikmann, Arvo & Sarv, Ingrid (toim) & Hussar, Anne (koost) 1980. *Eesti vanasõnad* I. Monumenta Estoniae Antiquae. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kulmar, Tarmo 1997. Conceptions of soul in old-Estonian religion. – *Folklore: EJF* 4, lk 27–33 (DOI:10.7592/FEJF1997.04.hing).
- Kõiva, Mare 2023a. The journey of the soul on the example of Estonian and Baltic Finnish material. – Maglova-Stoeva, P. (toim). *Yearbook of SEAC 2021*. Stara Zagora: SEAC, lk 98–111.
- Kõiva, Mare 2023b. Pchela v fol'klore i narodnykh praktikakh estontsev. – Popova, Elena (toim). *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Kollektivnaia monografiia. Izhevsk: UdmFITs UrO RAN, lk 449–463.
- Kõiva, Mare 2022. Loomade ja inimeste suhteid tähistavad loitsud – adresseerimine, eufemismid, düsfemismid. – *Mäetagused* 83, lk 219–252 (DOI:10.7592/MT2022.83.koiva).
- Kõiva, Mare. *Eesti loitsud*. *Arstimissõnad* I. Monumenta Estoniae Antiquae VI: 1. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Laugaste, Eduard 1976. *Saaksin ma saksa sundijaks. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt* I. Tallinn: Eesti Raamat.
- LGU 1908 = Bruiningk, Herman von & Busch, Nicolaus 1908. *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)* I. Riga: Jongk & Poliewsky.
- Linnus, Ferdinand 1939. *Eesti vanem mesindus* I, Metsamesindus. Tartu : Eesti Rahva Muuseum.
- Linnus, Ferdinand 1940. *Die ältere Bienenzucht Estlands. Die Waldbienenzuch*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Loorits, Oskar 1949. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* I. Lund: Carl Bloms.
- Loorits 1952. *Grundzüge des estnischen Volksglaubens* III. Lund: Carl Bloms.
- LUB 1853 = Bunge, F. G. von et al. *Liv-, Esth-, und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. (1093–1300)*. Bd. I:1. Reval: Commission bei Kluge und Ströhm.
- Meie mesilased 2022 = Meie mesilased, meie mesi. – *Nordic Hotel Forum* (<https://www.nordichotels.eu/mesilased/> – 06.12.2023).
- Moora, Alise 1980. *Eesti talurahva vanem toit*. I. Tallinn. Eesti Raamat.
- Moora, Alise 1991. *Eesti talurahva vanem toit*. II. Tallinn. Eesti Raamat.
- Morfill, William Richard 2018 [1896]. *Forgotten Books. The Book of the Secrets of Enoch* London: Frowde.
- Must, Riivo 2022. Su sõime juures seisan. – *Uus Lauluraamat kiriku, kooli ja kodu tarbeks* (<https://www.lauluraamat.ee/2022/11/0148-su-soime-juures-seisan> – 06.12.2023).
- Næss, Arne 2023. *Elufilosoofia. Mõtisklus tunnetest ja mõistusest*. Tartu: Ilmamaa.

Olustvere 2022 = Apiteraapia majake – *Olustvere mõis* (<https://www.olustveremois.ee/40-teenused-apiteraapia-majake.html> – 06.12.2023).

Paulson, Ivar 1958. *Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker: Eine religionsethnographische und religionsphänomenologische Untersuchung*. Dissertation. Stockholm: Statens etnografiska museum.

PPA 2021 = PPA mummud – linnamesinduse projekt Tallinnas 2021. – *Politsei- ja Piirivalveamet* (<https://www.politsei.ee/et/ppamummud> – 06.12.2023).

Solba, Sandra 2020. *Urban beekeeping and people awareness about it based on Tartu*. Master thesis Curriculum in Landscape Architecture. Tartu: University of Life Sciences (<http://hdl.handle.net/10492/6143> – 06.12.2023).

Taylor, Bron Raymond 2020. Dark Green Religion: A Decade Later. – *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 14 (4), lk 496–510 (DOI:10.1558/jsrnc.34630).

Tedre, Ülo 1996. Pulmasõnastik. – *Mäetagused* 1–2, lk 44–54 (DOI:10.7592/MT1996.01/02.ajumeh).

Vill, Ants 2018. Linnamesilased elavad garaaži, hotelli ja ülikooli katusel. – *Õhtuleht*, 24. mai (<https://www.oh tuleht.ee/878842/linnamesilased-elavad-garaazi-hotelli-ja-ulikooli-katusel> – 06.12.2023).

Viveiros de Castro, Eduardo 2012. *Cosmological Perspectivism in Amazonia and Elsewhere*. Manchester: *HAU Network of Ethnographic Theory* (https://monoskop.org/images/e/e5/Viveiros_de_Castro_Eduardo_Cosmological_Perspectivism_in_Amazonia_and_Elsewhere.pdf – 10.09.2022).

Vikipeedia (<https://et.wikipedia.org/wiki/Vikipeedia> – 10.09.2022).

Vladõkina 1998 = Vladykina, Tatiana 1998. *Udmurtskii fol'klor: problemy zhanrovoi evoliutsii i sistematiki*. Iževsk: Udmurtskii instituut istorii, jazyka i literatury, Ural'skogo odtelenija Rossiiskoi akademii nauk.

Vladõkina 2016 = Vladykina, Tatiana 2016. Pchela v fol'klõre i miforitual'noi praktike udmurtov. – *Traditsionnaia kul'tura* 4 (64), lk 147–158.

Vladõkina 2023 = Vladykina, Tatiana 2023. “Sladkii” i “mudryi”, simvolika meda v udmurtskom fol'klõre. – Popova, Elena (toim). *Pchela i med v narodnoi kul'ture*. Kollektivnaia monografiia. Iževsk: UdmFITs UrO RAN, lk 464–476.

VMS 1982–1989 = Pall, Valdek (toim). *Väike murdesõnastik I–II*. V. Pall (toim). Tallinn: Eesti Raamat.

Summary

Bees in Estonian belief lore

Mare Kõiva

Head of the Department of Folkloristics

Estonian Literary Museum

mare.koiva@folklore.ee

Keywords: bee, honey, forest beekeeping, home beekeeping, soul epitome, legends, worldview, urban beekeeping, folk medicine, apitherapy, mythology, folklore

The article traces changes in human cognitive and social development using the example of the only domesticated insect, the bee. From the 13th to the 20th century, forest bee-keeping spread, using live trees as beehives, and later also log hives on the ground. The ways of keeping bees changed fundamentally in the 19th century with the introduction of new types of hives, and they also consolidated beliefs in relation to bees. Bees had numerous special names, euphemisms were used when talking about them and in incantations, in which bees were called men/workers or other kinship terms were used, and they were also called domestic animals of the guardian fairies. The article presents beliefs about bees as soul animals and various mythical stories that were associated with the journey of the soul, as well as the popular belief about the connection between the death of the owner and the bees. While earlier on honey denoted an abundant and ideal life in the minds of people, the bee represented a hardworking, loyal person, and bees were the epitome of the motherland in texts expressing national identity. In the foreground is the search for balance between human and other beings, human and the environment, which is expressed, e.g., by the declaration of the rights of bees and the development trends of urban representation.

Mare Kõiva on folkloristika osakonna juhtivteadur, kelle peamised uurimisvaldkonnad on usundilised jutud ja mütoloogia; viimastel aastatel inimeste ja loomade suhted, multilokaalsed elamisviisid ja väikerahvaste eneseväljenduse viisid.

Mare Kõiva (PhD) is Leading Research Fellow at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum, whose main research areas cover belief narratives and mythology, and recently also relations between

Mare Kõiva

humans and animals, multilocal ways of living, and small nations' ways of self-expression.

mare.koiva@folklore.ee

Duginast Krimmini. Vene intelligentsi reageeringud sotsiaalmeedias sündmustele septembrist 2022 märtsini 2023

Sergey Troitskiy

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur
sergei.troitskii@folklore.ee

Teesid: Uurimuses analüüsiti seitsme kuu vältel (septembrist 2022 märtsini 2023) reaktsioone Ukrainas peetava sõjaga seonduvatele sündmustele sotsiaalmeedias. Valikrühmas olid vene loomingulise ja akadeemilise intelligentsi esindajad, aga jälgiti ka ametlikke meediakanaleid. Kogutud materjal on alus artiklile, mis analüüsib reaktsioone ja valikrühma silmis oluliste sündmuste vaimset kalendrit. Analüüs võimaldas välja selgitada vene loomingulise/akadeemilise intelligentsi aja kogemise tunnused, mis moodustab vene haritlaskonna vernakulaarse aja. Sündmustele reageerimise analüüs näitas, et tegemist on oma vaadetelt väga heterogeense rühmitusega, mis jaguneb paljudeks alarühmadeks, mis Venemaa “võltsuudiste seaduse” tulemusel koondati kaheks vastandlikuks alarühmaks. Veel näitas reaktsioonide analüüs, et Venemaa loomingulise/akadeemilise intelligentsi meediategevus pole kaugeltki nii loominguline kui tavaliselt arvatakse. Loovus puudutab üksnes väljendusvormi otsimist, mitte sisu.

Märksõnad: loovus, meedia, mentaalne kalender, sõda Ukrainas, sündmused, vene intelligents, vernakulaarne aeg

Sissejuhatus

Alates hetkest, mil ühiskonnas tekkis eriline sotsiaalne kiht, mille esindajad tegelesid üksnes vaimse tööga, sai neile osaks teiste rahvakihtide kriitika. Vene kultuuris on intelligents saavutanud ka moraalimajaka maine, mis nende kahe omaduse eeldatavate kandjate ja moraaliideaalide lahknevuse korral tekitas kriitikat selles sotsiaalses kihis endas (Geršenzon 1909; Solženitsõn 1974).¹

Idee intellektuaalsete ja moraalsete väärtuste kombinatsioonist pärineb nähtavasti valgustusajastu põhimõtetest ja konkretiseerub intelligentsi vabamüürliku sakraliseerimisega, käsitledes seda kui “inimese kui intelligentse olendi seisundit, mis on vaba kõigest jämedast kehalisest ainest, mis on surematu ja võimeline märkamatu kõi asju mõjutama” (Vinogradov 1961). See on vaba tõlgendus mõistest *intelligentia*, mis jõudis vene keelde ladina

keelest saksa keele vahendusel. Tunnetuse psühholoogiseerimise ja tunneta-va subjekti kuvandi moraliseerimise tulemusena tekkis segadus omadustes, mis peaksid olema väikekodanlastest erineval demokraatliku eliidi esindajal. Eristust märkis ka Karl Marx, kes kasutas eriterminit *Intelligenz*, mille peaaegu jäägitult laenasid eneseidentifitseerimiseks vene haritlasringkonnad. See enesemääratlus sai eriti populaarseks pärast kogumiku “Vehi” ilmumist Moskvas 1909. aastal, mis kontseptualiseeris nähtuse ja mille autorid väitsid intelligentsi kokkuvarisemist, taganemist moraalnormidest intellektuaalsuse kasuks. Sellest hoolimata püüti intelligentsi mõistet revideerida kogu 20. sajandi vältel (Fadejeva 2012). Venemaa haritlased püüdsid määratleda end ühtse tervikuna, mitte ainult intellektuaalide vaid ka väärtuste kandjatena (Judin & Bandurin 2016). “P. Boborõkini sõnul suhtlevad intelligendid omasugustega, loevad “häid” raamatuid, isegi “uurivad” neid, käivad loengutel, “juhivad” vestlusi, arutlevad sotsiaalsetel ja moraalsetel teemadel. 20. sajandi alguses kasutati režiimiga opositsioonis olnud “võõrandunud” intellektuaalide iseloomustamiseks sageli mõistet intelligents” (Mironova 2008: 67). Samas laienes intelligentsi opositsioon igale poliitilisele režiimile, nii tsaariaegsele kui ka nõukogude režiimile, nii enne kui ka pärast revolutsiooni 1917. aastal. Isegi need haritlased, kes olid tsarismiga opositsioonis ja läksid revolutsiooni tulemusena bolševike teenistusse, pettusid aja jooksul bolševikes ja kritiseerisid neid sageli oma isiklikes kirjades, mõnikord avalikult. Muidugi leidus neid, kes nimetasid end intelligendiks ja teenisid režiimi ustavalt bürookraatliku aparadi koosseisus. Selliseid inimesi süüdistasid järeltulijad kokkuleppes, konformismis, enesemüümises ja muudes asjades.

Enda liigitamine intelligendiks on pigem enesemääramise, eneseidentifitseermise viis, mitte täpne määratlus üsna mitmekesise inimrühma kohta, keda ühendab vaid pretendeerimine mõtteliidrite tiitlile, kellel on professionaalne või amatöörlik huvi humanitaarteaduste valdkonna vastu, suurepärased suhted klassikalise meediaga lugejate või autoritena (raamatud, teater, ajalehed jne), kellel on kõrgharidusdiplom, kuigi see pole kohustuslik (Filatova 2005; Fadejeva 2012). Katsed liita nende omaduste kandjaid tunnuste klassifikatsiooni abil ühtseks tervikuks (Družilov 2013; Mironova 2008) vaevalt lõppeemärgi saavutasid, küll aga olid aluseks intellektuaalse kutsumuse instrumentaliseerimisele (Gorban 2016; Gutsuljak 2018). Samas on (enese)identifitseerimine alati probleemne, näiteks nn inseneri- ja tehnilise intelligentsi puhul (Abramov 2017; Tronina 2005). Selline lähenemine – intelligentsi määratlemine oluliste omaduste kogumina – paljastas stereotüüpide kogumi, ennekõike selle sotsiaalse kihi struktuuri. Seda kujutatakse lõikuvate alamrühmade/omaduste kompleksina, mille keskpunktis on alarühmad, mis asuvad kõige lähemal lõikumispunktidele,

s.o alarühmad, mis vastavad kõige enam intelligentsile omistatud omadustele. Üldjuhul on keskmeks kaks alarühma: loominguline intelligents (heliloojad, kirjanikud, kunstnikud, teatritegelased jt) ja akadeemiline intelligents (teaduste akadeemiate liikmed ja ülikoolide õppejõud). Nende rühmade moraaliprintsiipi peetakse presumptiivseks, mistõttu nende eksimuste või moraalinorme eirava käitumise kriitika laieneb kogu intelligentsile. Kahe mainitud alarühma olulisus näib olevat tingitud nende professionaalsetest oskustest narratiivide loomisest ja tekstide kirjutamisest kõige laiemas mõttes, s.o oskusest genereerida tähendusi ja esitada selgitavate mudelitena. See teeb neist nii enda kui ka teiste inimeste silmis need, kes mõjutavad sotsiaalseid, kultuurilisi, poliitilisi ja majanduslikke protsesse ning määravad ajaloolisi muutusi (Gutsljak 2018). Julgen väita, et nende kahe alarühma esindajate reaktsioonid tunduvad kõige indikatiivsemad, saamaks võimalikult täpseid andmeid avaliku arvamuse peamiste suundumuste ja muutuste kohta: nende kahe grupi narratiive on kasutatud kui mudeleid, mida teiste sotsiaalsete rühmade esindajad reprodutseerivad sündmuste selgitamiseks, kirjeldamiseks ja tõlgendamiseks. See on valdavalt eneseidentiteet, mida aktsepteerivad ülejäänud sotsiaalsed rühmad.

Sotsiaalsete pingete ja ajalooliste kataklüsmide puhul, mil ühiskond on polariseerunud ja sisemise külma kodusõja seisundis, mis aeg-ajalt päädib tulise vastasseisuga (riiklik terror, partisanide ülestõusud, tänavaproteetid jne), näitab loov ja akadeemiline intelligents polariseerumist ja pinget grupi enda sees. Selle rühma enesemääratlemine intellektuaalidena muudab nende avalikud reaktsioonid konservatiivseks, mis võimaldab fikseerida käimasolevate sündmuste vähimaidki tõlgendusmudelite nihkeid. Tundes oma kutsumust (*Beruf*, Weber 1919) räägivad intelligentsi esindajad oma auditooriumile olulistel teemadel. Loomingulise intelligentsi põhitegijad tunnevad üksteist, sageli on nad ka isiklikud tuttavad. Akadeemiline intelligents on palju suurem grupp ja tundub on ka selle meediaaktiivsemad esindajad.

24. veebruaril 2022 alanud täiemahuline relvastatud sissetung Ukrainasse tõi esile Venemaa haritlaskonna sisekonfliktid, muutes need ideoloogilisteks rindejoonteks ja muutis osaliselt nende konfiguratsiooni: vaikimisi ühte ideoloogilisse rühma arvatud haritlased näitasid ennast teise poole esindajana. Sellised muutused leidsid aset kogu 2022. aasta vältel ja tõenäoliselt jätkuvad tänaseni. Sotsiaalvõrgustikes ilmunud avalike reaktsioonide salvestamine mitme kuu vältel võimaldab jälgida neid muutusi ja ka narratiivi muutumist. Kuigi kogu 2022. aasta vältel leidis aset intellektuaalide massiline väljaränne Venemaalt, keskendus uurimuses nendele, kes jäid paigale ja säilitasid oma ametialase kuuluvuse.

Peamised probleemid, mis mind huvitasid, taandusid järgmistele küsimustele:

- Kas vene (loominguline ja akadeemiline) intelligents näitab valitsuse tegevuse suhtes arvamuste ühtsust ja toimib rahvuse “südametunnistusena”?
- Kas peab paika stereotüüp, et vene intelligents on elanikkonna loominguline kiht?
- Millised sündmused on intelligentsi seisukohalt märgilised ja tekitavad avaliku reaktsiooni?

Andmed ja meetod

Uuringusse on kaasatud eelduslikult kõik, kes tegutsevad loomingulise elukutse (kirjanikud, heliloojad, lavastajad jne) ja/või akadeemilise keskkonna (teadlane, ülikooli õppejõud) esindajana kui loome- ja akadeemiline intelligents. Seega käsitlen intellektuaalidena ka neid, kes pole ise end avalikult sellisena identifitseerinud. Erandi teen siinkohal nendele, kes aktiivselt väidavad end mitteintellektuaaliks. Mitmel kohal töötava inimese võimaldab kuulumine akadeemilisse/loomingulisse ringkonda selle uuringu seisukohalt liigitada ta intelligentsi hulka.

Uuringu aineseks olid avalikud reaktsioonid Venemaal ja välismaal aset leidnud sündmustele, mis ajendasid uuritava rühma esindajaid sel teemal sõna võtma. Käesolevas uurimuses pean *sündmusele reageerimise* all silmas sotsiaalvõrgustiku alapärast tekstisõnumit, mille ajendiks oli kasutaja silmis nii oluline sündmus, et ta kulutas teksti loomiseks aega ja vaeva. Üldjuhul on kõnealused tekstid lühikesed, kuigi esines ka erandeid – umbes 2000 tähemärgi pikkusi tekstisõnumeid. Teiste inimeste reaktsioonide jagamine või visuaalsed sõnumid (mitmesugused pildid) jäid tähelepanu alt välja, kuivõrd need nõuavad originaalsuse astme, avaldamise motiivide, tõlgendusmudelite jms analüüsimiseks teistsuguseid individualiseeritud tööriistu. Tähelepanu alla sattusid ka *teise astme reaktsioonid* (vastukaja sündmustele reageerimisele), peamiselt sündmuse reageeringu avaldamisele järgnenud kommentaarid. Pidasin neid sündmuse olulisuse kaudseks kinnituseks, kuid samal ajal allusid need ka sündmuse tõlgenduse analüüsile. Sageli avaldasid postituse autorid sündmuse tõlgenduse selgituseks enesekommentaare, mida võis pidada teksti jätkuks, samal ajal teised kommentaatorid pöörasid enamasti tähelepanu mitte sündmusele endale vaid reaktsiooni esitamise viisile. Kuivõrd kasutajatel on tavaliselt kontod mitmes sotsiaalvõrgustikus, jäeti kõrvale sama kasutaja korduvad reaktsioonid erinevates võrgustikes. Uuringu aluseks olnud sündmused valiti kvantitatiivsete kriteeriumide alusel kui statistiliselt reageerisid vähemalt pooled kasutajatest. Samas väärrib märkimist, et vaid üksikud sündmused jäid

valikusse kaasamata põhjusel, et reaktsioon polnud massiline. Teisisõnu oli sündmuste põhiosa kasutajate enamuse arvates tähendusrikas.

Et uurimuse seisukohalt oli oluline jälgida vaadete ja uudiste dünaamikat, ei huvitanud mind mitte reaktsioonide kogum tervikuna, vaid see, kuidas ühed ja samad kasutajad pikema aja jooksul reageerisid, seega valisin välja rühma aktiivseid kasutajaid, kelle reaktsioone jälgida seitsme kuu vältel (1. septembrist 2022 31. märtsini 2023). Sündmused ulatusid ajapiiridest kaugemale.

Arvestades, et uuritava sotsiaalse rühma esindajad ei tegutsenud ainult üksikult, vaid toetasid rühma korporatiivset loomust (olid loome- või ametiühingute ja ühenduste liikmed, institutsionaliseerunud, võtsid osa ühisaktsioonidest ja üritustest), kujunes välja kaks vaatenurka: korporatiivsete avalduste uurimine ja üksikisikute avalduste uurimine.

Esimese allikarühma moodustasid kutseühenduse nimel postitatud sõnumid. Venemaal tegutsevad suurimad erialaühendused juriidiliste isikutena, neil on nõukogude ajast kehtestatud juhtimis- ja rahastussüsteem ning liidu juhatusel on võimalus jaotada kultuurile eraldatud rahavoogusid. Sellised organisatsioonid on Kunstnike Liit, Heliloojate Liit, Kirjanike Liit, Kinematograafialiit. On ka väiksemaid erialaühendusi (nt PEN-klubid), mis eksisteerivad eraldi, formaalselt riigist sõltumatute struktuuridena. Neile võivad osaks saada repressioonid ja kuulutamine “välisagendiks”.² Mõnel erialaliidul on oma meediakanal, näiteks Literaturnaja Gazeta, kirjandusteemaline ja –kirjanikele mõeldud korporatiivne ajaleht, mis ühendab peamiselt Venemaa Kirjanike Liidu liikmeid. Peaaegu kõigil sellistel väljaannetel on oma veebileht ja sotsiaalmeedia konto. Neid sotsiaalvõrgustikke kasutatakse peamiselt väljaannete artiklite avaldamiseks ja reklaamimiseks. Nad kõik kõnelevad kogu ametiliidu nimel, toetades selle ideoloogiat ega sisalda üldjuhul reageeringut sündmustele põhiväljaannetes, küll aga sisaldavad reageeringuid lugejate kommentaarid. Kutseliste loomeliitude veebilehed on pigem organisatsioonilise ja mitteideoloogilise iseloomuga, kuid ka neid jälgiti kogu uuringu vältel.

Teise allikarühma, statistiliselt palju suurema, moodustavad loome/akadeemilise intelligentsi üksikesindajate postitused. Jälgisin aktiivsete kasutajate postitusi ja kommentaare sotsiaalmeedias. Kasutajate valikukriteeriumi aluseks olid regionaalne mitmekesisus, selgelt väljendatud sotsiaalne positsioon, aktiivne loominguiline tegevus ja esindatus meediaruumis, kuid puuduv seos (sõja)ajakirjandusega. Andmete täielikkuse huvides jälgisin teadlikult erinevate vaadete esindajaid. Mõistetavatel põhjustel võtsid võimude ja sõja ilmselged kriitikud sõna teistest palju harvemini ja väga ettevaatlikult. Seitsme vaatluskuu jooksul emigreerus kaks valikusse võetud kasutajat, mistõttu nad langesid meie vaateväljast välja, vähendades sellega sõja vastu sõnavõtjate osakaalu. Pidasin oluliseks jälgida just Venemaa meedia surve all olivate reaktsioone.

Seega oli seitsme kuu vältel jälgimise all seitse kutseliitude ja -ühenduste veebilehte ja juriidilist isikut (*Literaturnaja Gazeta*), 27 Telegrami kanalit, 16 isiklikku Facebooki lehte. Suhtlusvõrgustike valiku selgituseks on tuua kaks asjaolu: kasutajate ohutus³ ja sihtrühm (Venemaal on Facebookil intellektuaalide sotsiaalvõrgustiku maine).⁴ Postitusi jälgiti iga kuu. Seire tulemuste põhjal koostati analüütiline raport, mis toimib väliuuringute päevikuna. Selgitati välja peamised kuupäevad, mis moodustasid Venemaa haritlaskonnale oluliste sündmuste mentaalse kalendri. Lugemise hõlbustamiseks on tulemused järjestatud mitte kronoloogiliselt vaid temaatiliselt, kuigi teemade sees püüdsin säilitada reaktsioonide kronoloogiat. Uuringu eesmärk oli vastuseid pigem salvestada ja esialgselt süstematiseerida. Sisu kvalitatiivseks tõlgendamiseks ei olnud mul piisavalt teavet reaktsiooniväliste tegurite kohta nagu telekava, sündmuse kajastamise määr meedias, isiklikud biograafilised tegurid, mis võiksid mõjutada reaktsioonide motivatsiooni ja teksti vormi.

Uurimisprobleemid

Uuringut piirasid paljud tegurid, mis ilmnesisid ja intensiivistusid töö käigus ning mille tõttu moodustus töö vorm. Materjaliga töötamiseks valitud tehnoloogia töö käigus ei muutunud, kuid aprillikuuks muutus analüüsiks usaldusväärse teabe hankimine peaaegu võimatuks. Tsensuuri järkjärguline tugevnemine riigis – uurisin Venemaal asuvaid kasutajaid –, üha uued juurdepääsupiirangud sotsiaalvõrkudele, välja arvatud vaid Venemaa võimude kontrolli all olevad võrgustikud (Vk – v kontakte, Odnoklassniki, Moi Mir) (Lipman & Huterer 2018; Ristolainen 2017) on muutnud kasutajatel avaliku reaktsiooni väljendamise teistes sotsiaalvõrgustikes üha keerulisemaks. Näiteks Facebooki või Telegrami kasutamine on Venemaal seotud teatud tehniliste raskustega (vajalik on VPN) ja juriidiliste riskidega (Serafin 2022: 465–466). See muudab nendes kahe võrgustiku sõnumid väärtuslikumaks, ent nõuab kasutajatelt suuremat motivatsiooni, andes samas suurema väljendusvabaduse. Ent Facebook on populaarsuselt Vk (v kontakte) ja Odnoklassniki järel alles kolmas (Fursova & Thurner *et al.* 2017: 156; Ellison & Boyd 2013). Telegram on Venemaal populaarsuselt teine sõnumikanal, eriti nõutavaks teevad selle muud sisseehitatud funktsioonid nagu kanalid ja rühmavestlused, mis muudavad selle teabe hankimisel populaarseks.⁵ Seetõttu valisin peamiseks just need platvormid. Venemaa võimude tehnilised piirangud muudavad nende kasutamise üha võimatumaks.

Võltsingute seadus (4. märts 2022)⁶ tähistas Venemaal teisitimõtlemise seadusliku kriminaliseerimise protsessi lõppu. Kasutatakse mitmeid diskrimineerimise mehhanisme alates “välisagendi” ja “ebasoovitava organisatsiooni”

staatuse määramisest üksiksikutele ja organisatsioonidele kuni haldus- ja kriminaalkaristusteni. Seetõttu on andmed kodeeritud, et mitte kahjustada uuringus jälgitud inimesi või nende lähedasi. Seitse kuud väldanud uurimistöö jooksul kuulutati välisagentideks üks kutseorganisatsioon ja kaks isikut, kes olid minu uurimistöö subjektid.

Seire tulemused: peamised motiivid

Sõjategevus

Sõna “sõda” koos sõnaga “SVO” (sõjaline erioperatsioon) esineb uuritud materjalides üsna sageli, hoolimata selle kasutamise keelust ja kriminaalvastutuse ohust (võltsingute seadus, 04.03.2022). Kirjanike Liidu liikmetelt ilmuvad avalikus ruumis ka sõjavastased arvamused, aegajalt avaldati neid isegi Literaturnaja Gazetas, kuigi neid tajutakse eksootikana.

Alates septembrist 2022 on reaktsioon rindesündmustele korranud ametlike avaldusi ja väljakujunenud narratiive. Pärast osalise mobilisatsiooni välja-kuulutamist muutus sõjateemaline vestlus mitmeks kuuks vestluseks mobiliseeritavatest ja mobilisatsioonist. Septembris rääkisid mobilisatsioonist ka kõrgkoolide õppejõud, kes demonstreerisid sotsiaalmeedias kogu arvamusspektrit sõja- ja Putini-vastastest Putini-meelsemateni. Mobiliseerimine tugevdas vastuseisu. Selle tulemusena hoogustus Facebookis mitmesuguste ideoloogiliste vastaste nimekirjade koostamine. Putini-meelsed koostasid ja postitasid nimekirju “reeturitest”, keda riigiasutused ei ole veel selleks kuulutanud, kuid vastav kinnitus võis tulla. Protestiliikumise esindajad koostasid erinevaid nimekirju sõja toetuseks (näiteks on olemas nimekirjad teadlastest, kirjanikest, teatritöötajatest jne).

Detsembriks viitasid haritlaskonna meediareaktsioonid sõjasündmustele Ukraina teema tähtsuse märgatavale langusele. Sotsiaalvõrgustikes ja meediakanalites avaldatud kirjutiste põhjal olid haritlased esindajad sõjateadetest väsinud. Sõda tajusid argisena isegi need, kes astusid üles ametliku propaganda hääletoruna. Huvi üleval hoidmiseks kasutati pöördumist “kuulsusrikka mineviku” (selline metafoor on kasutusel Venemaa ametlikus propagandas, mainitakse Vene impeeriumi või NSV Liitu, mille üle uhke olla) ja religiooni poole. Jaanuaris see tendents jätkus, ühendudes uusaasta pühademeeloluga. Teabeedastus ja reaktsioonid sündmustele viitavad sõjaväsimusele – teema on taandunud tagaplaanile –, kuid sellest on saanud lahutamatu taust, mis esineb varjatud viidetena, assotsiatsioonidena jne. Sellest annab tunnistust eri autorite sõnumite fookuste ja seadistuste valik: selge jaotus sõpradeks ja

vaenlasteks, sõja ja vägivalda banaalsus, sallimatus ja eeldus, et teiste sõnades peitub rünne, mille eest on vaja end kaitsta.

Kuigi mõned Kremli-meelsed ajakirjanikud, kirjanikud ja kõneisikud püüdsid õhutada vaidlust jaanuarikuu uudiste (sõjalised kokkupõrked Ukrainas, otsus võõrandada relvad, Iraani sõjaliste objektide ründamine jne) põhjal, ei tekitanud see haritlaskonna kasutatavates sotsiaalvõrgustikes, kus tavaliselt toimuvad aktiivsed vaidlused, erilist vastukaja.

Veebruarikuu oluliseks tähtpäevaks oli Venemaa Ukrainasse sissetungimise aastapäev, kuid sõja toetajad ja vastased justkui oleksid selle päeva puhul kohad vahetanud. See kuupäev käivitas kokkuvõtte tegemise protsessi. Tavaliselt keskendusid sõja pooldajad sõjategevusele (võitule), laskumata arutellu varasemate sõjategevuste üle, sest sellised mälestused viivad kommentaatorid tavaliselt valusate teemadeni – sõja pikenedamine, ebaõnnestumised, probleemid jne. Ent sel tähtpäeval püüdsid sõja toetajad sõjategevusest üldse mitte rääkida. Sõja vastased olid eriti aktiivsed meenutustes, alustades vihjetest ja tegutsedes semiootiliste partisanidena (Aleksandra Arhipova termin, Arhipova 2023; Arkhipova & Lapshin 2022) ning lõpetades sõjavastaste postituste ja nende jagamisega. Põhimõtteliselt algas see veebruari esimesest päevast. Internetis käsitleti erinevaid võimalikke stsenaariume, mida rindel võidakse rakendada. Aruteludes osalesid erinevate vaadete esindajad, nendele stsenaariumidele anti üksnes eetiline hinnang, mis olenes poliitilistest vaadetest. Isegi varem väga oluline postsovetliku ühiskonna tähtpäev – meestepäevana tähistatud isamaa kaitsjate päev – omandas teise tähenduse ja seda käsitletakse praegu Ukraina sõja alguse eelmänguna. Selline veebruari militariseerimine ehk militaristliku sisu võimendumine tõrjus tegelikult välja kõik muu.

Üldiselt olid sõjauudised pidevalt kõige taustaks. Kõiki uudistevoogusid ja sündmusi käsitleti sõja kontekstis.

Riigijuhtimine

Septembris oli täheldatav kirjanike rahulolematuse, et sõjaväe juhtkond ei teinud radikaalseid otsuseid. Rahulolematuse süvenes ning seda hakati avaldama mitte üksnes kaitseminister Sergei Šoigu ja kindralite, vaid isegi Vladimir Putini suhtes. Tekkisid postitused ja kommentaarid kirjanikelt, kes rääkisid presidendist ja tema otsustusvõimetusest väga lugupidamatult. Kõlasid üleskutsed tugevdada armeed ajateenijate, mobiliseeritute ja julgeolekujõududega, kutsuti üles isegi tuumalööki andma. Eriti süvenes rahulolematuse pärast Moskva päeva suurejoonelist tähistamist ja pärast Azovstali kaitsjate vahetamist Viktor Medvedtšuki⁷ vastu.

Jaenuariks sages märgatavalt Jevgeni Prigožini⁸ ja tema palgaarmee mainimine, mis andis aruteluks mitmeid põhjusi: teave tohututest kaotustest ja konfliktidest teiste seda sõda esindavate meediategelastega, Prigožini ainelisest kasust Soledari hõivamisel jne. Sõltumata suhtumisest sjategevusse ilmutasid kõik haritlased vestlustes hämmastavat üksmeelt Prigožini suhtes. Aruteludes toodi välja Wagneri omaniku poliitilise karjari taotlus. Peaaegu kõigis snumeis toodi välja Prigožini negatiivseid iseloomujooni ja väljendati hirmu, et kui temast saab Putini järglane, muutub olukord Venemaa intelligenti jaoks veelgi keerulisemaks.

Vandenu motiiv

Aeg-ajalt kerkis esile Venemaa kõikide hädade allikana vandenuteooria “maailmavalitsusest” või “juutide vandenõust”. Nende postituste autorid kutsusid üles astuma mitte Ukraina, vaid otse USA ja Iisraeli vastu. Vandenuteooriate kontekstis arutleti ka Ukrainas toimuva vene kultuuri “thistamise” üle (ettepanek sulgeda Mihhail Bulgakovi muuseum Kiievis, Aleksandr Puškini bsti hvitamine ühes koolis jne). Arutelust Darja Dugina surma üle koorus välja sarnane seisukoht. Kuid lisaks llatusele, et terroristid lasksid õhku laiemale avalikkusele tundmatu inimese, kerkib postitustes ja kommentaarides esile veel üks seisukoht – eriteenistuste nõrkus ja ebakompetentsus. Ühtlasi avaldati kahtlust sündmuste ametliku versiooni osas. Seda sündmust käsitleti üsna septembri alguses, seejärel kadus see päevakorrast. Seoses Putini sõbra Viktor Medvedtšuki vljavahetamisega kasutati septembris eriti aktiivselt veel üht populaarset vandenumotiivi (“oligarhid valitsevad maailma”). Rahulolematuse põhjustas asjaolu, et tema oli üks esimesi, kes välja vahetati ja vahetati ebavõrdselt (tema üksi vahetati paljude Ukraina sõjaväelaste vastu), samal ajal kui teised sõdurid jäid vangi.

Kodanikuvastuseis

Kogu uuringu vrtel jätkus sotsiaalvõrgustikes nn sissisda agressiooni vastu Ukrainas. Aeg-ajalt ilmnesis rindejoone kontuurid. Vastanduvate vaadete esindajate vastasseis liikus perioodiliselt avaliku debati aktiivsesse faasi, tehes nähtavaks mõlema poole dislokatsiooni. Nii lekkis novembris meediasse lugu Moskva Riikliku likooli ajakirjandusteaduskonna tudengist, kes võttis sõna sõja toetuseks ja teised tudengid kuulutasid talle obstruktsiooni. Seda strateegiat kasutatakse ülikoolides sõjavastaste vastu aktiivselt, kuid ametnikele

tundub see vastuvõetamatu. Lugu kujunes nii valusaks, et sellesse sattusid isegi sellised “raskekaallased” nagu endine kultuuriminister Medinski, kes oli 2022. aasta märtsis pealäbirääkija Ukrainaga. Vladimir Medinski oli üks kaasaegse Venemaa mälestuspoliitika arhitekte, Venemaa ajaloo õpiku (2023) autor, üks Putini revisionismi ja Nõukogude Liidu taastamise projekti ideoloogidest. Praegu on ta Venemaa presidendi abiline. Medinski tunnistas, et ajakirjandusteaduskond on “liberaalide” tugipunkt, mis tänapäeva Venemaa poliitikakeeles tähendab “Putini ja sõjalise eriooperatsiooni vaenlast”. Selline märkus viitab ajakirjanikke koolitavate ja alternatiivset vaatenurka esitavate õppeasutuste teatavale mainele (Moskva Riiklik Ülikool, Kõrgem Majanduskool jt), mis tekitab propagandale probleeme.

Oktoobris hoogustus intelligentsi seas poleemika sõja pooldajate ja vastaste vahel. Režiimi ja sõja vastasteks mittepeetute protestiavalduste ägenemise vallandasid vaikijad, keda oli seni eeldamisi peetud režiimi ja sõja toetajateks. Enamjaolt oli arutelu üldine, sest vastaspoolte sõlmpunktid ühtisid harva. Protestimeeleolu tugevnemise katalüsaatoriks oli mobilisatsioon, selle kehv organiseeritus, tuumaoh, Ukraina armee taktikalised võidud jn. Debatis uuen-dati erinevaid narratiivimudeleid, mis võimaldavad diskursust konstrueerida. Endiselt püsis aktuaalne sõja tingimustes radikaalne imagoloogiline diskursus. Sõbra ja vaenlase positsioonide polariseerumine ei toonud kaasa üksnes rutiinsete vandenõu selgitavate mudelite (vt eelmist alapeatükki) kasutamist ebaõnnestumiste õigustamiseks, vaid ka sisevaenlaste otsimise. Arvamuste polariseerumine sõja ajal tõi kaasa enne sõda üksteisest sõltumatult eksisteerida võinud toetus- või protestipäästikute koondumise. Oktoobris jätkusid intelligentsi seas kõikvõimalikud omade ridadesse kuuluvate “võõraste” nimekirjade koostamise kampaaniad.

Oktoobrikuus muutusid intelligentsi kasutatavas sotsiaalmeedias ühtäkki oluliseks valitsusmeelsete arutelud intelligentsi identifitseerimisest, mis varem olid omased peamiselt režiimivastastele. Arutelud olid peamiselt essentsialistlikud, kasutades erinevaid kahtlasi mõisteid nagu “kultuuri geen”, “kultuurisus”, “mentaliteet”, aga ka kohtab ka tavapäraseid mõisteid (“intelligentsus”, “eneseteadvus”, “identifitseerimine” jne). Valitsusmeelseid vebikasutajaid huvitas küsimus, kes on *vene* intelligent. Selle sotsiaalse rühma esindajate rahvusliku identiteedi kinnitamiseks kasutati mitmesuguseid vahendeid: apelleeriti slavofiilide ja nõukogude dissidentide, vene traditsionalistide ja perestroika reformijate töödele, nõukogude poliitikute ja vene fašistide näidetele, aga ka teooriale etnilisest ja intellektuaalsest üleolekust. Mõne aja pärast vaibus teema tavapärasele tasemele.

Novembris 2022, mil teatati Vene sõjaväe Hersonist väljaviimisest, avaldasid umbes pooled sotsiaalmeedia kasutajad lugusid juhuslike vestluskaaslaste

(s.h taksojuhid, konduktorid, juhuslikud inimesed tänaval jne) rõõmsatest reaktsioonidest Vene armee taganemise puhul. Inimesed ei varjanud oma rõõmu. Neid lugusid avaldanud kasutajad jagunesid taas kahte rühma. Valitsusmeelsetes kommentaarides tekitasid sellised postitustes kirjeldatud lood nõrdimust. Samas Venemaa agressiooni hukka mõistvad kasutajad väljendasid meeldivat üllatust. Igal juhul oli selline “tavainimeste” reaktsioon kasutajate silmis erakordne. Huvitaval kombel sotsiaalmeedia kasutajad ennast “tavaliste inimestena” ei positsioneerinud.

Novembrikuu sündmused kajastusid vene intelligentsi sotsiaalvõrgustikes, jäädvustades muutusi intellektuaalide eneseteadvuses. Sisemine vastasseis ei vähenenud raasugi, kuid omandas uue vormi – “koputamise”. See vorm oli ka varem aktiivselt kasutuses, kuid nüüd sattusid selle ohvriks need, kes varem korrakaitstajate tähelepanu alt pääsesid. November oli sedalaadi skandaalidest küllastunud. Rünnakute alla sattusid teadlased, kirjanikud, vaimulikud. Sõjavastased intellektuaalid viitasid oma postitustes enamasti põhilistele eetilistele ilmalikele ja religioossetele postulaatidele, ajaloolistele näidetele, nimetamata postituse kirjutamise põhjust. Päevakajaliste sündmustega kursis olevad lugejad said aga tänu semantilistele markeritele ning sündmuse toimumisaja ja postituse kirjutamise aja kokkulangemisele hõlpsasti pihta intertekstuaalsetele seostele. Humanitaartekste lugeda oskav lugeja suudab lahti mõtestada tekstielemente, mis annavad autorile võimaluse kõrvale hiilida otsestest väljütlemistest ning seega ka Vene Föderatsiooni kriminaalkodeksi muudatustest tulenevast kriminaalvastutusest, mis viidi sisse 4. märtsil 2022. Ridade vahele peidetud sõnumite, aisoposliku mõistukõne ja muude vastutusest kõrvale hiilimise vahendite suhtes on vaja inimesi, kes oskavad tekste dešifreerida. Selliste koodimurdjatena tegutsevad Venemaa valitsuse poliitikat toetavad humanitaarid. Novembris demonstreeriti erinevaid strateegiaid: avalikke ähvardusi sotsiaalvõrgustikes, avalikke kirju klassikalises meedias ning otseseid ettekandeid kompetentsetele organitele ja ekspertarvamusi ekspertorganitele. Et õiguskaitseorganid saaksid tegutseda, on vaja neid tunnistusi kirjalikul kujul. Ekspertide osapoole kaasamine viitab sõja ja valitsuse poliitika apologetide positsioonide nõrkusele. Tuleb märkida, et osa eksperte olid oma ala professionaalid, kes enamasti andsid uurimise seisukohaste erineva sõltumatu ekspertiisi, teiseks olid kaasatud uurimisorganite esindajad. Esimeste poole pöördusid peamiselt advokaadid, ja neid ekspertarvamusi kohus enamasti tõendina kaalumiseks ei võtnud. Teised eksperdid viisid läbi uurijate poolt määratud ekspertiise koos uurimisele vajalike järeldustega. Üldsuse usalduse järkjärgulise kadumisega ekspertiisiorganite vastu kadus advokatuuri võime olla sõltumatu ja kahanes usaldus õigusemõistmise vastu Venemaal. Sellele vaatamata ei keeldutud ekspertiisidest ja advokaatidest protsessiosalistena,

mõlemad institutsioonid jätkasid eksisteerimist, säilitades näiliselt kohtumenetluse seaduslikkuse.

Kinematograafia ja dokumentalistika

Filmitegijate pideva meediavaikuse taustal osutus septembris väga märgatavaks “Oskari komitee” (Vene filmi Oskarile kandideerimise komisjon) skandaal. Kinematografistide liidu esimees Nikita Mihalkov teatas, et “läänega peetava hübriidsõja” tingimustes on võimatu esitada Vene filmi Oskarile. See mõjuka ametniku isiklik arvamus levis meedias ja kajastus Vene Filmiakadeemia presiidiumi otsuses mitte esitada Vene filmi kandidaadiks, kuigi selle otsuse peaks tegema erikomisjon. Protesti märgiks astus komiteest välja komitee esimees režissöör Pavel Tšuhrai ja mitmed kuulsad lavastajad (Nikolai Dostal, Andrei Zvjagintsev jt). Uudisele antud kommentaaride põhjal ei leidnud see protestisamm kolleegide ja lugejate seas toetust. Kommentaaride üldine meeleolu oli: “kollektiivne lääs peab sõda Venemaaga ja protestijad toetavad vaenlast” või “las lähevad rindele (sõjakorrespondentidena)”.

Sotsiaalvõrgustikes sai arutlusteemaks järjekordne skandaal “sõnakuulmatute” ajakirjanikega. See on seotud Maksim Kurnikovi, Aleksandr Arhangelski ja Tatjana Sorokina dokumentaalfilmiga “Nälg”, mis jäi ilma levitunnistusest, s.t võimalusest end laiemale avalikkusele legaalselt laiekraanil näidata. Filmitegijaid süüdistati ajaloo võltsimises. Kuigi rendilitsentsi saamise protseduur läbiti edukalt, tühistati see kuu aja pärast. Film on pühendatud saja aasta tagustele sündmustele – totaalsele näljahädale aastatel 1921–1923. Põhjalikult on näidatud välismaiste heategevusorganisatsioonide osalust suremuse vähendamisel ja nälgiijate abistamisel. Avaliku arutelu käigus süüdistati liberalismis Moskvaa asuva Kõrgema Majanduskooli meediainstituuti, kus töötas Aleksandr Arhangelski. Trükiajakirjanduses käivitati kampaania filmi ja selle loojate vastu. 17. aprillil 2023 oli Aleksandr Arhangelski sunnitud töölt lahkuma.

Hoolimata sellest, et Aleksei Navalnõi mainimine on Venemaa ametlikus meedias opositsioonipoliitiku tõrjumiseks blokeeritud, hakati sotsiaalmeedias peaaegu kohe pärast Ameerika Filmiakadeemia hääletustulemuste teatavaks tegemist 13. märtsi öösel arutama filmi “Navalnõi” Oskari võitmise uudist. Kusjuures nii Kremli-meelse kui ka opositsioonilise intelligentsi sõnumites oli segu uhkusest ja filmiakadeemikute otsuse poliitilisuse mõistmisest. Polemiseerijate arvates seab selle otsuse poliitiline taust kahtluse alla filmi esteetilised omadused. Kremli-meelsed tegelased püüdsid ametliku meedia tuules vältida poliitiku perekonnanime nimetamist, kasutasid eufemisme, ainult eesnime või kirjutasid perekonnanime ladina tähtedega. Navalnõi oli kõige populaarsem

protestipoliitik enne täieliku sissetungi algust Ukrainasse. Ta rajas oma poliitilise kuvandi võitlusele korrupsiooniga, sealhulgas korrupsiooniga kõrgeimas võimuliinis. Tema meeskonna korraldatud protestidele suurlinnades kogunes kümneid tuhandeid inimesi. Oma kuulsuse tõttu võistles Navalnõi Putiniga, mistõttu ei lastud tal kunagi valimistel osaleda, ta mürgitati ning pärast ravi Saksamaal ja Venemaale naasmist arreteeriti ja mõisteti 25 aastaks vangi. Nüüd on ta poliitvangina vanglas.

Kultuur ja kunstielu

Suhtumist Ukraina sõtta kui igapäevanähtusse ja lahutamatusse tausta näitavad ka Venemaa siseuudiste sündmuste aktiivsed arutelud. Vahetult pärast aastavahetust domineerisid aruteludes ideed riigi peamistes telekanalites edastatava uusaastatelevisiooni kohatusest. Sotsiaalmeedia kasutajad juhtisid üksmeelselt tähelepanu sellele, et sõja taustal tundusid uusaastaprogrammid eriti vastikud, demonstreerides kultuuri stagnatsiooni, isoleeritust rahvast ja vastuvõetamatut barbaarsust. Jaanuaris tekitas mitme nõukogude ja post-sovetliku ajaloo kultustegelase surm (Inna Tšurikova, Vahtang Kikabidze, Ruslan Hasbulatov, Vjatšeslav Nazaruk) nostalgilises võtmes vastukaja, millele lisandusid arutelud selle üle, kes on oma, kes võõras või kes toetab sõda ja Putinit, kes mitte.

Erilist tähelepanu väärivad kunstikeskkonnaga seotud postitused. Jaanuar oli selliste sündmuste ja arutelude poolest eriti rikas. Sõja ja vägivalda banaalsus ja argisus nii avalikus kui ka eraelus ning ksenofoobia süvenemine tuhmistasid sõjavastaste aktivistide ja kunstnike hirmu riigi ees, teisalt aga suurenes riigi surve kunstiga seotud institutsioonidele. Jaanuaris oli mitu Venemaa keskset muuseumi (Dekoratiivkunsti Muuseum Moskvast, Tretjakovi galerii) sunnitud oma näitusi korrigeerima, kui kunstiteoste omistati poliitilisi tähendusi, mida neis polnud. Pärast Tretjakovi galerii külastaja ettekannet andis Vene Föderatsiooni Kultuuriministerium korralduse kontrollida mitmete eksponaatide vastavust “vaimsetele ja moraalsele väärtustele”, kuna “esitatavatel teostel on destruktiivse ideoloogia tunnused” (Romašenko 2023). Et vältida sündmuste sellist arengut, eemaldas Moskva Dekoratiivkunsti Muuseum ennetavalt näituselt Dmitri Šagini (üks Peterburi rühmituse Mitki kunstnikest) töö sõnadega “Mitki ei taha kedagi võita!” (RBK).

Kogu sõja vältel on üksikud kunstnikud esitanud oma kunstilisi sõjavastaseid avaldusi (nt jaanuaris avati opositsioonipartei Jabloko ruumes Jelena Ossipova näitus), kuid kunstitudengite massiline sõjavastane väljaastumine akadeemilises asutuses oli esmakordne. Ilja Repini nimelise Peterburi kunstiakadeemia

üliõpilastele anti tavapärase õppeülesande raames maalimiseks neli teemat, millest kolm olid poliitilised ja sõda toetavad (“Donbass”, “Sõduri ema”, “Ma elan Venemaal”) ja ainus apoliitiline teema (“Akadeemia elu”) oli mõeldud üksnes välisüliõpilastele. Tavaliselt paigutatakse seansi lõpus maalid hindamiseks nädalaks näitusepinnale. Üliõpilastel ei olnud võimalik valida neutraalset teemat ja mitte sõna võtta. Jaanuaris panid nad vaatamiseks välja sõjavastased maalid. See nägi välja nagu üliõpilaste protest ja tekitas sotsiaalmeedias tormilisi arutelusid. Vastukajades mainiti poliitiliste aspektide kõrval tööde madalat kunstilist taset, mis öeldi olevat Venemaa akadeemilise maalikunsti sügava kriisi ja stagnatsiooni tagajärg.

Välispoliitika: teised riigid

Balti riigid ei olnud septembris intelligentsi seas päevakorral. Erandiks oli reaktsioon erinevate riikide otsusele võtta vastu osalise mobilisatsiooni tõttu Venemaalt lahkujaid. Eelkõige kiideti ironiliselt Eestit ja Lätit mobilisatsioonile kaasaaitamise eest (Eesti, Läti, Leedu ja Poola piiriületuskeeld).

Välismaa valimised (möödunud ja eelseisvad) olid oktoobris küll tähelepanu keskpunktis, kuid ainult režiimi toetajate seas ega tekitanud erilist poleemikat. Põhimõtteliselt andsid need põhjuse kritiseerida valitud poliitikuid ja teha negatiivseid prognoose “kollektiivse lääne” ja konkreetsete riikide tuleviku kohta.

Detsembris oli tähelepanu keskmes Riiasst ülekantava telekanali Dožd skandaal, mis tekkis saate “Siin ja praegu” saatejuhi Aleksei Korostelevi avalduse tõttu. Sellele järgnenud tegevusloa äravõtmine Läti valitsuse poolt ja arutelu Doždi ajakirjanike Lätist väljasaatmise võimaluse üle andis ajendi rääkida russofoobiast Lätis, Balti riikides ja laiemalt Euroopas. Seejuures väljendas suurem osa Venemaal asuvast intelligentsist hämmastust. Lisaks meenutati ka Balti riikide keelepoliitilisi otsuseid. Lätis vastuvõetud immigratsiooniseaduse muudatused kohustavad kõiki, kes elavad Lätis alalise elamisloa alusel, kuid on varem Läti kodakondsusest loobunud ja kellel on Venemaa või Valgevene kodakondsus, sooritama riigikeele eksami. Tuletati meelde ka Eesti otsuseid viia kõik koolid üle eesti õppekeelele, samuti Balti riikide erinevaid otsuseid seoses rändepiirangutega Vene Föderatsiooni ja Valgevene Vabariigi kodanikele. Aruteludes (postitused ja kommentaarid sotsiaalvõrgustike temaatilistes vestlustes, kommentaarid kirjanike, muusikute, heliloojate, kunstnike ja filmitegijate ajalehtede elektrooniliste väljaannete kommentaariumides) muutus russofoobia motiiv poliitilistest vaadetest olenevalt rahvusliku või keelelise diskrimineerimise motiiviks või Putini abistamise motiiviks nende otsuste tagajärjel.

Jaanuaris võis aktiivsust täheldada üksnes seoses Koraani põletamise aktsiooniga Rootsis ja vastureaktsiooniga Istanbulis, samuti aruteludega Prigožini ja tema eraarmee üle. Soome ja Rootsi NATOga liitumise ning Türgi poolt Rootsi vastu esitatud nõuete arutelude taustal tundus Taani aktivisti eraalgatus Stockholmis Türgi konsulaadi ees radikaalne ja provokatiivne. Venemaa meediakeskkond reageeris sellele ägedalt ja silmapilkselt, nagu ka suhtlusvõrgustike kasutajad, kuigi mitte nii aktiivselt kui ametlik propaganda. Kõige levinum oli sõnumites, aruteludes ja kommentaarides oletus katses häirida Rootsi kaasamist NATOsse, moslemi- ja liberaalidevastased motiivid. See aktsioon suurendas Türgi presidendi Recep Tayyip Erdoğan mainimise sagedust.

Riikidevaheliste pingetega seletatuna omandas mistahes rahvusvahelise sündmuse sõjaline tõlgendus Venemaal liialdatud kehastuse. Iga ebastandardset sündmust tõlgendati Venemaa või tema (kujuteldavate) toetajate jõuavaldusena. Infosõtta kaasati isegi huumor. Veebruaris tulistati USA ja Kanada taevas alla mitu objekti. USA kaitseministeerium kuulutas esimese objekti Hiina luureõhupalliks, muud teavet ei antud. Tundmatud lendavad objektid USA kohal tekitasid Putini-meelse intelligenti seas tugeva reaktsiooni alates Ameerika õhujõudude nõrkuse väljatoomisest, Hiina luuremissiooni oletustest ja lõpetades ameeriklaste naeruvääristamisega.

Märtsis tekitas sotsiaalmeedias kõige ägedama arutelu aktsioon Ukraina toetuseks, mis omandas kontrollimatu iseloomu. Veebruari lõpus korraldati Berliinis Venemaa saatkonna ees demonstratsioon Ukrainas purustatud tankist T-72. Kuid mõned inimesed hakkasid tanki juurde lilli tooma ja teised neid lilli kõrvaldama. Vene propaganda kasutas seda lugu innukalt, nii et arutelu ei vaibunud kaua. Aegajalt lahvas see uuesti, sest pärast Berliini eksponeeriti tanki Tallinnas, seejärel Tartus ja teistes Eesti linnades. Ka Tallinnas viidi tankile lilli, kuid vähem kui Berliinis. Sellest aga piisas diskussiooni uueks tõusuks. Tekkis olukord, mida aktsiooni korraldajad ei oodanud. Sotsiaalvõrgustikes omandas see vastupidise tähenduse. Isegi need, kes olid sõja vastu, väljendasid aktsiooni suhtes mõistmatust. Vene intelligentide sotsiaalmeediavestlustes ja blogides osutasid paljud, et idee oli halvasti läbi mõeldud.

Veebruaris ja märtsis käsitleti sotsiaalmeedias erinevates kontekstides üsna aktiivselt Türgis toimunud maavärinaid. Vaatamata 2023. aasta alguse seisnilisele aktiivsusele kogu maailmas võeti Venemaal päevakorda just Türgi sündmused. Tänu Türgi aktiivsele positsioonile oli informatsioon selle kohta meedias üleval kogu 2022. aasta ja 2023. aasta alguses, Venemaa meedia esitles Türgit peaaegu liitlasena, ühena vähestest. Seetõttu olid sealsed sündmused suuremale osale Venemaa kasutajatest lähedasemad ja arusaadavamad kui näiteks sündmused isegi Venemaal, aga Kaug-Idas või Siberis. Näiteks Kamtšatka

maavärinad jäid sotsiaalvõrgustike kasutajate vaateväljast täielikult välja, kaastunnet või pahatahtlikkust (olenevalt kontekstist ja sotsiaalmeedia kasutaja vaadetest) väljendati just Türgis hukkunute puhul.

Märtsis oli sotsiaalvõrgustikes tähelepanu Moldoval. Tuleb märkida, et Moldova ei olnud spetsiaalselt jälgimise all. Nõukogude ajast jäänud Transnistria ja seal asuv Euroopa suurim sõjaladu on Vene propagandale mugav vahend hirmu ja poliitilise mobilisatsiooni õhutamiseks. Samas esineb Transnistria Vene meedias venekeelse vähemuse huvide säilitamise ja rahvusliku enesemääramise eeskujuna. Tavaliselt sellest ei räägita, kuni Moldovas ilmub mingi Venemaa meediat huvitav info. Siis täiendatakse teateid igasuguste koloniaalsete tähenduste ja fraasidega. Transnistria on tavaliselt Krimmi sünonüüm. Uudiseid Moldova suveräänsuse säilitamisest ja “välismõju” levikust tajutakse ohuna Transnistriale ja venekeelsele elanikkonnale. Vene propagandistide ja isegi (eks)ametnike sõnumid vajadusest sinna vägesid saata on ajendatud näiteks Moldova parlamendi otsusest kuulutada rumeenia keel riigikeeleks või Nõukogude helilooja Jevgeni Doga avaldusest Moldova ja Rumeenia ühtsuse kohta. Teisalt on sellised sõnumid ajendatud hirmust Venemaa sissetungi ees. Kõik need see muutis märtsis Moldova veebi-arutelude üheks peateemaks.

Sanktsioonide mõju

Novembris ilmnes majandussanktsioonide negatiivne mõju, mistõttu tõusis veebipostitustes ja aruteludes sageli üles teema süvenevast kriisist ja kriisist rääkimise viisidest. Sellist kriisinarratiivi esindavad mitmed mudelid: “midagi ei toimu” (seda sõnumit kasutatakse aktiivselt, mis viitab täpselt vastupidisele), “probleeme on, aga need on ületatavad” (sest “me oleme suurepärase rahvas”, sest “me võidame ja kõik läheb paremaks”, sest “meie sõbrad aitavad meid”) ja “kõik on väga halvasti”. Viimane mudel on iseloomulik nii sõja- ja valitsusvastaste kui ka valitsusmeelsete avalduste puhul, kuid viimasel juhul räägitakse väidetavatest süüdlastest, sageli vandenõuvõtmes.

Venemaa suhted teiste riikidega

Detsembris arutati Euroopa Parlamendi resolutsiooni, millega kuulutati Venemaa terrorismi toetajaks. Intelligenti esindajad väljendasid end väga mitmeti: skeptiline hinnang sellise meetme tõhususele, kahtlus selle meetme olulisuses Venemaa jaoks, väide selle meetme mõttetuse kohta Venemaa ja

Euroopa kultuuride vahelise tiheda seose tõttu jne. Kuigi intelligents näitas üles mõningast ühtsust, olid reaktsioonide motiivid erinevad, alates ideest vene kultuuri hermeetilisusest ja originaalsusest, mis muud ei vaja, kuni vajaduseni säilitada kõik kultuuridevahelised sidemed.

Teine intellektuaalide tähelepanu pälvinud sündmus oli vangide vahetus USA ja Vene Föderatsiooni vahel. Üsna üksluised propagandaallikad raamistasid relvakaupmees Viktor Buti naasmise kui patrioodi tagasipöördumise kodumaale, kuna “kodumaa ei hülga omasid”. Kuid erinevalt neist tajus intelligents vahetuse fakti ja selle korraldamise viisi enamasti koomiliselt. Sellest rääkijate peamine reaktsioon oli naljad. Huumorikas pilk ei olnud suunatud mitte Buti isikule, vaid sellele, milliseid kummalisi prioriteete (rahvusvaheline kurjategija) Venemaa vangide vahetamisel demonstreerib.

Kõik see juhtus Ukraina õigeusu kiriku juhtide mitmete skandaalide taustal. Nende hulka kuuluvad mitmed läbiotsimised, vahistamised ja Venemaa õigeusu kirikuga seotud õigeusu kiriku tegevuse keeld Ukraina territooriumil. Neid sündmusi käsitlevas debatis torkab silma kaks peamist hoiakut: “pole vahet, kellega kirik on seotud, Jumal on üks ja hierarhide karistus on inimeste karistamine inimlike pahategude eest” ja “Vene kirik on tõelise õigeusu kandja”.

Hiina liidri Xi Jinpingi visiiti Moskvasse märtsis 2023 ja läbirääkimisi Putiniga nimetas ametlik meedia Venemaa diplomaatia strateegiliseks võiduks. Sotsiaalmeedia näitas aga vastakaid reaktsioone, sealhulgas erinevatel kultuurilistel stereotüüpidel põhinevat rikkalikku emotsioonide paletti. Haritlaskonna kommentaarid ja sõnumid sisaldasid enamasti mitut emotsionaalset varjundit korraga. Kõige lihtsam ja ilmsem oli debatt Venemaa tugevuse/jõuetuse üle praeguse režiimi toetajate ja vastaste vahel. Samal ajal tõstatati sageli teema Hiina ressursside arestimisest Venemaa Siberis ja Hiinale müüdavate maavarade hinnasoodustustest. Isegi Kremli toetajad nägid seda võimaliku ohuna Venemaa suveräänsusele. Sellega segunes argikõnesse sisseehitatud argirahvuslus ja hirm “kollase ohu” ees, (igapäevane ksenofoobia, mis on iseloomulik kõigile kultuuridele (Sapolsky 2017). Seetõttu hindasid intellektuaalid sotsiaalmeedias erinevalt riigimeedia ametlikust seisukohast Hiina presidendi visiiti pigem negatiivselt.

Invasioon Ukrainasse teiste kuumade konfliktide taustal

Oktoobris uuendati ajaloo kasutamist argumentatsioonivahendina, kuid ajaloonarratiivi vorm muutus. Üha enam pöörduti ajaloo poole, et õigustada ebaõnnestumisi. Katsed leida ajaloost analooge asendasid argumentatsiooni ja selgitusi, sarnaseid jooni leidub kõigis intelligentsi rühmades. Erilise koha

omandas paljudele polaarsete vaadetega rühmadele omane süžee “Kariibi kriis”. Kariibi mere kriisi ajalugu kasutatakse tuumakriisi seletusmudelina, mis loob samal ajal lootuse illusiooni läbirääkimiste võimalikkusest. 1960. aastate tuumavastasseisu näidet kasutasid sõjavastased tuumasõja võimalikkuse ja selle ohtlikkuse probleemi aktualiseerimiseks avaliku diskursuse raames. Kariibi mere kriisi narratiiv intensiivistus poliitikute avalike avalduste taustal valmisolekust kasutada relvi ja teadetest pommivarjendite ehitamise kohta Venemaa erinevates piirkondades.

Oktoobris oli Venemaa intellektuaalide debati sõlmpunkt Mägi-Karabahhis süvenenud kriis. Selles küsimuses ei ole poleemika üles ehitatud pelgalt Armeenia ja Aserbaidžaani vastandusele, vaid vastupidi, konflikt ise on vaid päästikuks, mis intensiivistas Kremli kriitikat nii režiimikriitikute kui ka toetajate leeris. Esiplaanile kerkis võtmeliitlaste kaotuse teema ning Armeenia kõrval mainiti postitustes ja kommentaarides Serbiat, kes lootis Kosovo piiril teravnenud konfliktis Venemaa abile. Pealegi on suurenenud kriitika Venemaa välispoliitika suhtes üldiselt, kuigi debati piirjoonestik on jäänud samaks: protestivaadetega inimesi kritiseeriti idamaiste tavade ja naabrite suhtes ilmutatavate imperiaalsete ambitsioonide pärast ning režiimi toetajaid kritiseeriti liigse pehmuse ja kiireloomuliste meetmete mittekasutamise pärast.

Ideoloogia küsimused

November osutus rikkalikuks erinevate ideoloogiaga seotud infoürituste poolest. Aktiivselt arutati erinevaid algatusi, mille eesmärk oli “uue ideoloogia” ülesehitamine. November algas aktiivse aruteluga XXIV Ülemaailmse Vene Rahvanõukogu (ÜVRN) üle (24.10.2022) ja lõppes “Esimese Suure Filosoofilise Nõukogu” (ESFN) aruteluga (28.11.2022–04.12.2022). Nende ja teiste väiksemate sündmuste arvukad kriitikud viitavad sellele, et tegemist on katsetega kommertsialiseerida ideoloogilist tööd või taotleda ülemuste poolehoidu. Aruteludes kõlasid mõtted, et Venemaal on teadus- ja propagandadiskursuse piirid tegelikult kustumas ning patriarh Kirilli kõne transhumanismist ÜVNR-i ajal ei erine ilmalike teadusasutuste töötajate aruannetest ESFN-il.

Detsembris keskendus haritlaste meediategevus NSV Liidu moodustamise 100. aastapäeva ümber ja järgmine oluline tähtpäev oli NSV Liidule lõpu teinud Białowieža lepingute aastapäev. Sõna võtsid erinevate vaadete esindajad. Mõlemad kuupäevad aktiveerisid mälusõdade järgmise voo. Praeguse valitsuse kritiseerijad on positsioneerinud NSV Liidu lagunemise minevikust ülesaamise etapiks ja Venemaa uue ajaloo alguseks. Just Białowieža kokkulepped on minevikku jäänud võtmekuupäev. Senise kursi pooldajatele ja radikaalsematele

esindajatele näib NSV Liidu lagunemine sajandi peamise tragöödiana, mis on seotud poliitilise pettuse, reetmise, rumaluse või eksimusega. Peamine emotsioon, mida selle seisukoha pooldajad väljendasid, on kahetsus. Nende jaoks on peamine kuupäev NSV Liidu, “suure riigi” loomise hetk. Tegelikult taasluuakse “kuldajastu” narratiivi, mis tuleb uuesti luua. NSV Liidu toetajate arvates on vaja parandada 1991. aasta viga, mis tahes vahenditega taastada NSVL endistes piirides ja endises kvaliteedis.

Veebruaris õhutasid vestlusi mitmesugused pöördumised ajalooliste sõjaliste sündmuste, võitude ja kaotuste poole, samuti sõja aastapäev ja president Putini läkitus Föderaalassambleele. Aastapäeva eel peetud kõne kordas 2022. aasta stsenaariumit, seega tekitas puudulik info kõne sisu kohta spekulatsioone, diskussioone ja oletusi. Kõne ise, tõsiste erinevuste puudumine paljude varasemate sõnavõttudega võrreldes, tekitas aga ühelt poolt pettumust ja teisalt kergendust, et see ei tööta midagi tõsist.

Nõukogude ja postsovetliku kultuuri oluline tähtpäev, rahvusvaheline naistepäev on intelligentsi märtsikuise arutelu järgi otsustades muutmas oma väärtust. Esiteks on kahtluse all selle rahvusvaheline staatus. Varem sümboliseeris see tähtpäev Venemaal solidaarsust teiste riikidega, kuid sel aastal hakati järjest enam tähelepanu juhtima solidaarsuse võimatusele isolatsiooni tingimustes. Teiseks töid sõjavastased kasutajad sageli välja püha konstrueeritud sisu (ilmalikud rituaalid, puhkepäeva staatus jne). Püha oli vajalik igapäevase poliitilise mobilisatsiooni ja konsolideerumise vahendina, seega oli ka depolitiseeritud sisu riigipoolse poliitilise mõjutamise vahend, mida saab vältida, kui tähendus lahti konstrueerida ja kultuuriväärtust revideerida.

Stalini surma- ja matuse-aastapäeval jätkus ka neile tähtpäevadele omane traditsiooniline lühike debatt lahkunu tähtsuse üle. Surmapäeva paiku põrkusid mõne kasutaja kahetsus juhi puudumise pärast kommentaaridega türanni verejanulisusest. Matusepäeval arutleti, et “verejanuline türann võttis endaga kaasa elusid ka pärast surma” (1953. aastal Moskvast Stalini matuste ajal toimunud tormi tagajärjel hukkus suur hulk inimesi). Arutelu riigi mõju üle kodanikele ja ühiskonnale näitab igal aastal ühiskonna lõhenemist “tugeva käe” pooldajateks (“stalinistid”) ja vastasteks (“liberaalid”). Kusjuures Putini pooldajaid ja kritiseerijaid leidub mõlemas leiris. “Stalinistid” kritiseerisid teda liiga pehme ja “liberaalid” liiga karmi käitumise pärast, “stalinistid” kiitsid Putinit õigete karmide otsuste tegemise eest ja “liberaalid” selle eest, et “Putin ei ole ikkagi Stalin”.

2023. aasta märtsis tekitas Krimmi annekteerimise aastapäev esimest korda pärast 2014. aastat väga vaoshoitud reaktsiooni, taasesitades juba väljakujunenud narratiive Krimmi annekteerimise poolt ja vastu. Vene armee ebaõnnestumised rindel ja poolsaare tagastamist nõudva Ukraina infosurve

on muutnud Kremli-meelsete veebikasutajate jaoks Krimmi teema Venemaa poliitika võidukäigu sümbolist ülimalt valusaks lüüasaamise märgiks.

Uuringu tulemused: mentaalne kalender

Uuring tuvastas hulga teabesündmusi, mis osutusid uuritavate kasutajate silmis oluliseks. Nende uudiste hulgas võib eristada pidevaid uudiseid, mis kõige üldisemal kujul esinesid kõik seitse kuud, ja sündmusi, mis tekitasid aktiivsust, kuid mitte kuigi kaua (tavaliselt mõne päeva), kuigi naasid aeg-ajalt mainimiste, linkide, assotsiatsioonidena. Selles peatükis esitan mõlemad kategooriad ilma erilise analüüsita.

Alalised infovood

- Sündmused rindel, vene armee taganemine
- Vene Föderatsiooni ebaõnnestumised välispoliitikas seoses SRÜ (Sõltumatute Riikide Ühendus) riikidega
- Osaline mobilisatsioon
- Majandussanktsioonide mõju
- Tuumaohu retoorika laineline tõus
- Õigeuskirikiku vaimulikega seotud skandaalid Ukrainas
- Transnistriaga seotud teabekampaania (kogu sõjategevuse vältel)
- Valimised välisriikides
- Konflikt Kosovos
- Konflikt Mägi-Karabahhis ja selle tagajärjed

Sündmused

- 20. augustil 2022 – Darja Dugina surm
- 10. ja 11. september – Moskva linna päev
- 21. september – osalise mobilisatsiooni väljakuulutamine
- 22. september – sõjavangide väljavahetamine, Azovstali kaitsjad vahetati välja vene sõjaväelaste ja V. Medvedtšuki vastu
- 26. september – Venemaa kinoakadeemia otsus mitte esitada vene filmi Oskarile
- 27. september – skandaal Moskva Riikliku Ülikooli ajakirjandusteaduskonnas, kui mitu üliõpilast kiusas sõda toetanud üliõpilast
- 24. oktoober – XXIV Ülemaailmne Vene Rahvanõukogu (ÜVRN)
- 11. november – Vene vägede väljaviimine Hersonist

- 14. november – dokumentaalfilmi “Nälg” keelustamine
- 23. november – Euroopa Parlamendi resolutsioon Venemaa tunnistamise kohta terrorismi sponsoriks
- 28. novembrist 4. detsembrini – esimene suur filosoofiline nõukogu (ESFN)
- 1.–29. detsembrini – skandaal Riiast ülekantava telekanaliga Dožd
- 8. detsember – USA ja Venemaa vahetasid vange, Venemaa vabastas USA korvpallitähe Brittney Grineri relvaärimehe Viktor Buti vastu
- 26. ja 30. detsember – 100 aastat NSV Liidu moodustamisest (30.12.) ja NSV Liidu lagunemise 31. aastapäev (26.12.)

2023

- 1. jaanuar – aastavahetusprogramm Venemaa telekanalites
- 3., 14., 15. ja 29. jaanuar – surid näitleja Inna Tšurikova (14.01.), laulja ja näitleja Vahtang Kikabidze (15.01.), poliitik Ruslan Hasbulatov (3.01.) ja multifilmide tegija Vjatšeslav Nazaruk (29.01.)
- 21. ja 22. jaanuar – Koraani põletamine Rootsis ja sellele vastuseks Rootsi lipu põletamine Istanbulis
- 24. jaanuar – Ilja Repini nimelise Peterburi kunstiakadeemia tudengid eksponeerisid akadeemias sõjavastaseid maale
- 25. jaanuar – Dmitri Šagini maali (kunstirühmitus Mitki) “Vasikapäev” väljajätmine Moskva Dekoratiivkunsti Muuseumi näituselt, kuna maalil on kiri “Mitki ei taha kedagi võita”
- 31. jaanuar – korraldus Tretjakovi galerii juhtkonnale korrigeerida kaas-aegse kunsti näitust
- 31. jaanuar – opositsioonipartei Jabloko kontoris avati kunstnik-aktivisti Elena Osipova näitus
- 4., 10., 11. ja 12. veebruar – USA sõjavägi tulistas Põhja-Ameerika kohal alla mitu lennukit
- 6.–20. veebruar – maavärinad Türgis
- 21. veebruar – Putini kõne Föderaalassamblee ees
- 23. veebruar – isamaa kaitsja päev
- 24. veebruar – sõja alguse aastapäev
- 24. veebruarist märtsini – Ukrainas hävitatud Vene tanki T-72 demonstreerimine Berliinis, Tallinnas, Tartus
- 8. märts – rahvusvaheline naistepäev
- 5. ja 9. märts – Stalini surma ja matmise aastapäev
- 13. märts – film “Navalnõi” pälvis Oskari
- Märts – Ukraina õigeuskirikliku ja Moskva patriarhaadi kiriku välissuhete osakonna vaidlus Kiievi koobaskloostri kinnisvara üle
- 16. märts – Moldova parlament kiitis heaks riigikeele ümbernimetamise moldaavia keelest rumeenia keeleks

20.–23. märtsini – Hiina liidri Xi Jinpingi visiit Moskvasse
26. märts – Krimmi annekteerimise aastapäev

Arutelu

Vene loominguline/akadeemiline intelligents: sisemine lõhe

Intelligentsi väidetav ühtsus osutus uuringu põhjal erinevatel eesmärkidel kasutatavaks müüdiks. Vene ühiskonnas on sügavalt juurdunud marksistlik idee, et piirid sotsiaalsete rühmade vahel määrab nende rühmade esindajate klassiteadvus. Marksismi nõukogude versioonis rakendati intelligentsile klassimääratlusi, nimetades seda klassidevaheliseks “sotsiaalseks kihiks”⁹ (Szelenyi 1982; Konstantinov ja Glezerman *et al.* 1950). Pole üllatav, et selline sotsiaalse grupi klassimääratlus oli rühma kui terviku suhtes suunatud poliitika (Judin 2014; Mironova 2008; Troitskiy & Malinov 2013) ja ühiskonna ootuste alus (Štšetinina 2018; Terekhova & Trofimova *et al.* 2021). Võimudele oli oluline intelligentsi sovetiseerimine (Rolf 2009; Karpov 2004) ülespoole suunatud (*upward mobility*) mehhanismide abil (Luczaj 2023), et kasvatada ta nõukogulikuks iseseisvaks alamklassiks, mis toetaks riiki ja töötaks selle heaks (Fitzpatrick 1979; Tromly 2013). Kuid nagu kogemus näitab, ei olnud see sotsiaalne kiht kunagi ühtne, eksisteeris sisemine ideoloogiline vastasseis (Bakšutova 2009; Karpov 2004; Aljajev 2018).

Sõja taustal, mille rindejoon on tegelikult Venemaa ühiskonna sees, pani sisemise päevakorra kokku riik ise. Kui enne 2022. aastat jagati protestimeeleolu erinevate teemade vahel ja see avaldus erinevate ühiskonnakihtide kohalike aktsioonidena ilma vastukajata, siis kriitilise meedia likvideerimiseks 4. märtsil 2022 vastu võetud “võltsuudiste seadus” koondas protestimeeleolud ühtseks kompleksiks: kõik, kes on sõja vastu, kuulutati automaatselt riigipoliitika, valitsusstruktuuri, Putini jne vastasteks. Putini-meelsed haritlased toetavad agressiivset sõjalist tegevust Ukraina vastu ja on seotud riigipoliitikaga (riigivõimu institutsioonidega). See grupp ei kattu ühiskonna ja/või inimestega. Sõjavastaste intellektuaalide rühm on sisemiselt väga heterogeenne, võib välja tuua riigimeelse alajaotuse, mis kritiseerib sõda või vastupidi tehtud otsuste pehmust, ja kriitilise alarühma, mis on motiivide ja poliitiliste vaadete poolest väga mitmekesine. See selge sisemine rindejoon kulges pereliikmete, kolleegide, sõprade, partnerite vahel ja muutis vastasseisu eriti käegakatsutavaks.

Vene propaganda jaoks on oluline näidata intelligentsi ühtse grupina, mis ühisrindena toetab riiki; kes sellesse valitsusmeelsesse vormi ei sobitu, kuulutatakse võõraks ja arvatakse sellest sotsiaalsest grupist välja (Fadejeva 2012:

190–288). Sarnast romantilis-idealistikku lähenemist leidub ka Putini-vastaste vaadetega intellektuaalide seas, kui kõlab arvamus, et “intellektuaal ei saa diktatuuri toetada”, kuigi enamasti on selge ettekujutus vastupidise arvamuse olemasolust, millele peab vastu astuma mis tahes vahenditega või vähemalt markeerima vastuseisu. Ka Putini-meelne intelligents ei mõtle nii ühtselt nagu Putini propaganda, pidades sõjavastase positsiooni esindajaid ideoloogilisteks vastasteks, kelle suhtes tuleb kasutada veenmisvahendeid. Putinit toetavatel intellektuaalidel on palju mõjuvõimu, nii diskursiivseid kui ka administratiivseid vahendeid, nad saavad kasutada võimude abi (denonsseerimine, vallandamine, noomitus, avalikud kirjad, Putini punakaartlaste ja fanaatikute õhutamine jne).

Ei tohiks aga arvata, et ühes neist rühmadest on vaid põhimõteteta saast ja teine koosneb üksnes mõistlikest inimestest. Jagunemise aluseks on väärtushinangud, mille alusel töötatakse välja narratiivid, igäihel on oma väidete kogum, igäüks kasutab oma valupunktide leevendamiseks propagandatehnikaid, iga maailmavaate sisemine ideoloogiline ja aksioloogiline raamistik tundub sisukas ja loogiline. Pealegi olid mõlemad pooled osa ühtsest väärtuskompleksist ning üksnes radikaalne polariseerumine ja sotsiaalsete lepete kaotamine lammutas varasema ühtse kompleksi vastuolulisteks elementideks (Chimenson & Tung *et al.* 2022). Nad räägivad eri keelt ja kasutavad erinevaid metafoore, kinnitades selgelt seisukohta ideoloogia diskursiivsest olemusest (Underhill 2011; Kong 2014; Blommaert 2005). Vastanduseni viidud poliitilise teravnemise ja positsioonide lahknemise võib taandada kodaniku ja üldinimliku vastanduseks. Nagu sõja ajal ikka, tekkis identifitseerimismudelite (raamide) vahel dilemma. Valiku riigiülese eetika väärtuste ja riiklike huvide (oma rahvuse huvide) vahel teeb igäüks ise. Valimine neist ühe kasuks paneb subjekti vastutama teise normide rikkumise eest. Sellise dilemma puhul on subjekt igal juhul süüdi. Intelligentsi seas on ka otsustamatuid, kes deklareerivad oma neutraalsust ja poliitikas mitteosalemist. Kuid kujundamata arvamuse tõttu on nad olenevalt hetke pragmaatikast *a priori* arvatud ühe või teise rühma toetajaks.

Loovus kui väitlusvahend

Uuritud loomingulise ja akadeemilise intelligentsi seas oli esindatud kaks rühma: sõjavastane ja sõjameelne. Kindel seisukoht võimaldab neil oma maailmapildi raames aktiivselt ja järjekindlalt esineda. Mõlema alarühma esindajad kaitsevad oma positsiooni kõigi vahenditega nagu viimast tugipunkti. Väärtused on kõige sügavamate ideede kogum, mis määravad elu ja igapäevased trajektoolid, käitumismustrid, diskursiivsed mudelid jne. Väärtused on ka

maailmavaate kõige konservatiivsem osa (Steers & Sanchez-Runde *et al.* 2010; Heretz 2008; Seul 2021), millele Bourdieu andis nime “doxa” (Bourdieu 1977; Bourdieu 1984; Bourdieu 1980). Seetõttu on isegi uuritavale grupile, näiliselt elanikkonna loomingu osale äärmiselt vastumeelne mõelda loovalt või võtta vastu isegi väärtusjuhistega seotud uuendusi. Loovus tekstide loomisel puudutas väljendusvormi, mitte aga tekstide tõlgenduslikke või väärtuspõhiseid sisulisi aspekte, siin tajuti loovust pigem negatiivselt. Kõnealustest kasutajatest vaid kaks lubasid endale eneseiroonilisi kommentaare, mis võimaldasid vaadata endasse kui teatud väärtuste kandjasse justkui väljastpoolt. Oponentide suhtes kasutati aga ironilisi ja satiirilisi avaldusi sageli võitlusvahendina alandamiseks ja dehumaniseerimiseks. Isegi siis, kui autor kasutas humoorikaid võtteid, puudutas loovus ainult vormi (huumor), muutmata narratiivseid mudeleid.

Mentaalne kalender

Uuring andis huvitavaid tulemusi uuritava sotsiaalse rühma seisukohalt oluliste sündmuste kohta. Sündmuste tuvastamine pärast nende fikseerimist reaktsioonina võimaldas moodustada omamoodi mentaalse kalendri. Selles osas oli uurimus oma meetodilt lähedane tänapäeva folkloristikale. Nagu eespool märgitud, ei erine loov/akadeemiline intelligents maailmavaate aluste, nt väärtuste poolest teiste sotsiaalsete rühmade esindajatest, s.t ta kaitseb neid konservatiivselt. Seetõttu julgeksin oletada, et minu valim esindab piisavalt kogu Venemaa ühiskonda. Siiski on oluline meeles pidada, et selline kalender moodustatakse spontaanselt, lähtudes tuvastatud reaktsioonidest sündmustele mitte ühelt inimeselt, vaid teatud statistilistelt võrgukasutajatelt, keda määratlesin intelligentsina. Valimi iga üksikesindaja jaoks võib vaimset aega tähistada mõni muu sündmuste kogum.

Seitsme raske kuu üleelamise tagasid mitmed tegurid, mis muutsid väljaspool aset leidvad sündmused isegi raskesti vastuvõetavaks, kuid siiski kogetavaks. Kalender ise – s.t sündmuste loetelu, millest said reaktsiooni käivitajad (teabejuhtumid), see ei ole retooriline troop, nagu Elizabeth Wood artiklit analüüsides soovitas, ega aisoposlik mõistukõne. Reaktsioonid olid individuaalsed, kuigi tulid erinevatelt kasutajatelt, sündmused olid sügavalt läbielatud, nii et reaktsioonid olid eredad. Reaktsioonides võib leida tõeliselt retoorilisi troope, mis on sarnased peidetud sõnumile, kuid need olid sisseehitatud viisid tähelepanu juhtimiseks välistele aspektidele, sündmused (reaktsiooni ajend) ise ei olnud kõnekujundid. On huvitav, et teiste ajaloosündmuste kasutamine reaktsioonides põhines analoogial: väliste ajaloosündmustega seotud tähendused ja tõlgendused kandusid vallandussündmusele, sundides lugejaid

leidma selles mitte alati ilmseid analoogiaid ja tähendusi. Erinevate vaadete esindajate seas varieerus ka sama ajaloosündmuse tõlgenduste kompleks, mis mõnikord tekitas segadust, eriti kui seisukoht ei olnud päris selgelt väljendatud.

Esimene tegur on väärtuste püsivus, samuti diskursiivsete praktikate kinnistumine ja nende muutumine narratiiviks. Sisemise ja välise konflikti tingimustes peavad subjektile tuge ja kindlust pakkuvad struktuurid olema võimalikult stabiilsed (Troitskiy 2021: 208–214). Aja voolavust ja ebastabiilsust, sündmuste ettearvamatus kompenseerib seda aega määratleva narratiivi stabiilsus. Narratiiv võetakse väljastpoolt vastu kui sündmuse valmis tõlgendusraamistik.

Teine tegur. Uuritavas rühmas reaktsiooni tekitanud sündmused jagunevad mõju kestuse järgi mitmeks liigiks, hõlmates kõiki aja omandamise perspektiive.

Pikaajaline perspektiiv, mis on võrreldav inimese ajalise vastuvõtu lõpmatusega, on kaetud pideva infovooga, sündmusega, mis ei peatu. Sõja tingimustes toimusid subjektiivses maailmapildis tektoonilised muutused, mille tulemusena kohandab individuaalmõtlemisest väljaspool toimuv pidev sündmus eksistentsiaalseid ideid oluliste kohtade ja oluliste sündmuste kohta. Just käimasolev sündmus osutub kõige stabiilsemaks, nii et kõik vähem stabiilsed elemendid kohanduvad sellega. Arhailiselt on *käimasolev sündmus* võrreldav põllumajandustsükliga kui tervikuga, inimeluga, riigi eluga. Käimasoleva sündmuse vaatenurgast lähtudes on üles ehitatud riigi mälupoliitika. Ajalugu (domineeriv ajaloo narratiiv) mälupoliitika osana on “sotsiaalne konstruktsioon, mis põhineb oleviku vajadustel, huvidel, uskumustel ja püüdlustel, aga ka mineviku sündmustel” (Eglitis & Ardava 2012: 1034). Ajaloo kestvuse tagavad mälestustavades reprodutseeritavad sündmused ning sisuliselt on tegemist konkreetse kultuurilis-ajaloolise formatsiooni domineerimise üksik-sündmusega.

Keskpika perspektiivi pakuvad ajatähised, mille stabiilsus põhineb nende korratavusel. Kalender ja selle perioodiline taasesitatavus aitab tähistada aega, kuid jagab käimasoleva sündmuse etappideks, rituaalne kalender on sisse ehitatud käimasolevasse sündmusse. Kahjuks ei ole mul piisavalt materjali, et jälgida kalendrikuupäevade ümber toimuvate rituaalsete tavade kordumist loomingulise/akadeemilise intelligentsi seas. Tektoonilised ideoloogilised nihked on siinkohal enim märgatavad selles, et nn ametlikku rituaalikalendrisse sisse ehitatud sündmused seati kahtluse alla, tõlgendati ümber ja mõnikord viidi isegi käimasolevast sündmusest väljapoole. Nagu juhtub reaktsioonidega näiteks võidupühal, rahvusvahelisel naistepäeval, armee ja mereväe päeval ning muudel ametlikel pühadel. Selline sündmuse kahtlemine-ümbertõlgendus toimib olemasolevate tõlgenduste kriitikana. See muudab narratiivi ebastabiilseks, sündmuse olulisus muutub värelevaks. Samas ei saa välistada, et kahtlus võib olla sisse ehitatud iga-aastasesse kalendritähtpäeva rituaalsesse kogemusse ja

see on omane vaid teatud sotsiaalsele rühmale vernakulaarne praktika. Jällegi pole mul piisavalt andmeid selle oletuse kinnitamiseks või ümberlükkamiseks. Oluline on aga see, et kalendrisündmused, oodatavad kuupäevad on toodud kalendrikompleksist väljapoole ja toimivad iseseisvate sündmustena. Käimasolev sündmus toob uusi tähendusi, mõnikord isegi vastupidiseid sellele kuupäevale omastele tähendustele. Selline tõlgenduse ebastabiilsus jätab sündmuse ilma tingimuslikust muutumatusesest, kuigi see säilitab oma kalendrilise olemuse kui omaduse, mis võimaldab meil oodata selle kordumist aasta pärast.

Lühiajalise perspektiivi annavad ainulaadsed, kuid silmatorkavad sündmused, mis tekitasid reaktsiooni. Huvitaval kombel ei õnnestunud tuvastada mingeid mustreid, märke, mille tõttu neid saaks kombineerida: neid kas pole või on neid palju ja siis jagunevad sündmused paljudesse väikestesse rühmadesse. Kaldun esimese variandi poole. Kõigi selliste sündmuste puhul võib märgata nende konstruktiivset olemust, kuna valdavalt olid vallandussündmused olemuselt instrumentaalsed ja tekitasid impulsiivse reaktsiooni. Reaktsioonid ei olnud ratsionaalsed, see oli võimalus rääkida asjadest väljaspool sündmuse tõlgendamist. Seetõttu pretendeerivad mõned sündmused muidugi tulevikukalendrisse kandmisele, kuid enamik neist jääb ühekordseks sähvatuks, väikese meediajäljega mineviku omandiks, parimal juhul üksikisikute isiklikku mälu. Eriti olulised olid uuritavates sõnumites pidevalt olemas ja reaktsioon neile pikenes kogu uuringu vältel. Sündmused on ajaloo edasise kulgemise seisukohalt võrreldamatu tähtsusega: mõnel on tohutu mõju, teiste tähtsus näib hetkeline ja kui poleks olnud meediakajastust, oleks neid vaevalt märgata. Samal ajal jäid paljud sündmused uuritud kasutajate vaateväljast välja, kuigi neil on toimuvale tohutu mõju.

Kui käimasolev sündmus kipub indiviidi kogemust rutiiniseerima, taustaks saama, siis kesk- ja lühiajalised sündmused seevastu on erksad ja aitavad rutiinist üle.

Kolmas tegur on see, et statistiliselt annab sündmusele tähtsuse mitmekordne reaktsioon, mis omakorda on tingitud teiste kasutajate reaktsioonist. Teisisõnu muutub sündmus tähenduslikuks seda ümbritseva meediategevuse tõttu, mis tähendab, et see ei ole sündmusele enesele omane, vaid on juhuslik. Sündmuse ümber areneb reaktsioonide pilv, mis sisaldab tõlgendusi ja tähendusi. See võimaldab sündmuse ümber kujundada juhuslike tõlgenduste narratiivi. See on eriti märgatav lühiajaliste sündmuste näitel, samuti reaktsioonides teistele sündmustele. Tundub, nagu poleks mõnel lühiajalisel olulisel sündmusel midagi peale reaktsiooni. Just see reaktsioon hakkab elama justkui oma elu, etendama mingit rolli iseseisva mitteinimnäitlejana.

Kokkuvõtteks

Lõppkokkuvõttes on saadud andmed väga piiratud, sest võimatu on kindlaks teha arvamuste *tegelikku* jaotumist haritlaskonna seas, kuna avalikult avaldatakse üksnes valitsust ja sõda (sõjalist eriooperatsiooni) toetavaid arvamusi, ülejäänud vaikivad. Üldjoontes kordab väljatoodud seisukoht võimude ametliku narratiivi: sõda käib Ukraina territooriumil, kuid jõududega, kes tahavad Venemaad orjastada, s.t “kollektiivse läänega”. Venemaa ametlikud kanalid rõhutavad igal võimalusel, et nn eriooperatsioonis on süüdi lääneriigid. Kirjanike seas läbiviidud küsitluse (Literaturnaja Gazeta, 06.09.2022, 12.09.2022) tulemused näitavad peaaegu kõigi vastajate arvamuste peaaegu täielikku kokkulangevust ja ühtivust ametliku propagandaga.

Uuringu andmed näitasid Venemaa loominguilise ja akadeemilise intelligentsi kohta mitmeid huvitavaid mustreid, moodustades oluliste sündmuste kalendri, mida võib selle kalendri ja riikliku kalendri erinevuse ning sündmuste läbielamise isikliku aspekti tõttu nimetada mentaalseks kalendriks. Selle analüüs võimaldab täheldada huvitavaid mustreid vaadeldava rühma ajakogemuses. Uuringu piiratud iseloom ei võimalda teha globaalseid järeldusi, kuid annab aluse kohalikeks vaatlusteks, mis nõuavad kontrollimist teistes rühmades. Paljud uuringu käigus esile kerkinud lisaaspektid nõuavad täiendavat ja erilist analüüsi, mida olen sunnitud käesoleva artikli raamest välja jätma. Eelkõige tundub tulevikus oluline jälgida üksikasjalikumalt reaktsioonide trajektoori üksikute sündmuste puhul, vaadates, kuidas sündmus kirjelduses ja tõlgenduses muutub.

Tõlkinud Asta Niinemets

Tänuõnad

Artikkel on valminud Tartu Ülikooli teadusprojekti “Arennud Vene Föderatsiooni riigisisese ja välispoliitilises otsustusprotsessis ning nende protsesside vahelised seosed” (2022–2023) raames, mida rahastas Eesti Välisministeerium. Tänan südamest kolleege, ilma kelleleta seda uuringut poleks toimunud: Maili Vilson, Viacheslav Morozov, Elena Pavlova, Mare Kõiva, Asta Niinemets, Elizabeth Wood, Marta Lechowska.

Kommentaariid

- ¹ Seitsmest esseest koosnev kogumik “Vehi” (“Teetähised”) avaldati Venemaal 1909. aastal. Seda levitati viies väljaandes ja kahe aasta jooksul avaldati üle kahesaja vasturepliigi. Vene intelligentsi ümberhindamise köide sündis kirjandusloolase Mihhail Geršenzoni vaimusünitusena, kes selle toimetas ja sissejuhatuse kirjutas. Autorid rõhutasid vajadust teha riigiga koostööd, et tuua rahvani tõelisi vaimseid ideaale, selle kriitika oli aga vastupidine Solženitsõni kriitikale, kes rõhutas vajadust jääda iseendaks. “Vehi” idee koostööst riigiga viisid ellu “kodanlikud spetsialistid”, aga seejärel uus nõukogude intelligents. Ivan Szelenyi (1987: 106) kirjutab: “Intellektuaalid humanitaaridest ja ideoloogidest tehnokraatideni ühinesid võimulolijate ringiga, segunedes bürokraatidega, diplomeeritud haritud inimesed hakkasid bürokraatlikel ametikohtadel asendama harimatuid, tehnokraatidest eksperdid hakkasid jagama võimu “punaste ametnikega””. Just selline bürokraatia ja intelligentsi liitumine põhjustas dissidentide ringkonna, eriti Solženitsõni negatiivse reaktsiooni.
- ² Välisagent (vn *inostrannõi agent*, lühendatult *inoagent*) – staatus, mida omistatakse Venemaal isikutele, kes saavad välismaist rahalist toetust või on välismõju all.
- ³ <https://3dnews.ru/931838/eksperti-priznali-telegram-samim-zashchishchyonnim-messendgerom> (09.11.2023).
- ⁴ <https://www.kommersant.ru/doc/4897771?ysclid=lk1medbufp966426710> (09.11.2023).
- ⁵ <https://tgstat.ru/research-2023> (09.11.2023).
- ⁶ 4. märtsi 2022. aasta föderaalseadus nr 32-FZ “Vene Föderatsiooni kriminaalkoodeksi muutmise ja Vene Föderatsiooni kriminaalmenetluse seadustiku artiklite 31 ja 151 muutmise kohta”.
- ⁷ Endine mõjukas Ukraina venemeelne poliitik.
- ⁸ Jevgeni Prigožin – Vene eraarmee Wagner asutaja, Vladimir Putini lähedane liitlane, endine vang, kriminaal, ärihai. Kui Moskva alustas 2014. aastal sõda Donbassis, tulid ka esimesed märgid seal tegutseva salapärase eraarmee kohta, mida seostati Prigožiniga. Nimi Wagner jäi üksusele külge ühe selle komandöri hüüdnime järgi, kes oli suur Natsi-Saksamaa fänn. Üksus kogus kuulsust eelkõige Bahmuti vallutamisel. Selle juht Jevgeni Prigožin tõusis aga järjest enam Vene marurahvuslaste iidoliks, esinedes meedias karmisõnaliste avaldustega, kus süüdistas järjest enam Vene armeed ja kaitseministeeriumi juhte sõjakäigu ebaõnnestumises.
- ⁹ Nõukogude ajaloolise materialismi õpikus kõlas intelligentsi definitsioon järgmiselt: “Intelligents pole kunagi olnud ega saagi olla eriklass. Kuid see pole klassitu. See esindab üht või teist klassi teenindavat intellektuaalse tööga inimeste kihti: kodanlikku, väikekodanlikku, proletaarset intelligentsi” (Konstantinov & Glezerman *et al.* 1950).

Kirjandus

Abramov, Roman N. 2017. Soviet engineering and technical intellectuals from the 1960’s to the 1980’s: Searching for the boundaries of collective consciousness. – *Vestnik instituta sotziologii* 8 (1), lk 114–130 (DOI:10.19181/vis.2017.20.1.441).

- Aljajev 2018 = Aliaev, Gennadii 2018. Preddver'e "Vekh" spory ob intelligentsii. – *Fenomen ukraïns'koi inteligentsii v konteksti global'nikh transformatsii*. Pokrovs'k: DVNZ "DonNTU", lk 10–14 (<https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/3854/document.pdf> – 22.11.2023).
- Arhipova 2023 = Arkhipova, Aleksandra 2023. Khlopok otritsatel'nogo rosta. Aleksandra Arkhipova – o iazyke propagandy i ulovkakh, kotorye my ne zamechaem – *Teplitsa sotsial'nykh tekhnologii*. Nezavipimoe izdanie ob aktivizme (<https://te-st.org/2023/01/17/arkhipova/> – 30.11.2023).
- Arkhipova, Aleksandra & Lapshin, Yuri 2022. Russian anonymous street art against war 2022/2023. A virtual exhibition – *Nowobble.net* (<https://nowobble.net/intro/> – 30.11.2023).
- Bakšutova 2009 = Bakshutova, Ekaterina V. 2009. Sotsial'no-psikhologicheskii analiz russkoi intelligentsii (po stranitsam zhurnala "Russkaia mysl", 1880–1918 gody). – *Istoricheskaia psikhologiiia i sotsiologiiia istorii* 1, lk 93–94
- Blommaert, Jan 2005. Ideology. – *Discourse: A Critical Introduction*. Key Topics in Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, lk 158–202 (DOI:10.1017/CBO9780511610295.008).
- Bourdieu, Pierre 1977. Sur le pouvoir symbolique. – *Annales. Economie. Societe. Civilisations* 3, lk 405–411.
- Bourdieu, Pierre 1980. Le mort saisit le vif [Les relations entre l'histoire réifiée et l'histoire incorporée]. – *Actes de la recherche en sciences sociales* 32–33, lk 3–14.
- Bourdieu, Pierre 1984. Espace social et genèse des "classes". – *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Année 52–53, lk 3–14.
- Chimenson, Dina & Tung, Rosalie L. & Panibratov, Andrei & Fang, Tony 2022. The paradox and change of Russian cultural values. – *International Business Review*, Volume 31, Issue 3, 101944 (DOI:10.1016/j.ibusrev.2021.101944).
- Družilov 2013 = Družilov Sergei S. A. 2013. Vuzovskaia i akademicheskaia sreda v Rossii nachala XX veka. – *Voprosy obrazovaniia // Educational Studies Moscow* 2, lk 270–280.
- Eglitis, Daina S. & Ardava, Laura 2012. The Politics of Memory: Remembering the Baltic Way 20 Years after 1989. – *Europe-Asia Studies* 64 (6), lk 1033–1059 (DOI:10.1080/09668136.2012.691721).
- Ellison, N. B. & Boyd D. 2013. Sociality through social network sites. – *The Oxford Handbook of Internet Studies*, lk 151–172 (DOI:10.1093/oxfordhb/9780199589074.013.0008).
- Fadeeva, Liubov' 2012. Kto my? Intelligentsiia v bor'be za identichnost'. Moskva: Novyi Khronograf.
- Filatova A. 2005. Kontsept "intelligentsiia" v smyslovom prostranstve sovremennoi russkoi kul'tury. – *Logos* 6 (51), lk 206–217.
- Fitzpatrick, Sheila 1979. *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921–1934*. Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies. Cambridge: Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9780511523595).
- Fursov, Konstantin & Thurner, Thomas & Nefedova, Alena 2017. What user-innovators do that others don't: A study of daily practices. – *Technological Forecasting and Social Change* 118, lk 153–160 (DOI:10.1016/j.techfore.2017.02.016).

- Geršenzon 1909 = Gershenzon, Mikhail Osipovich (toim) 1909. *Vekhi*. Moskva: tip. Sablina.
- Gorban', Oleksandr 2016. Inteligentsiia iak sub'ekt ideologii natsional'nogo patriotizmu. – *Sotsial'no-ekonomichni, politiko-pravovi, sotsiokul'turni protsesi v Ukraïni ta sviti zb. tez za mater.* Mizhnarodnoï naukovoï konferentsii (3 chervnia 2016 r., m. Kiïv), lk 30–35.
- Gutsuljak 2018 = Gutsuliak, Oleg B. Inteligentsiia i ee tsivilizatsionnaia missiia. – *Fenomen ukraïns'koï inteligentsii v konteksti global'nikh transformatsii*. Pokrovs'k: DVNZ “DonNTU”, lk 60–65 (<https://syg.ma/@goutsoullac/intiellighientsiia-i-ieio-tsivilizatsionnaia-missiia> – 22.11.2023).
- Heretz, Leonid 2008. The traditional worldview. – *Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars*. New Studies in European History. Cambridge: Cambridge University Press, lk 14–41 (DOI:10.1017/CBO9780511497179.002).
- Judin 2014 = Iudin, Kirill A. 2014. Repressivnaia politika stalinskogo rezhima v otnoshenii nauchno-pedagogicheskoi intelligentsii v 1930-e gg.: metody i praktika – *Intelligentsiia i mir* 4, lk 56–73.
- Judin & Bandurin 2016 = Iudin, Kirill & Bandurin, Michail 2016. “Intelligentsiia” i “intelektualy” (istoriograficheskie, sotsial'no-filosofskie i obshcheteoreticheskie aspekty poniatii). – *Obshchestvennye nauki i sovremennost'* 2, lk 108–120.
- Karpov, Aleksandr V. 2004. Russkaia intelligentsiia i Proletkul't. – *Vestnik Omskogo universiteta* 1 (31), lk 92–96.
- Kong, Kenneth 2014. Ideology in professional discourse. – *Professional Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 55–90 (DOI:10.1017/CBO9781139177962.005).
- Konstantinov, F. V. & Glezerman, G. E. & Gak, G. M. & Kammari, M. D. & Khrustov, F. D. & Iudin, P. F. 1950. *Istoricheskii materializm*. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoi literatury (<https://istmat.org/node/30296> – 21.11.2023).
- Lipman, Marija & Huterer, Andrea 2018. Kontrolle durch Kooptation: Der Kreml und die Medien. – *Osteuropa* 68 (10/12), lk 215–230 (<https://www.jstor.org/stable/26645010> – 23.11.2023).
- Luczaj, Kamil 2023. Upwardly mobile biographies. An analysis of turning points in the careers of working-class faculty. – *Advances in Life Course Research*, 56, 100545 (DOI:10.1016/j.alcr.2023.100545).
- Mironova N. A. 2008. Obraz “staroi” tvorcheskoi intelligentsii v sovetskoi presse pervogo posleoktiabr'skogo desiatiletiia (1917–1927 gg.). – *Intelligentsiia i mir* 1, lk 67–77.
- RBK = Muzei ob”iasnil zakrashivanie lozunga “Mit’ki nikogo ne khotiat pobedit”! – RBK 25.01.2023 (<https://www.rbc.ru/rbcfreenews/63d13b6e9a79475f7fb6fbb1> – 14.11.2023).
- Ristolainen, Mari 2017. Should ‘RuNet 2020’ Be Taken Seriously? Contradictory Views about Cyber Security between Russia and the West. – *Journal of Information Warfare* 16 (4), lk 113–131 (<https://www.jstor.org/stable/26504121> – 23.11.2023).
- Rolf, Malte 2009. A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism. – *Slavic Review* 68 (3), lk 601–630 (DOI:10.1017/S0037677900019768).

Romašenko, Sergei 2023 = Romashenko, Sergei. Tret'iakovskuii galereiu proveriaiat na "traditsionnye tsennosti" – DW 31.01.2023 (<https://www.dw.com/ru/tretakovskuu-galereiu-v-moskve-proveraaut-na-tradicionnye-cennosti/a-64564029> – 14.11.2023).

Sapolsky, Robert M. 2017. *Behave: the biology of humans at our best and worst*. New York: Penguin Press.

Serafin, Tatiana 2022. Ukraine's President Zelensky Takes the Russia/Ukraine War Viral. – *Orbis* 66 (4), lk 460–476 (DOI:10.1016/j.orbis.2022.08.002).

Seul, Jeffrey 2021. Mediating Across Worldviews. – Turner, Catherine & Wählich, Martin (toim). *Rethinking Peace Mediation*. Bristol University Press, lk 203–226 (DOI:10.46692/9781529208207.011).

Solženitsõn 1974 = Solzhenitsyn, Alexandr 1974. *Iz-pod Glyb*. Sbornik Statei. Paris.

Szelenyi, Ivan 1982. The Intelligentsia in the Class Structure of State-Socialist Societies. – *The American Journal of Sociology* 88, Supplement: Marxist Inquiries: Studies of Labor, Class, and States, lk S287–S326 (DOI:10.1086/649259).

Szelenyi, Ivan 1987. The Prospects and Limits of the East European New Class Project: An Auto-critical Reflection on The Intellectuals on the Road to Class Power. – *Politics & Society* 15 (2), lk 103–144 (DOI:10.1177/003232928701500201).

Steers, Richard & Sanchez-Runde, Carlos J. & Nardon, Luciana 2010. Culture, values, and worldviews. – *Management across Cultures: Challenges and Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 45–84 (DOI:10.1017/CBO9780511810510.004).

Štšetinina 2018 = Shchetinina, Anna V. 2018. Istinnyi intelligent, ili tonkonozhka: obraz intelligenta po dannym leksikograficheskikh istochnikov. – *Nauchnyi dialog* (8), lk 88–106 (DOI:10.24224/2227-1295-2018-8-88-106).

Terekhova, Tatiana & Trofimova, Elena & Terekhova, Natalya 2021. The Image of Modern Russian Intelligentsia: A Representation of Self-Identification. – *Theoretical and Practical Issues of Journalism* 10, lk 141–156 (DOI:10.17150/2308-6203.2021.10(1).141-156).

Troitskiy, Sergey 2021. V poiskakh total'nogo poriadka: zatverdevanie granits i stabil'naia identichnost'. – *Zhurnal Frontirnykh Issledovaniy* 6 (1), lk 196–225 (DOI:10.46539/jfs.v6i1.279).

Troitskiy, Sergey & Malinov, A. 2013. Russkaia filosofia pod zapretom (k 90-letiiu "filosofskogo parokhoda"). – *Novoe Literaturnoe Obozrenie* 119, lk 53–66.

Tromly, Benjamin 2013. *Making the Soviet Intelligentsia, Universities and Intellectual Life under Stalin and Khrushchev*. Cambridge: Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9781139381239).

Tronina, Elena V. 2005. K voprosu ob opredelenii termina "inzhenerno-tekhnicheskaia intelligentsiia". – *Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya istoriia i filologiya*, lk 146–155.

Underhill, James W. 2011. *Creating Worldviews: Metaphor Ideology and Language*. Edinburgh University Press.

Vinogradov 1961 = Vinogradov, Viktor V. 1961. *Problema avtorstva i teorii stilei*. Moskva: Goslitizdat.

Weber, Max 1919. Wissenschaft als Beruf. – *Geistige Arbeit als Beruf*. Vier Vorträge vor dem Freistudentischen Bund. Erster Vortrag. München.

Summary

From Dugina to Crimea: Reactions of the Russian intelligentsia on social media to the events from September 2022 to March 2023

Sergey Troitskiy

Researcher

Department of Folkloristics, Estonian Literary Museum

sergei.troitskii@folklore.ee

Keywords: creativity, media, mental calendar, war in Ukraine, events, Russian intelligentsia, vernacular time

The study that was conducted from September 2022 to April 2023 demonstrates how perceptions of seemingly stable times change in times of crisis (war in Ukraine, repressions, dictatorship, political censorship, etc.). The methodology used in the study allows us to record the reinterpretation of memorable dates and the emergence of new events significant for social media users. The data analysis allows us to form a post facto order of significant events of the end of August 2022 – April 2023. I have conditionally called this order of events a “mental calendar”. The research was aimed at a certain social group of Russian society – intellectuals, who play an important role in the public and media space. The ability to generate narratives, descriptive strategies and interpretive frameworks suggests that the research will allow for a cross-sectional analysis of the perceptions of the entire Russian society. It was fundamental to observe the Russian segment of social networks, those who did not leave and remained in Russia, because this reaction from within demonstrates the plurality of opinions, different survival strategies, etc. This approach yielded important results for understanding what was happening inside the aggressor country, but at the same time had a number of limitations, primarily in the disclosure of the respondents' personal data.

Sergey Troitskiy on Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur, kultuuriteooria ja -ajaloo uurija. Teadusuuringute valdkonnad: kultuuriline mälu, kultuuriline trauma, postfolkloor, huumori uurimine.

Sergey Troitskiy is researcher at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum, who studies culture theory and history. His fields of interest include cultural memory, cultural trauma, post-folklore, and humour studies.

sergei.troitskii@folklore.ee

Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus

Tiiu Jaago

Tartu Ülikooli Kultuuriteaduste Instituudi
eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor
tiiu.jaago@ut.ee

Teesid: Artiklis heidetakse pilk rahvaluulealasele tegevusele Tartu ülikoolis ajavahemikus 1941–1944. Hoolimata professuuri puudumisest ja üliõpilaste vähesusest erialane õppetöö siiski toimus. Sellest tõdemusest lähtudes arutletakse katkestuse ja järjepidevuse omavahelise seotuse üle, seda nii rahvaluuleõpetuses kui ka teadustöös üldisemalt. Ilmneb, et katkestused tulevad enam esile institutsionaalsel tasandil, järjepidevus aga erialases tegevuses. Teadusajaloo-alastes käsitlustes eelistatakse Saksa okupatsiooni aegsest tegevusest kas vaikida (kui käsitlus on üles ehitatud poliitilistele võimuperioodidele), anda sellest ülevaade hetkel kehtiva (nõukogude) võimu ideoloogiaga kohandatud viisil või leitakse võimalus ideoloogiat ning riigivõimupiire vältida, iseloomustades teadlase tööd neutraalsest kronoloogiast lähtudes. 20. sajandi lõpul on ilmne, et teadusajaloo kirjeldatud esitamisviisid viivad eraldiseisvalt kas lünkliku või lihtsustatud tõlgendusteni. Küsimus on, kuidas käsitleda poliitilis-ideoloogilisi ja teadlaste tööspetsiifikast tulenevaid aspekte nende omavahelises koosmõjus. Tartu ülikooli rahvaluule-õpetusega seoses jõutakse järelduseni, et riigi tegevus institutsioonide rajamisel ja kujundamisel loob erialale tegevusraamid ja -ulatuse. See arengujoon on hästi kirjeldatav katkestuse- ja järjepidevuse kontseptsiooni kasutades. Samas folkloristide tegevus (nagu ka rahvaluule õppimine ja õpetamine) on järjepidev, hoolimata võimaluste olemasolust või iseloomust ja üliõpilaste arvust.

Märksõnad: August Annist, eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, rahvaluuleteaduse ajalugu, Saksa okupatsioon, Tartu ülikool

Rahvaluule professionaalse uurimise algus Eestis seostub kahe olulise institutsiooni asutamisega: 1919. aastal rajati Tartu Ülikooli juurde eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool ning 1927. aastal alustas Eesti Rahva Muuseumi juures küllalt iseseisvana tegevust Eesti Rahvaluule Arhiiv. Siinses artiklis vaadeldakse ühte seni varju jäänud peatükki õppetooli ajaloo.¹ Küsimuseks on, kuidas tõlgendada rahvaluule õppealal ajavahemikus 1941–1944 toimunut. Senine rahvaluuleprofessor Walter Anderson (1885–1962) lahkus Eestist 1939. aastal. Tema ülesanded võttis enda kanda Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loo-rits (1900–1961). Ta oli oma põhitöö kõrvalt olnud õppejõuametis 1927. aastast

alates ning jäi eriala juhi rolli ülikoolis täitma ka nõukogude võimu esimesel aastal ning Saksa okupatsiooni alguses (EAA.2100.2.573). Ent tema oli Tartus kuni 1942. aastani, lahkudes okupatsioonija lõpul Eestist sootuks.² Looritsa lahkumisele vaatamata olid rahvaluuleloengud jätkuvalt õppeplaanis – neid luges August Annist (1899–1972). Kui Eestis hakkas taas kehtima nõukogude võim ja ülikool jätkas 1944. aasta novembris oma tegevust, võttis rahvaluulealal teatepulga üle Eduard Laugaste (1909–1994). Kas okupatsiooni-aastaid (eriti 1942. aasta sügissemestrist 1944. aasta kevadsemestrini) saab käsitleda rahvaluuleõpetamise katkestusena või siiski mitte? Kuidas mõista ja mõtestada katkestusi ja järjepidevusi ajas ning tõlgendustes? Seda eriti olukorras, kus teadusharu käekäiku mõjutasid poliitiliste muutuste vastasseisud.

Rahvaluuleteaduse positsioon

Rahvaluuleteadus esindab väikest eriala, mille käekäik sõltub märkimisväärselt üldisematest, sh nii riigi- kui teaduspoliitilisest hetkeolukorrast. Teadusajalooliselt on seda valdkonda mõjutanud seisusliku ühiskonna ideoloogia: 18. sajandil tähistas rahvaluule vaid talurahva kultuurilminguid. Suure mõju ja uue sisu saavutas rahvaluule rahvusliku eneseteadvuse kujundamises 19. sajandil, mil rõhutati näiteks eesti rahvalaulude väärtuslikkust Euroopa kirjanduskultuuri taustal. Eesti rahvusriigi loomine tagas ka rahvaluule õppetooli rajamise ülikooli. Tänapäeval tuleb mh esile postkolonialistlik vaade, milles fookusesse tõuseb autoritaarse võõrvõimu roll teadusharu kujunemisel-kujundamisel (Langer 2021b).

Üks peamisi võtteid, millega võim 20. sajandil on teadusarengut mõjutanud, seostub institutsioonide loomise või ümberkujundamisega: institutsiooni kas ei looda (nagu rahvaluule puhul tsaariaegses ülikoolis); või just luuakse (nagu 1919. aastal eestikeelse ülikooli tegevuse alguses); kujundatakse uutelt alustelt ümber (nagu nõukogude võimu esimesel aastal, Saksa okupatsiooni ajal ja sõjajärgsel nõukogude perioodil). Institutsioonid loovad pinnase professionaalseks rahvaluulealaseks tegevuseks, aga vajadusel võimaldavad need ka riiklikel ametkondadel teadlaste tööd kontrollida. Teiseks mõjuteguriks riigi ja teadusala vahelistes suhetes on see, mil määral ja mis vaatepunktist üks või teine eriala näikse avalikkuse silmis autoriteetne või kasulik olevat. Näiteks muistendi kui ühe rahvajutužanri erinevaid staatusi kirjeldades on Ülo Valk selgitanud, kuidas diskursiivsed ja ideoloogilised muutused “võivad tõsta žanri tõsiseltvõetavust ja retoorilist mõjujõudu, kuid võivad muistendi usutavuse ka sootuks lammutada” (Valk 2015: 542). Rahvaluule pakub ainet, mis ühelt poolt võimaldab seda eriala tagaplaanile tõrjuda, näiteks hoiakud, mille järgi

rahvaluule puhul on tegemist pelgalt minevikku kuuluva ajast ja arust nähtusega või esindab rahvaluule ebaolulist ja mitte-prestiizset arvamust nagu klatš, ebausk vms. Kuid on ka avalikke kontekste, mis võimaldavad rahvaluulet hoopis esile tõsta, näiteks seoses eneseteadvuse loomise või kinnitamisega, eripärase kujundkeele tunnustamisega vms.

Poliitiliste mõjutegurite kõrval on teadusharu kujundamisel olulised ka uurijate endi akadeemilised huvid, mida nad oma igapäevatoos püüavad rakendada. Teadusajaloo seisukohast on põnev jälgida poliitilis-ideoloogilistest teguritest tingitud ja teadlase isiklike-argieluliste rütmide omavahelist haakuvust. Näiteks Jaan Jõgever (1860–1924), kes eesti keele lektorina ja samas rahvaluule alal väitekirja kaitsnuna luges eesti keele kursuse raames süsteemselt ka rahvaluulet, on märkinud oma elu olulisemaks saavutuseks filosoofiateaduskonna loomist ja tööle rakendamist 1919. aastal:

Olen sattunud keeleteaduse sisse ja siit edasi koguni Eesti keele professori kohatäitjaks, aga arvan, et mu töö ülikooli ülesehitamisel, nii väike kui see [Peeter] Põllu töö kõrval ka on, siiski tähtsam on kui professori tegevus. (Jaan Jõgeveri päevikusissekanne 9. septembrist 1922, EKLA, f. 52, m. 6:3, l 6)

Jõgeveril on Tartu ülikooli ajaloos märkimisväärne koht eesti keele professorina (Rätsep 1979; Kingisepp 1997). Tema nii käsikirjalistest kui ka avaldatud töödest nähtub, kui kiindunud oli ta eesti kirjakultuuri, sh rahvaluulesse. Päeviku sissekanne näikse viitavat hetkele, mil tema uurijahuvi ja riiklik huvi sel määral kokku langesid, et ta näeb oma tööd edukana. Vastasel korral võiks tema elu kõrghetkedeks olla ju näiteks nii tema valimine Tartu ülikooli eesti keele lektoriks 1909. aastal või hoopis ajakirja Eesti Kirjandus loomine 1906. aastal. Tema huvist ja põhimõtetest lähtuva tegevuse õnnestumine 1919. aastal – just selles ajaloolis-poliitilises olukorras on seda märkimisväärsem, et ta tunnetab ka kohe tekkinud vastuhoovusi oma tegevusele: “Ülepea valitseb praeguses valitsuses ülikooli vastane meeleolu: ülikool on nendele rahvusvahelistele õnnelikele liig eestimeelne” (Jaan Jõgeveri päevikusissekanne 12. novembrist 1922, EKLA, f.52, m. 6:3, l 13).

Ideoloogiliste ja akadeemilisest huvist lähtuvate teaduseesmärkide põimumisest folkloristikas on kirjutatud nõukogude aja algusperioodi näitel Liina Saarlo (2019) ja Kaisa Langer (2021b). Langer kasutab poliitilise ideoloogia mõju uurimiseks postkolonialismi teooriat. Ilmneb, et see sobib hästi erinevate piirkondade ja teadustraditsioonide võrdlemiseks, milles ühenduspunktiks on autoritaarse võimu ideoloogia. Saarlo piiritletud ajas ja ruumis toimunu vaatlus pakub aga mõistmise, miks asjad just nii kujunesid. Sellega seoses tuleb uurijate

roll teadusprotsessis märkimisväärselt enam esile kui postkolonialistlikust teoriast lähtuvas uurimuses. Liina Saarlo sissevaade 1950. aastate Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluulesektori rahvaluulekogumise ekspeditsioonis suunab lugeja järeltõlkeseni: kogenud folklorist süveneb ka poliitilis-ideoloogiliste eesmärkidega kogumistöös (leida eesti ja vene rahva häid suhteid iseloomustavat rahvaluulet) erialasse nõnda, et domineerima jääb erialatundlik aines ja lähenemisviis, seevastu ideoloogiliselt tugevam rahvaluulekoguja ei valda piisavalt folkloristikat, et suuta uurimuses domineerima panna poliitiliselt määratletud eesmärgi (vrd Saarlo 2019: 31–32, 39–41). Nii Langer kui ka Saarlo kirjeldavad 1940. aastate lõpul ja 1950. aastate alguses toimunud Kalevipoja-uuringute seotust vajadusega leida eesti ja vene rahvaluule ühisosa ning kinnitada eesti ja vene rahva sõprust, tuues fookusse nõukogude võimu ideoloogia osa teadustöös. Eduard Laugaste kui sündmuste kaasaegne omakorda põhjendab Kalevipoja-teema aktuaalsust kõnesoleval perioodil eesmärgiga koostada Kalevipoja teaduslik väljaanne ning varustada kommentaaridega “Kalevipoja” venekeelne tõlge. Tema tähelepanukeskmes on erialast lähtuv huvi teema vastu (Laugaste 1983: 107–108). Kalevipoja-uurimine tõusis märkimisväärselt esile 1930. aastatel ja jätkus ka Saksa okupatsiooniperioodil kirjandusprofessor Gustav Suitsu, eriti aga kirjandusteadlase ja folkloristi August Annisti töös. Nii võiks Kalevipoja-uuringute analüüs pakkuda viljaka pinnase mõistmaks uurijate huvi, riiklike ja ühiskondlike ideoloogiate ning teadusargielu omavahelisi seoseid.

Uurijahuvi ja riiklik-poliitilise ideoloogia eesmärgi kattuvust Saksa okupatsiooni ajal on etnograafide töö näitel üksipulgi käsitlenud Indrek Jääts (2022: 81–82). Ekspeditsioonil osalenud Paul Ariste vaate vadjak-ekspeditsioonidele nende järjekestvuses (1942. aastast 1980. aastani) leiab tema päevikutest (Ariste 2005). Uurija vaate analoogselle konfliktsele teadussituatsioonile pakub ka näiteks antropoloog Juhan Aul oma mälestustes (Aul 2022: 195–196).

Võib üldistada, et poliitiliste hoiakute vaheldumine loob teadusarengus langusi ja tõuse, mis omakorda põimuvad teadlaste argipäevast võrsunud tõusude ja languste vaheldumisega. Teadusajaloo käsitlustes võib uurija tähelepanukese olla kord ühel, kord teisel rütmil, tõstes esile kas pigem katkestuse (kui fookus on riigiesindajate tegevusel) või pigem järjepidevuse (kui fookus on teadlase tegevusel). Tänapäevaseid käsitlusi iseloomustab aga nende rütmide koosvaatlemine (nt Saksa okupatsiooni perioodi teaduselu käsitlustes: Russow 2021; Jääts 2022; Luts-Sootak 2023).

Katkestus ja järjepidevus: käsitlused ja tõsielu

Poliitilised kaaluksed ei võimaldanud nõukogude ajal tegelda Saksa okupatsiooniaegse ülikoolitööga kuigi sisukalt: ideoloogiline raam võimaldas eitavat suhtumist, inimesi säästev hoiak eeldas neid teemasid mitte puutuda. Tartu ülikooli ajalugu käsitlevates aruteludes seda perioodi kas välditi või esitleti uurija teadustöö järjepidevuse kaudu. Hulganisti leidub ülikooli tegevusega seotud käsitlusi sarjas “Tartu ülikooli ajaloo küsimusi”, mis hakkas ilmuma 1975. aastal, et valmistuda Tartu ülikooli 350. aastapäeva tähistamiseks ja ülikooli ajaloo ülevaate koostamiseks sealhulgas (Siilivask 2001). Saksa okupatsiooni perioodil toimunud ülikoolitegevust kirjeldavaid käsitlusi leidub selles sarjas 1990. aastate algusest alates. Esmalt ilmusid stomatoloogia ja kohtuarts-tide instituutide tööd kajastavad artiklid (Lõvi-Kalnin & Lepasaar 1991; Kalnin 1991; Kõdar 1993). Samuti vahendati kehakultuuri alal toimunut (Mäepalu 1991). Nii Nõukogude kui ka Saksa okupatsiooni aegsete ümberkorralduste sidusa käsitluse pakub filosoofiateaduskonna näitel Sirje Tamul, andes ülevaate teaduskonna allasutuste majanduslikust seisust (Tamul 1991).

2000. aastatel ilmus artikleid, milles biograafilised käsitlused hõlmavad uuritava teadlase tegevust nii teadlase kui ka poliitiku või ideoloogina: näiteks Jüri Uluotsa õigusteadusliku ja riigitegelase töö põimumine (Järvelaid 2009), Oskar Looritsa folkloristlikud ja ideoloogilised vaated (Tasa 2009). Samal ajal esitleti teadlaste biograafiaid poliitilisi aspekte vältides, et keskenduda ainult teadlase uurimistöö ja -teemade järjepidevusele nagu näiteks ülevaate aja-loolase Hendrik Sepa või inimgeograafi Edgar Kanti tööst (Rosenberg 2009: 120; Kurs 2009: 137–138). Analoogiliselt käsitleti Saksa okupatsiooni aegset teadustööd ka nõukogude perioodil: poliitilised ajajärgud taandati apoliitiliseks, paigutades teadlase tööetapid neutraalsetesse aastakümnetesse (vt nt artiklit Konstantin Ramulist: Ruutsoo 1983).

Ülikooli folkloristide (nagu ka etnograafide või keeleteadlaste) tegevust kajatavates 1980. aastatel ilmunud ülevaateartiklites on samuti valdav katkestus.³ Näiteks kirjeldab Jüri Linnus etnograafide ja üliõpilaste koostööd, liigendades vaatluse riigikorralduslike ajalõikudega. Kui Eesti Vabariigi aegse ülikooli tudengite osalust kirjeldab ta detailselt, osutades aastate kaupa nii üliõpilaste arvule kui ka nimedele, siis aastad 1940–1944 (seega nii Nõuko-gude võimu esimene aasta kui ka Saksa okupatsiooni aeg) jäävad vaatlusest kõrvale (Linnus 1983). Ülikooli soome-ugri kateedri tööd tutvustavas artiklis jätab Paul Ariste 1942. aasta Vadja ekspeditsiooni mainimata (Ariste 1983: 101; vrd Ariste 2005; Jääts 2022). Rahvaluuleteaduse ülevaates pakub Eduard Laugaste üksikasjalikku teavet vaid sõjajärgsete aastate töö kohta (Laugaste 1983). On huvitav, et mõneti viitab ta vaatlusaegse rahvaluulealase õppetöö

järjepidevusele, mainides professor Walter Andersoni töötamist Tartu ülikoolis aastatel 1920–1939. Ent nii toimides tekitab ta katkestuse: selle käsitluse järgi õpetati rahvaluulet Tartu ülikoolis ajavahemikus 1920–1939, ja siis uuesti alates 1944. aastast:

1944. a. oktoobris-novembris, kui taastati õppetegevus TRÜ ajaloo-keeleteaduskonnas, oli selleaegne rektor prof. Hans Kruus ette näinud ka rahvaluule eriala. Siin oli 19 aastat (1920–1939) töötanud rahvusvahelise kuulsusega, mitmekülgne, laia eruditsiooniga folklorist prof. Walter Anderson (1885–1962), kes õigupoolest andis kaaluka sisu rahvaluule õpetamisele ja uurimisele ning aitas suurendada Tartu ülikooli teaduse välismaist kuulsust. (Laugaste 1983: 105)

Kuigi Laugaste toonitab ka 1927. aastal loodud rahvaluulearhiivi osatähtsust ülikooli õppetöös, ei maini ta Oskar Looritsa rolli sõjaeelse ja -aegse õppejõuna, nagu ei tee ta ühtegi märget Saksa okupatsiooni ajal toimunud rahvaluulealase tegevuse kohta (Laugaste 1983).

Samalaadset sõja-aastate väljajäetust teadusajaloo ülevaadetest arheoloogia näitel märkab Erki Russow (2021). Tema artikkel ongi pühendatud Saksa okupatsiooni aegsele arheoloogiale. Russowi käsitluses tõuseb poliitilise katkestuse kõrval esile teaduse järjepidevus: töö ei katkenud, ühtlasi institutsionaalselt või organisatoorselt toimund muudatused ei olnud iseseisvad, vaid tulenesid vahetult eelmisel aastal, nõukogude võimu ajal tehtud muudatustest (Russow 2021: 54). Kahe võõrvõimu tehtud ümberkorralduste omavahelisest seotusest saab aimu ka akadeemiliste töötajate mälestustest. Näiteks kirjeldab etnoloog Gustav Ränk muutusi Saksa okupatsiooni alguses kui tagasipöördumist endise (normaalse) argipäeva juurde:

Vaatamata uuele okupatsioonile, mille kaugemaid sihitud me tol ajal veel ei aivanud, oli meie seltskondlik ja poliitiline atmosfäär tunduvalt kergenenud. Võisime oma siseasju korraldada jällegi nagu ennegi, diskuteerida tulevikuküsimusi ja arutada rahvuslikke probleeme, kartmata teenistusvalmis keelekandjaid okupatsioonivõimude huvides. (Ränk 2010: 310)

Tartu ülikooli õigusteaduskonna näitel kirjeldab Saksa okupatsiooniperioodi Marju Luts-Sootak (2023). Ka tema osutab tõigale, et uurijad on Saksa okupatsiooni algusaastate ülikoolitööd kirjeldanud pigem katkestusena. Kuid samas võib ülikooli töö jätkumist sõjaolukorras näha kui töötajate initsiatiivi: kuna oli teada Saksa võimude plaan eesti ülikool sootuks kaotada, prooviti seda omal moel takistada (Luts-Sootak 2023: 90). Nii kõneleb Marju Luts-Sootak ühelt

poolt töötajate kohanemisest kujunenud olukorraga ning teisalt võimuorganite vajadusest sellega teatud määral arvestada.

Samu teemasid lahkab Indrek Jääts, tuues näiteks etnograafide 1942. ja 1943. aastal toimunud ekspeditsioone Ingerimaale (Jääts 2022).⁴ Ka tema osutab teadusajalooliste käsitluste valikule: kas võtta fookusse vaid teadlaste huvi või osutada hoopis riiklikule tellimusele, mida teadlased täitsid (Jääts 2022: 64). Jääts proovibki leida vastust küsimusele, kuidas need aspektid omaaegses situatsioonis põimusid. Ta esitab seitse küsimust, millest kaks on suunatud ekspeditsiooni seotusele riikliku tellimuse ja ametkondade aktiivsusega, kaks osutasid natsionaalsotsialistliku ideoloogia mõjule nende ekspeditsioonide toimumisele, kaks küsimust omakorda teadlaste akadeemilisele aktiivsusele ja üks küsimus teadlaste ja kohalike elanike vahelistele suhetele (Jääts 2022: 61). Avades nende ekspeditsioonide tagamaad nii ajaloolisel, institutsionaalsel, individuaalsel, ideoloogilisel kui ka akadeemilisel tasandil jõuab ta muuhulgas tulemuseni, et tegurite vastastikmõju ja osakaal, mis sel ajahetkel (1942–1943) on hinnatav teatud viisil, võinuks teistsuguste ajalooliste arengute korral kaasa tuua hoopis teistsuguse hinnangu ekspeditsiooni tulemustele. Nimelt olid võimuesindus-institutsioonid huvitatud Eesti idanaabrite mitte-venelastest elanikkonnast (kes, kui palju, millisel maa-alal elavad jms), et võidu korral viia ellu oma rahvastikupoliitikat. Et võitu ei tulnud, jäi see eesmärk täitmata ja etnograafide-keeleteadlaste ekspeditsiooni akadeemilisest huvist ja asjatundlikkusest lähtunud tulemusi ei saadud kunagi ega kuidagi selle vallutuseesmärgi täitmiseks kasutada, küll aga rikastasid need ekspeditsioonid Eesti Rahva Muuseumi kogusid ja töid lisa vadja kultuuri uuringutesse (Jääts 2022: 80–82).

Kuidas avaneb sündmuste, uurimuste ja argipäevatasandil toimuv folkloristikas? Esmapilgul näib toimunud olevat senise järjepidevuse katkestus. Rahvaluuleprofessor Walter Anderson lahkus baltisakslasena Eestist 1939. aastal. Ülikoolis tema töö üle võtnud ja ühtlasi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loorits jääb 1942. aasta vältel tasahilju ülikoolitööst eemale. Nii nõukogude kui Saksa okupatsiooni võimu kehtestamisel muudetakse ülikooli struktuuri nii, et rahvaluule iseseisva institutsioonina enam ei tegutse. Samas leidub aga ka näiteid teaduse (teadlase töö) järjepidevuse ja struktuurimuutustest tulevate katkestuste põimumisest. Näiteks kohtab seda Richard Viidalepa teenistusalases eluloos 1945. aastast: ühelt poolt tõdeb ta, et 1929. aasta maist on ta pidevalt tööl olnud Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERA), esialgu noorem abijõuna, siis vanem abijõuna ja viimati juhataja abina. Teisalt on institutsioon, kuhu ERA kuulub, pidevalt muutunud ja nii on muutunud ka tema töökoht ja ametinimetus: 1940/41. aastal oli ta Riikliku Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teaduslik töötaja, Saksa okupatsiooni ajal Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna koosseisu viidud Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja kt, 1944. aasta

sügisest Eesti NSV Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja (EAA.2100.1.18263, l 83–84).

Võib väita, et katkestus kui teadusajaloo kirjeldamise võte tuleb esile poliitiliste raamide rõhutamises. Samas uurijate töö kirjeldustes kasutatakse pigem apoliitilist järjepidevust. 20. sajandi lõpul ilmusid vähesed tööd, kus käsitleti ühe isiku teaduslikke ja poliitilisi-ideoloogilisi vaateid ja tegevust põimunult. 21. sajandi käsitlustest selgub pigem tõsiasi, et vaatlejate küsimused teadlaste ja riigivõimu koostöö kohta võivad olla lihtsustatud. Tõsielus on tegemist keerukate otsustusprotsessidega, kus oma osa mängivad nii sünkroonsed (nt inimeste vahelised suhted) kui ka diakroonilised aspektid (nt varasemate ja edasiste arengute mõju).

Saksa okupatsiooni aeg: katkestuse ja järjepidevuse vastuolulisus

Süsteemse ülevaate Saksa okupatsiooni perioodist Tartu ülikoolis leiab “Tartu ülikooli ajaloo” III köitest, kus sellele ajajärgule on pühendatud 8-leheküljeline alapeatükk “Tartu Ülikool fašistliku okupatsiooni aastail” (Palamets 1982). Selles rõhutatakse esmalt kahte poliitilisest muutusest tingitud aspekti: esmalt, et asuti muutma nõukogude võimuaastal tehtud töökorraldusi,⁵ teiseks kõneldakse ülikooliga seotud inimestest: kes sel perioodil hukati või vangistati; kõneldakse “kodanlikest natsionalistidest”, kes endi hulgast valisid inimesi juhtima ülikooli.

Ülikooli sisulisest tööst mainitakse nõukogude aegse ülikooli diplomite tühistamist 1942. aastal. Samuti saame teada ülikooli hoonete sõjaaegsest kasutusest. Täpsemalt on kirjeldatud okupatsiooniga hõivatud alade ülikoolivõrgu kujundamisplaane, mille tõttu õppetöö ülikoolis viibis 1942. aasta jaanuarini. Esmalt lubati alustada tööd arsti-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskonnas, sama aasta sügissemestril said tööd alustada ka teised teaduskonnad uute õppeplaanide alusel – neis vähendati teoreetiliste ainete osakaalu (Palamets 1982: 173–174).

Ühtlasi mainib Palamets 1942. aastal kehtima hakanud ülikooliseadust, milles peale töökorralduslike küsimuste määratleti ka ülikooli töötajate ja üliõpilaste suhe riigiga (Eesti Omavalitsusega). Ülikooli astumise eeltingimuseks oli aastane riigitööteenistuse staaž Saksamaal, millega loeti võrdseks ka teenistus Saksa sõjaväes. Lisaks sellele esitab Palamets andmed üliõpilaste arvu kohta, kusjuures humanitaarainete õppijaid oli tema hinnangul märkimisväärselt vähe. “Humanitaarteaduskondades ei kutsunud ei õpetamine ega õppimine “sõjaaegsete erioppekavade” järgi esile mingit tööindu” (Palamets

1982: 175). Õigusteaduskonna näide seda Palametsa väidet ei kinnita (Luts-Sootak 2023: 108).

Vastakaid seisukohti võib leida seoses antropoloogia erialaga. Juhan Aul hindab oma mälestustes antropoloogia ja rassiteaduste õppetooli rajamist (mille idee sai alguse 1930. aastatel ja teostus 1943. aastal) kui tema ühe unistuse täitumist (Aul 2022: 194). Palamets toob antropoloogia näiteks kui okupatsioonivõimude ideoloogiast lähtuva kursuse, ühtlasi väites, et selle aine vastu üliõpilased huvi ei tundnud (Palamets 1982: 175). Palamets osutab antropoloogia-alasele tegevusele kui okupeeritud alade ümberrahvastamise eesmärki teenivale fašistliku rassiteooria propageerimisele. Aul oma mälestustes siiski välistab selle seose, rõhutades, et nii aeti segi rassiuurimine ja rassism (Aul 2022: 194–195). Kuid tuleb tõdeda, et see on näide teaduse ja poliitilise võimu ning avalikkuse omavahelistest kokkupuutepunktidest, kus ideoloogia varjutab akadeemilise vaate.

Palamets toob veel teisegi võimu ja ülikooli teadlaste koostöö näite. See puudutab mh etnograafide ja keeleteadlaste ekspeditsioone Ingerimaale, millest eelpool seoses Indrek Jäätsi uurimusega oli juttu. Palametsa järgi organiseeris rektor Edgar Kant keeleteadlastest, geograafidest ja ajaloolastest tööühma, mille ülesandeks oli ette valmistada okupeeritud alade sõjajärgne elukorraldus. Indrek Jääts ei jäta oma artiklis käsitlemata võimu eesmärke (mis ei pruukinud ekspeditsioonil osalejatele täiel määral mõistetavad või teada ollagi). Ühtlasi näitab ta armee osalust praktilistes asjades (majutus, toitlustus, liikumine rinde lähedal tagalas jms). Ka ei jää artiklis tähelepanuta ekspeditsioonist osavõtjate poliitiline meelsus. Ilmneb, et ekspeditsiooni eestvedaja Eesti Rahva Muuseumi selleaegne juht Erik Laid oli ühtlasi ka seotud põrandaaluse vastuorganisatsiooniga ja pidi vahetult enne teist ekspeditsiooni augustis 1943 Eestist põgenema, Paul Ariste aga seisis valiku ees: kas pikemat aega kestnud huvi vadja keele vastu kaalub üles sõjaväemundris Vadja külades töötamise (Jääts 2022: 66). Tugev vastuseis bolševike tegevusele, nagu ka valus kogemus nõukogude võimust võib ilmnedas Saksa-meelsuses (Jääts 2022: 82).

Veel kirjeldab Palamets ülikoolitööd segavat mobilisatsiooni. Teadustöö kohta aga ütleb ta, et see “oli okupantide kultuurivaenuliku poliitika ja sõjaaegse ainelise kitsikuse tõttu äärmiselt surutud olukorras” (Palamets 1982: 175). Palametsa käsitlusest nähtub, et võimu hallatav oli suuresti humanitaaria valdkond. Poliitilistest ettekirjutustest vaba teadustööna mainib Palamets aga arsti- ja ravimiteadlaste tegevust: akadeemilistest väljaannetest ilmus Eesti Arst, 1943. aasta suvel alustati ravimtaimede kasvatamist. Samuti tegutsesid teadlased põllumajanduse edendamisega.

On huvitav, et Palamets näeb humanitaaraladel tehtava seotust okupatsioonivõimu ideoloogiaga, samas meditsiini- ja põllumajandustegevus näib olevat

poliitikavaba. See on vastuoluline, sest samas kõneleb ta 1943. aastal välja kuulutatud teadusalade hierarhiast, kus A rühma teadusalad olid sõjaliselt tähtsad (kusjuures siia kuulusid nimelt meditsiin ja farmakoloogia ning põllumajandusega tegelevad uurimisalad). B rühma kuulusid teadusalad, mis oli olulised sõjajärgse ülesehitustöö seisukohast (need seostusid ka humanitaarvaldkondadega), C rühma kuulusid “akadeemilised põhiuurimused”, D rühma paigutusid sõjaliselt mitteolulised teemad ja selle rühma teadustööd peatati (Palamets 1982: 176; vt ka Luts-Sootak 2023: 36–37).

Üks teemadest, millel Palamets peatub, puudutab ülikooli varade evakueerimist. See küsimus kerkis päevakorda 1944. aastal rinde lähenedes: ühelt poolt kavandasid seda võimud (sel juhul taheti varad viia Eestist välja), teisalt ülikooli töötajad ise (eesmärgiga viia ülikooli varad Tartus välja, jättes need siiski Eestisse). Poliitilisest taustast ja sündmustest lähtuvas ajalookirjelduses mõjub evakueerimise korraldamise aktiivse-algataja poolena võimustruktuur. Asjaosaliste mälestustes on asi vastupidine. Näiteks Gustav Ränga järgi tõukus nii ülikooli kui muude asutuste varade evakueerimise vajadus 1943. aasta jaanuarist alanud pommirünnakutest Tartule, milles sai kannatada botaanikaaed ja hävis kunstimuuseum Laial tänaval. Võimude kavatsustest teati seevastu kui “kuuldustest” (Ränk 2010: 314–315).

Foto 1. Tartu Ülikooli botaanikaäia varemed pärast 27. jaanuari 1943. aasta pommitamist.
Foto: Tartu Ülikooli Raamatukogu fotokogu, fo.35900:13B.

Saksa okupatsiooni aega kirjeldav alalõik lõpeb hinnanguga: “fašistidega koostöös olnud või fašistliku propaganda mõju alla sattunud” õppejõud lahkusid Eestist “jõudmata ära oodata Valge laeva saabumist”. Suur osa ülikooli töötajaid jäi aga kohale, et saaks jätkata tööd Tartu Riiklikus Ülikoolis (Palamets 1982: 178).

Eelkirjeldatu annab ideoloogilisele värvile vaatamata raamid mõistmaks institutsionaalseid võimalusi okupatsiooniaegses ülikoolitöös. Selle kõrval võib leida kirjeldusi-dokumente, mis aitavad silme ette manada sõjaaegset olmet. Nii kirjeldab Palamets osalt ajalooarhiivile, osalt selleaegsete üliõpilaste mälestustele toetudes sõjaaegse argielu aspekte nagu eluase, riietus, toit ja küte (Palamets 1981). Kui jätta kõrvale käsitlust raamivad saate- ja järellaused, on tegemist empaatilise vaatega kirjeldatud aastate olmesse. Okupatsiooniperioodi argipäevast võib aimu saada ka ülikooli ruumide kasutusest: ülikoolilt taotleti ruume nii kontsertideks kui ka loenguteks või kursuste läbiviimiseks, ülikoolilt saadud load omakorda osutavad tingimustele, näiteks puud ruumide kütmiseks tuli muretseda tellijal endal (EAA.2100.13.61).

Fotod 2 ja 3. Kaks vaadet samale sündmusele: Karl Ernst von Baeri 150. sünniaastapäeva tähistamine ülikooli aulas 28. veebruaril 1942. aastal. Fotod: Karl Hintzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172407 ja EFA.5.0.172408.

Hillar Palametsa käsitlusest on leitavad faktid, mis iseloomustavad Tartu ülikooli kõnealuse perioodi tööd, ent kirjutusviis osutab nõukogude aegsele ideoloogiale näha Saksa okupatsioonis nõukogude aegse tegevuse katkestust. Katkestuse-kontseptsioon tingib ülikooli ja sellega seotud inimeste kujutamise passiivsena. Vajadust selle kirjeldusviisi järele suurendab asjaolu, et inimeste või ülikoolipoolne aktiivsus on kergesti tõlgendatav Saksa okupatsiooniaegse võimu pooldamisena. Erki Russow (2021), Indrek Jääts (2022) ja Marju Luts-Sootak (2023) pakuvad aga vaate ülikooli töötajate ning ülikooli kui institutsiooni aktiivsusele okupatsiooni tingimustes, kus osalised kasutavad nii enesearengus kui osalt ka vastupanuks legaalseid vahendeid. See vaatepunkt vähendab kinnistuvat hinnangut (kas vaadeldava ajajärgu tegevus ja tegutsesjad olid võimuga koostöö tegijad või selle võimu vastased). Esile tuleb pigem hinnangute vastuolulisus ja dünaamika.

Rahvaluule õpetamine ülikoolis: katkestused ja järjepidevus

Rahvaluule õppetool loodi Tartu Ülikooli juurde 1919. aastal, mil alustas tööd eestikeelne ülikool. Seni oli rahvaluulet loetud eesti keele lektori kursuste raames: seda aegajalt ja valikuliselt kogu 19. sajandi vältel. Sihipäraselt tutvustas rahvaluulet ja selle ala uurimusi 1909. aastal eesti keele lektoriks valitud Jaan Jõgever (Jaago 2020). Kuna tsaariaegses ülikoolis jagus rahvaluuleõpetusele kohta vaid lektori enda uurijahuvi tõttu, kuid seda vägagi marginaalses ulatuses, said eestlased rahvaluulealast haridust omandada Helsingi ülikoolis. Helsingi ülikoolis kaitses Oskar Kallas ka oma rahvalaulude alase uurimistööga doktorikraadi (Kallas 1901). Esimese maailmasõja lõpul 1918. aastal moodustus Tartus *Landesuniversität zur Dorpat*, mis tegutses märtsi algusest novembri lõpuni (Tamul 1997). Selleaegses ülikoolis Jõgever (nagu paljud teisedki senised õppejõud) ei osalenud (Rätsep 1979: 27–28; Tamul 1997; Kingisepp 1997: 87).

Õppetooli rajamist suunasid filosoofiateaduskonna dekaanina nii Jõgever kui ka diplomaatilisele tööle suundunud Kallas (Kingisepp 1997: 87–89). Sellegipoolest tuli rahvaluule professor leida väljapoolt Eestit. Helsingi ülikooli rahvaluuleprofessori soovitusel kutsuti Tartusse Walter Anderson (Jaago 2003; Seljamaa 2007). Andersoniga koos luges rahvaluulet Matthias Johann Eisen. See ei olnud eesti ja soome-ugri filoloogia valdkonnas tavaline, et ühel erialal tegutsenuks kaks õppejõudu. Kummati selline olukord püsis rahvaluulealal nõukogude võimu tulekuni 1940. aastal: 1927. aastast lisandus korralistele õppejõududele õppeülesande täitjana Rahvaluule Arhiivi juhataja Oskar Loo-rits, ajavahemikus 1928–1932 assistendina Elmar Päss, 1935. aastast alates

hakkas rahvaluuleteemalisi kursusi lugema kirjanduse valdkonnas tegev August Annist, kes samal aastal oli kaitsnud doktoriväitekirja “Kalevipoeg eesti rahvaluules” (Jaago & Kõiva 2021; Jaago 2022: 23–26). Võib öelda, et kuigi rahvaluule ei olnud suur eriala, alustati tänu Eiseni kohal- ja valmisolekule õppetööd selles valdkonnas kohe 1919. aastal. Samal aastal valiti ka Anderson professoriks, kuigi Tartusse saabus ta 1920. aasta sügisel. 1920. aastate lõpul lülitusid õppejõutöösse senised kasvandikud Loorits ja Päss, pisut hiljem rahvaluule ja kirjanduse seoseid uuriv Annist. Nii et kui Eisen 1934. aastal suri ja Anderson 1939. aastal koos baltisakslastega Eestist lahkus, toimis ülikoolis erialaõpetus tänu uuele põlvkonnale edasi. 1940/41. õppeaastal kujundas nõukogude võim ülikooli struktuuri ümber nii, et rahvaluule erialal iseseisev institutsioon kadus, rahvaluulet õpetati kirjanduse kateedri õppekava raames (EAA.2100.5.334, l 209). Rahvaluule eriala juhiks jäi Loorits (EAA.2100.2.573, l 175; l 179). 1941. aastal muutus võim taas ning see tõi kaasa uued struktuuri-muutused ja ümberkorraldused õppetöös, mis mõneti tähendas tagasipöördumist nõukogude-eelse aja töökorralduse juurde. Rahvaluuleprofessor jäi siiski vakantseks (EKLA.2100.2.23, l 184). Rahvaluuleõpetus aga sellegipoolest ei katkenud, sest loenguid lugesid ja eksameid võtsid vastu nii Oskar Loorits kui ka August Annist. 1942/43. õppeaastal, kui ülikool pärast sõja algust taas üliõpilasi vastu võtma hakkas, Looritsat õppeülesande täitjate nimekirjas enam ei ole (EAA.2100.13.138, l 91). Rahvaluulekursusi luges Saksa okupatsiooniaja lõpuni August Annist.⁶

Ühtlasi ei õppinud seda eriala vaatlusalusel perioodil kuigi paljud, ent eksameid oli võimalik teha kõigil kolmel astmel (alam-, kesk- ja ülemastmes, kusjuures viimane tähendas ülikooli lõpetamist rahvaluule erialal). Samuti oli võimalik jätkata kraadiõpinguid ning kaitsta nii magistri- kui ka doktoritööd. Sel perioodil kaitses väitekirja läti folklorist Anna Bērzkalne (1891–1956), kes mõistagi oli alustanud oma väitekirja koostamist aastaid varem (EAA.2100.2b.9).⁷ Nõukogude võimu kehtestamisel alustas rahvaluulekateeder tööd 1944. aasta sügisel. Loorits oli selleks ajaks Eestist lahkunud, Annist tegutses kirjanduskateedris, kuid teda ootas peagi ees vangistus: 1945–1951 oli ta poliitvangina Valga ja Harku vanglas. Rahvaluule alal sai eriala juhiks 1940. aastate alguse võimumuutuste ajal ülikoolist kõrvale jäänud Eduard Laugaste. Eemalejäämise kui katkestuse kõrval sisaldub selles valikus (või asjade käigus) ka järjepidevus: Eduard Laugaste oli sõjaeelse ülikooli kasvandik ja kandis omamoodi edasi Andersoni, Looritsa ning Pässi alustatut.

Milline on siis järjepidevus ja kus on katkestused? Kui kõnelda institutsioonitasandist, siis rahvaluule õpetamise algust saab arvestada 1919. aastaga, kui õppetool rajati, ning selle katkestusega 1940. aastal, kui rahvaluule eriala paigutati kirjanduskateedri alluvusse. Kuigi Saksa okupatsiooni ajal võinuks

rahvaluuleprofessor taas tegutseda, jäi see koht täitmata. Selle katkestuse lõpuks võib pidada 1944. aasta novembrit, kui nõukogudeaegses ülikoolis alustas taas tegevust rahvaluule kateeder (Laugaste 1983: 105; EAA.5311.5.3, l 12⁸). Ent seda vaid paar aastat, sest 1947. aastal liideti rahvaluule-eriala kirjanduskateedriga. Nii jäi see 1993. aastani, mil ülikooli struktuuri järjekordselt kaasajastati ja rahvaluule õppetool iseseisvus taas (Tartu Ülikooli loengud... 1994: 100–104).

Teine võimalus on esitada rahvaluule erialaga seotud järjepidevusi ja katkestusi rahvaluuleprofessorite olemasolu või puudumisega seoses. Kuid see teeb olukorra keeruliseks, sest rahvaluule alal on algusest peale tegutsenud koos ja samaaegselt erineva ametipositsiooniga folkloristid. Meenutagem kasvõi seda, et Walter Anderson tuli Tartusse mitte 1919. aastal, vaid aasta hiljem. Tema lahkudes Tartust 1939. aastal tegutses erialajuhina edasi Oskar Loorits. Teisalt oli rahvaluule eriala ülikoolis nähtav ka perioodil (1944–1973), mil eriala juht Eduard Laugaste professori ametis ei olnud. Probleem on selles, et ametinimetused ja nende ametite esindajate rollid ei ole erinevatel võimuperioodidel ega ka aastakümnetel täpselt samatähenduslikud.

Kolmas võimalus on lähtuda rahvaluule õpetamisest erinevates olukordades ja olemasolevaid olusid arvestades. Selles vaatluses on nähtav järjekestvus. 1909. aastal alustab folkloristikaalaste loengutega eesti keele õpetamise raames Jaan Jõgever. 1919. aastal laieneb eriala professori tasemele, kus õppetööga tegeleb peale eriala juhust professori paralleelselt mitu folkloristi, 1940. aastast alates väheneb rahvaluuleeriala iseseisvus, ent ka nendes tingimustes eriala püsib üldises õppekavas kord vähem, kord rohkem ruumi saades. Vaatamata kõigele püsis jätkuvalt õppimisvõimalus kraadiõppeni välja. Kursuste süsteemilt aineõpetusele üleminekuga 1991. aasta sügissemestrist alates avarduvad rahvaluule eriala võimalused taas.

Seega nii institutsionaalse kui ka ametipositsioonist lähtuv käsitlus osutab katkestustele. Kui aga lähtuda rahvaluule õpetamisest ülikoolis, tuleb esile järjepidevus, hoolimata sellest, et ka siin on oma dünaamika (kraadiõppe võimalus sai alguse 1919. aastal; rahvaluule eriala õppijate arv on muutlik: kord on neid enam, kord tuleb kohaneda teiste eriala õppijate vajadustega). Viimane lähenemisviis lubab ka Saksa okupatsiooni ajal toimunud rahvaluulealast tegevust ülikoolis vaadelda järjepidevuse vaatepunktist, hoolimata sellest, et puudus õppetool ja eriala juhtiv professor. Samas rahvaluuleloengud toimusid (enamasti olid õppijateks teiste erialade esindajad). Ühtlasi oli rahvaluule erialal võimalik teha ja tehtigi kraaditöid.

Üliõpilased ja õppetöö Saksa okupatsiooni perioodil

Ülikooli tegevusega seotud Rahvusarhiivis talletatavad dokumendid võimaldavad pilku heita ülikooli okupatsiooniaegsele argipäevale. Nagu eelpool mainitud, algas õppetöö ülikoolis ja uute üliõpilaste vastuvõtt 1942. aasta sügisel, kuid varem said eksameid teha need, kes olid enne sõda ülikooli astunud (Luts-Sootak 2023: 92–97; Palamets 1982: 173–174). Selleks oli eelnevalt vaja end teaduskonna kantseleis eksamile registreerida (EAA.2100.5.402, l 3). 1941. aasta detsembris oli filosoofiateaduskonnas eksamisoovist teada andnud 47, 1942. aasta esimesel poolaastal – jaanuarist märtsini – 35 üliõpilast (EAA.2100.5.1012, l 1; EAA.2100.11.45, l 10). Nende hulgas on näiteks hilisemalt tuntud humanitaarid Ants Viires, Paul Alvre, Niina Raid, Herbert Salu, Ilmar Talve, Voldemar Miller.

Fotod 4 ja 5. Üleval: Tartu Ülikooli peasissekäik enne ülikooli taasavamist. Foto: Karl Hinzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172404. All: Tartu Ülikooli taasavamise aktus 29.01.1942. Kõneleb rektor Edgar Kant. Foto: Karl Hinzer, Rahvusarhiiv, EFA.5.0.172401.

Filosoofiateaduskonnas õppis vahetult enne sõda ja sõja hakul 300–400 üliõpilast. Sõja ajal vähenes üliõpilaste arv ligi poole võrra, sealjuures märkimisväärselt kahanes noormeeste osakaal (EAA.2100.11.43, l 159; EAA.2100.11.44, l 66; EAA.2100.11.47, l 85; EAA.2100.5.1012, l 16).

Tabel 1. Üliõpilaste arv filosoofiateaduskonnas 1938–1942

Aeg	Üliõpilaste arv	Neist meesüliõpilasi	Neist naisüliõpilasi
1.12.1938	371	117	254
1.12.1939	305	91	214
1.09.1941	376	115	261
31.12.1942	218	69	149
25.02.1944	189	36	153

Üliõpilaste nimekirju vaadati üle regulaarselt, sest õppijad võisid olla küll kirjas, ent õppetöös ühel või teisel põhjusel ei osalenud.

1942. aasta sügisest lubati taas uusi üliõpilasi vastu võtta: Tartu Ülikoolis pandi piirarvuks 100, kes võisid astuda kõikidele erialadele, v.a usuteadus (EAA.2100.5.1012, l 7). Siiski oli ka üks piirang: sisseastujad, nii mehed kui naised, kes olid sündinud ajavahemikus 1921–1924, said võimaluse ülikooli astuda vaid juhul, kui nad olid töötanud ühe aasta Riigitöteenistuses või kuus kuud Eesti Leegionis, Eesti julgestuspataljonis, Julgestuspolitseis, organisatsioonil Todt või Eesti Omakaitstes (EAA.2100.1012, l 7).

1942. aasta sügis- ja 1943. aasta kevadsemestril oli ülikoolis tudengeid pisut üle 2200, enamik õppis kas arsti- (520), majandus- (315) või õigusteaduskonnas (352) (EAA.2100.11.47, l 85). 1943. aasta kevadel lõpetas ülikooli 315 üliõpilast: kõige enam oli lõpetajaid õigusteaduskonnas (109), filosoofiateaduskonna lõpetajaid oli 42 ja samas suurusjärgus oli lõpetajaid ka arstiteaduskonnas (41) ning majandusteaduskonnas (38) (EAA.2100.11.46, l 105).

Märkimisväärselt palju saab õppijate kohta informatsiooni õppemaksust vabastamise nimekirjadest. Näiteks võis 1942/43. aastal filosoofiateaduskonna üliõpilastest õppemaksust vabastada 68, stipendiumi sai määrata kümnele üliõpilasele: 100 riigimarga suuruses kuuele üliõpilasele, 150 riigimarka kolmele ja 200 riigimarka ühele üliõpilasele (EAA.2100.5.1012, l 4). Vabastusi jaotati vajaduse järgi neile, kel puudus ülalpidamine. Ühtlasi ilmnes, et kes teenisid Eesti Leegionis, Saksa sõjaväes või Eesti julgestuspataljonides, ka nemad vabastati üheks aastaks õppemaksusust. Lisaks sellele ei olnud neil loengute kuulamise kohustust ja eksameid võisid nad teha neile sobival ajal (EAA.2100.5.1012, l 6). 1943. aasta sügisel õppemaksust vabastatute nimestikust leiab näiteks

Ivar Paulsoni, Herbert Salu, Ants Viirese, Aarne Vinkeli, Paul Alvre – nende kõikide puhul on tegemist majanduslike raskustega. Eraldi nimekirjas on need, kes on riigi teenistuses või sõjaväes. Nende hulgas on näiteks Kalju Leppik, sõjainvaliid Ülo Torpats (EAA.2100.5.1012, l 12-13; l 19).

Rahvaluuleksamid, sooritajad ja kraaditööd

Rahvaluule alal oli eksameid võimalik teha järgmiselt: alamastmes proseminaritöö ja lõpueksam, keskastmes seminaritöö ja lõpueksam, ülemastmes – lõpueksam (EAA.2100.5.402, l 1p; l 10). Seega oli õpinguid võimalik jätkata kõigil kolmel astmel (alam-, kesk- ja ülemastmes). Üldiselt selles filosoofiateaduskonna eksamitega seotud dokumendis eksamid nii erialati piiritletud ongi, mõnel juhul on siiski mainitud ka teemaeksameid. Näiteks etnograafias on ülemastmes vaja teha seminaritöö, lõpueksam ja osaleda muuseumitöös või välitööl (etnograafiline kirjeldus maal) (EAA.2100.5.402, l 1p).

Oskar Loorits võttis eksameid vastu 1942. aasta kevadsuveni ja veel sama aasta oktoobris. Tema eksamid toimusid Eesti Rahvaluule Arhiivi ruumides Aia tn 42 (EAA.2100.13.18, l 17–20; EAA.2100.13.138, l 91; EAA.2100.5.1008, l 7).⁹ August Annist võttis eksameid vastu 1944. aasta kevadeni, esialgu Akadeemia majas Lai tn 36,¹⁰ 1943. aastal ka ülikooli peahoones auditooriumis nr 6 (praegu ruum nr 138) ning peahoone kolmandal korrusel asunud filosoofiateaduskonna seminari ruumides (EAA.2100.13.18, l 21; EAA.2100.13.19, l 19; EAA.2100.5.1004, l 39).

Vaadeldaval perioodil oli rahvaluuleeksami sooritajaid 2–3 semestris, mõnel semestril rohkem, jäädes siiski alla 10.

Tabel 2. Rahvaluuleeksami sooritanute arv sügisest 1942 kuni kevadeni 1944

Periood	Õppejõud	Eksami-sooritanute arv	Aste	Allikaviide
1942, I poolaasta	Oskar Loorits	6	1 ülemastmes (Ilmar Talve) 4 keskastmes 7 seminaritööd	EAA.2100.5.1007, l 17; l 27; l 63 EAA.2100.5.253, l 15; l 17
1942, II poolaasta	Oskar Loorits	3	1 keskastmes 2 alamastmes	EAA.2100.5.1008, l 7 Vrd EAA.2100.13.18, l 10
	August Annist	2	ülemastmes	EAA.2100.5.1008, l 37

1943, I poolaasta	August Annist	7	3 alamastmes 2 ülemastmes 2 eelastmes	EAA.2100.5.1004, l 6; l 39 EAA.2100.5.1009, l 4
1943, II poolaasta ¹¹				EAA.2100.13.19, l 10p; l 19
1944, I poolaasta	August Annist	3	2 alamastmes 1 õpetaja- koolitus	EAA.2100.5.1004, l 6; l 39 EAA.2100.13.27, l 16 EAA.2100.13.19, l 10p

Mõistagi ei ole seda palju, seda enam, et suurem osa neist ei spetsialiseerunud rahvaluuleerialale. Samas osales Annisti rahvaluule erikursustel kümnekond, üldkursustel 20–25 üliõpilast (EAA.2100.2.23, l 159; 164; EAA.2100.13.138, l 27). Võib väita, et eriala ei õpitud varasemaga võrreldes samal määral, ent päris olematuks rahvaluuleala vaadeldaval perioodil ka ei muutunud.

Magistrikraadi omandas vaadeldaval perioodil Richard Viidalepp, töö teemaks “Eesti ohvrikivid”. Rektori vastav kinnitus pärineb 1942. aasta jaanuarist (EAA.2100.1.18263, l 74–79; l 80; l 83). 1943. aastal kaitses Herbert Salu magistr töö kirjanduse alal, ent tema uurimus “Folkloor A. H. Tammsaare loomingus” oli ositi seotud rahvaluulega (EAA.2100.5.402, l 27).

Doktoritöid filosoofiateaduskonnas tehti 11 erialal, igal erialal üks või kaks doktoranti. Hilisemast kultuuri- ja teadusloost tuttavad nimed sellest loendist on näiteks Felix Oinas selleaegse doktoritöö teemaga läänemeresoome keeleteadusest, Pent Nurmekund romaani filoloogias, Villem Ernits slaavi filoloogias, Voldemar Vaga kunstiajaloo, Bernhard Kangro kirjandusteadusest, Marta Schmiedhelm ja Artur Vassar arheoloogiast (EAA.2100.5.402, l 31). Rahvaluule alal tegelesid doktoritöö koostamisega äsja magistrikraadi kaitsnud Richard Viidalepp ja 1932. aastal rahvalaulu “Suisa suud” uurimusega magistrikraadi saanud Lucie Vallaste (1935. aastani Põdras, 1936. aastal Jürisson, eestitatud Vallaste), kes lühikeste vaheaegade järel oli töötanud nii rahvaluule arhiivis kui ka ülikooli raamatukogus.¹² Lucie Vallaste doktoritöö teemaks olid eesti pulmakombed, Richard Viidalepa oma aga eesti töö- ja lõbustuskombed (EAA.2100.5.402, l 23). Kumbki neist doktoriväitekirja kaitsmiseni ei jõudnud. Lucie Vallaste lahkus Eestist 1944. aastal. Richard Viidalepp palus nõukogude ametkonnal 24. aprillil 1945. aastal oma magistr töö ümber hinnata kandidaaditööks (nõukogude akadeemilises süsteemis esimese tasandi kraaditöö). Tema palve jäi rahuldamata, olgugi et ülikoolist liikus see nõusolekuga järgmistesse instantsidesse edasi (EAA.2100.1.18263, l 81, l 104). Viidalepp kaitses kandidaaditöö 1965. aastal rahvajuttude ja -jutustajate alase uurimusega, mis ilmus raamatuna 2004. aastal (Viidalepp 2004).

Lisaks õppekava järgsele tööle oli üliõpilastel võimalus osa võtta auhinnatööde konkursist. Saksa okupatsiooni ajal välja kuulutatud auhinnatööde teemade hulgas folkloristikaalaseid ei ole. Kirjanduse teema oli nii 1942/43. a kui ka järgmisel aastal “Kreutzwald ja Virumaa” (EAA.2100.13.13, l 49; l 86). Üldiselt on aga auhinnatööde teemasid huvitav jälgida, kuna osa neist (nagu ka kirjanduse oma) on ajatud. Samamoodi ei seostu selleaegse poliitikaga otseselt mitmed filosoofiateaduskonna erialade auhinnatööde teemad. Näiteks keele alal on välja pakutud vabalt valitava eesti murde häälikuloo peajooned,¹³ ajalooteema puudutab vennastekoguduse liikumist Eestis 18. sajandi esimesel poolel, kunstiajaloo pakutakse uurimiseks Järvamaa keskaegseid kirikuid (EAA.2100.13.13, l 49). Neist keele- ja kunstiajaloo teemal töö teinud on saanud ka auhinna (EAA.2100.13.13, l 70). Osa teemasid on aga seotud selleaegse riigi ootuste ja taustaga (teemade esitajatekski on Eesti Omavalitsuse üks direktoriumidest). Näiteks õigusteaduskonna üks teemadest on “Eesti Omavalitsuse ülesehitus ja suhe Saksa tsiviilvalitsusega”, 1943. aasta üks võidutöid on kirjutatud teemal “Noorsookaitse Saksa ja Eesti õiguse põhjal”, mis on taas Eesti Omavalitsuse pakutud teema (EAA.2100.13.13, l 61; EAA.2100.13.14, l 8). Majanduse valdkonnas pakutakse teemasid, mille raames saab uurida tööhõivet ja majandamist sõjaaja tingimustes (EAA.2100.13.13, l 64–65).

Auhinnatööde teemad kirjandus- ja keeleteaduses osutavad üheselt teadlaste huvi ja riiklike ametkondade huvi erisuunalisusele. Kuigi osalt on ametkondade poolt pakutud teemad neutraalsed (nt Tartu linnavalitsuse teema “Kas kohalikke olusid arvestades tuleks Tartumaal enam rõhku panna kartuli- või linakasvatusele?”, EAA.2100.13.13, l 62), on need silmahakkavalt rakenduslikud, erinevalt näiteks Virumaa ja Kreutzwaldi seoste või mõne murde häälikuloo analüüsi eeldavast teemast.

August Annist

Saksa ajal rahvaluulet lugev õppejõud August Annist sai 1941. aasta alguses, nõukogudeaegses ülikoolis TRÜ kirjanduskateedri dotsendi kohusetäitjaks. Uue võimu ajal, 1942. aasta kevadel, taotles August Annist ülikoolilt stipendiumi, et lõpule viia uurimus “Kalevipoeg kui kunstiteos”. See taotlus ka rahuldati (EAA.2100.2.23, l 159–160). Sama aasta sügissemestril määrati ta kirjanduse dotsendiks ning kirjandusainetele lisaks luges ta Laijal tänaval asunud Teaduste Akadeemia maja suures saalis paarikümnele üliõpilasele ka kaks tundi nädalas kursust “Valitud peatükke eesti rahvaluulest” (EAA.2100.2.23, l 159, l 164; l 167; EAA.2100.13.138, l 27). 1943. aasta kevadel luges ta taas Teaduste Akadeemia suures saalis kursust “Kalevipoeg ja rahvalaulud”, kus osavõtjaid

oli kümme kuni kaksteist (EAA.2100.2.23, l 173; EAA.2100.13.138, l 79). Semestri lõpul, 1943. aasta mais palus Annist ülikoolilt liikumisluba välitöödeks Viljandi- ja Harjumaal selgitusega, et “täites õppeülesandeid rahvaluule alal” peab ta tegema ka rahvaluulealaseid välitöid. Oma töö teemaks märgib ta selles avalduses Kalevipoja (EAA.2100.2.23, l 177). 1943. aasta sügissemestril on tal taas kaks tundi nädalas loengud “Valitud peatükke eesti rahvaluulest” ja lisaks üks tund nädalas rahvaluule proseminari, kevadesemestril 1944. aastal taas “Valitud peatükke” (EAA.2100.2.23, l 180; l 184).

Kes oli August Annist ja milline oli tema seos Tartu Ülikooliga? Kolga-Jaani kihelkonnas Leie külas 16. (28.) jaanuaril 1899. aastal sündinud August Annist (1936. aastani Anni) asus ülikooli õppima 1919. aasta oktoobris. Avaldusega koos esitatud dokumendist selgub, et ta osales Vabadussõjas 2. jalaväe 11. roodis, sai 1919. aasta märtsis haavata ning oli avalduse esitamise ajal ülikooli haavakliinikus ravil. Haigusest tulenevalt on ta saanud 1920. aasta detsembris tunnistuse sõjaväekohustusest vabastamise kohta. Ühtlasi tasus Eesti Vabariik tema kui Vabadussõjas haavata saanu õppemaksu (EAA.2100.1.432, l 2–15; l 20.) Esialgu (1919–1920) pühendus ta läänemeresoome keeleteaduse, psühholoogia ja loogika kursuste läbimisele (EAA.2100.1.432, l 17), ning detsembris 1923. aastal omandaski ta tööga “Kolga-Jaani murde peajooned” magistrikraadi eesti keele alal. Samas on ta läbinud keskastmes kirjanduse ja alamastmes rahvaluuleained (EAA.2100.1.432, l 27). Järgmisel. 1924. aasta kevadel esitas ta ülemastme (*laudaturi*) töö kirjanduse alal – “Kreutzwaldi “Paari sammukese” algupära” (EAA.2100.1.432, l 46). Eesti rahvaluule valdkonnast on ta 1921. aastal teinud eksamid prof Walter Andersonile võrdlevast muinasjutu-uurimisest ja rahvaluuleteaduslikust arhiivist, prof M. J. Eisenile aga eesti mütoloogiast, Kalevalast ja Kalevipojast (EAA.2100.1.432, l 31 p). Nii oli Annist 1920. aastate keskpaigaks jõudnud Kreutzwaldi- ja “Kalevipoja”-uuringuteni nii rahvaluule kui ka kirjanduse kaudu. Annisti doktoriväitekirjaks sai “Fr, R, Kreutzwaldi “Kalevipoeg” I osa “Kalevipoeg eesti rahvaluules”.¹⁴ Töö kaitsmisele lubamiseks vajalikus arvestuses sõnas Walter Anderson muu hulgas tunnustavalt: “Väga sisukas, põhjalik ja metoodiliselt rahuldav uurimus [---]” (EAA.2100.1.432, l 52). Puudustena tõi Anderson esile käsitluse laialivalguse ning lüngad allikmaterjali ammendavas kasutuses. Sellegipoolest pidas ta uurimust kaitsmisele lubamise vääriliseks (EAA.2100.1.432, l 53). Tema arvamusega ühines ka selleaegne kirjandusprofessor Gustav Suits. Arvustus on dateeritud 30. aprillil 1935. Arvustatav töö ilmus 1934. aastal Tartu ülikooli toimetiste sarjas (Anni 1934). Selleks hetkeks oli Annist “Kalevipoja” ja Kreutzwaldi teemaga tegelenud kümme aastat.

Foto 6. August Annist, 1937. Foto: Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA, A-2:112.

Väitekirja kaitsmine toimus 29. mail 1935. aastal kell 12 ülikooli aulas. Ametlikeks oponentideks olid nii folklorist Walter Anderson kui ka kirjandusteadlane Gustav Suits. Kaitsmine toimus filosoofiateaduskonna nõukogu ees: dekaan prof Pärtel Haliste, nõukogu liikmeteks olid keeleteadlased Julius Mägiste ja Ants Oras, ajaloolased Hans Kruus, Peeter Treiberg (Tarvel), Harri Moora, Hendrik Sepp ja Artur Vassar (sekretär) ning psühholoog Konstantin Ramul (EAA.2100.1.432, l 56). Eduard Laugaste meenutas seda kaitsmist kunagi meie omavahelises vestluses. Ta väitis, et kuni kaitsmise lõpuni ei olnud selge, kas

Annist saab doktorikraadi kirjanduse või rahvaluule alal. Oli ju Annist kirjanduse magistrina saanud uurimisspendiume eesti ja võrdleva kirjanduse alal, samuti oli ta lugenud 1929. aastast alates abiõppejõuna loenguid romantismi perioodi kirjandusest ja esteetikast ning kinnitatud abiõppejõuks just kirjanduse õppetooli juurde (EAA.2100.2b.4, l 5; l 21; EAA.2100.1.432, l 55). Annist sai filosoofiadoktori kraadi rahvaluule alal (EAA.2100.1.432, l 57). Ometi on Ülo Tedre sedastanud, et Annist sai esimeseks kirjandusteaduse doktoriks, pidades “esimese” all silmas eestikeelse ülikooli kasvandikke (Tedre 2005: 14). See on taas viide tõsiasjale, et Annisti uurimused paigutusid kirjanduse ja rahvaluule uurimise piirimaile, mistõttu peeti teda ositi kirjandus-, ositi rahvaluuleteadlaseks. Tedre tsiteerib samas Annisti 1962. aastal tehtud kokkuvõtet: ““Liikudes rahvaluule ja kirjanduse vahemail, pole ma saanud spetsialiseeruda muule kui eeposele”” (Tedre 2005: 14).

Annist jäi pärast kaitsmist tööle eesti ja üldise kirjanduse õppetooli juurde, ent juba eelnevalt, 1934. aastal luges ta kursust “Kalevalast” folkloristlikust ja esteetilisest vaatepunktist (EAA.2100.2b.4, l 44). 1935. aasta sügisel ja 1936. aasta kevadel luges ta kursust “Eesti rahvaluule kunstiline külg” (EAA.2100.2b.4, l 56–57). Oskar Loorits on Annisti lähenemisviisi rahvaluulele enda lähenemisviisiga võrreldes esile toonud: et kui Loorits vaatleb rahvaluule sotsiaalset, kultuurilist ja psühholoogilist tagapõhja, siis Annist vaatleb selle esteetilist külge (EAA.2100.2.573, l 135; EAA.2100.2.23, l 89; Jaago 2022: 26).

Annisti habilitatsioonitööks sai 1936. aastal ilmunud “F. R. Kreutzwaldi “Kalevipoeg”” II osa (Annist 1936). Habilitatsiooniettekande “Küsimusi eesti rahvalaulude stiilist” pidas Annist 22. mail 1936. aastal. Mõni päev hiljem, 26. mail toimunud teaduskonna nõukogu koosolekul anti August Annistile *venia legendi* eesti ja üldise kirjanduse alal ning kirjanduse õppetooli juurde dotsendina ta tööle jäigi, seda ka pärast sõda 1944/45. õppeaastal (EAA.2100.2b.4, l 60–61; EAA.5311.5.3, l 11). Nii kestis see 1945. aasta 4. juunini, mil ülikooli kaadrite osakond teatas, et Annist on õpetegevusest ja tööst vahistamise tõttu eemaldatud (EAA.2100.2b.4, l 76). Vangistuseelsel, 1944/1945. õppeaastal luges Annist kursust “Eesti ja soome rahvaeeposed” kirjanduse õppekava raames, ent pärast töösuhte lõppemist võttis selles aines ülikooli ülesandel eksami vastu rahvaluuleõppejõud Eduard Laugaste (EAA.5311.5.3, l 11; l 59). Pärast kuut vangla-aastat (Annist vabanes mais 1951. aastal) elatus Annist tõlke- ja toimetustöödest kirjandusmuuseumi juures, kuni stalinliku perioodi taandudes ennistati 1957. aastal ta doktorikraad ning ta sai tööle Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituuti (Tedre 2005: 13–15).

August Annisti töö-elulugu osutab kõige ilmekamalt katkestuste ja järjepidevuste põimule. Ühest küljest kirjeldab Liina Saarlo Kalevipoja-teema sobivust nõukogude ideoloogia ja selleaegse võimuaparaadi tellimusega. Just sellest

vaatenurgast analüüsib ta Richard Viidalepa uurimishuvi vastloodud Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris (Saarlo 2019). Samas Annist oli sel ajal vanglas. Ent tema huvi Kalevipoja ja teiste rahvaste lugulaulude vastu algas 1920. aastate lõpul ja kestis tema surmani 1972. aastal. Nagu artikli alguses Jõgeveri puhul, nii ka siin joonistub välja uurijahuvi ja riikliku huvi omavaheline arengudünaamika, ent Annisti puhul ei realiseeru riikliku huvi ja tema huvi kokkulangevus.

Kokkuvõte

Rahvaluulealane õppetöö jätkus Saksa okupatsiooni aastatel sellele vaatamata, et ülikooli juures ei taastatud rahvaluule-professori ega olnud siin ka rahvaluule-professorit. 1942. aasta lõpust jäi ülikoolitööst kõrvale ka Andersoni-järgne erialajuht Oskar Loorits. Ent 1943/1944. õppeaastal jätkas rahvaluuleloengutega August Annist. Okupatsiooni-perioodil ei puudunud ka kraadiõppurid (Viidalepp, Vallaste), kes mõistagi said toetuda sõjaelsele erialasele tugevusele.

Rahvaluule-eriala puhul ilmneb seega, et kuigi Saksa okupatsiooni aastaid ei saa vaadelda uute alguste kontekstis, on ometi nähtav, et varasem intensiivsete arengute periood pakkus pinnase jätkata hetkel olemasolevaid võimalusi kasutades. Ühelt poolt võib tõesti näha eriala kõrvalejäämist (seda nii õppetooli kui ka eriala juhi puudumise tõttu), teisalt aga jätkati senist tööd. Nii on iga teadusperiood vaadeldav diakrooniliste ja sünkroonsete tegurite koosmõjus.

Rahvaluuleteaduse ajaloo, sh rahvaluule õpetamist tutvustavates käsitlustes minnakse kõnesolevast perioodist siiski mööda. Selline valik räägib katkestusest erialase töö tõlgenduses. Mis tingib sellise käsitluse? Ühelt poolt on põhjuseks vaatlaja fookusliin: käsitlust raamib riigivõimu osalus teadustöö kujundamisel ja institutsioonide olemasolu. Teisalt tingib katkestus-vaate tõlgenduse-aegne ideoloogilis-poliitiline taust. Nõukogude perioodil koostatud rahvaluule-õpetuse (või üldse ülikooli tegevuse) ülevaadetes oli nii teadlaste kui ka eriala alalhoiu mõttes mõislik vältida Saksa okupatsiooni aegset tegevust, sest kõike sai tõlgendada nõukogude-vaenulikkusega. 20. sajandi lõpul ja praegu lisandub uurimusi, kus võetakse vaatlusse mitte pelgalt üks erialaarengut mõjutav faktor (olgu selleks siis riigivõimu esitatud ootused teadusele, võimu loodud tugistruktuur, professori ja professori olemasolu või hoopis isikust lähtuv teaduslik ning õppealane tegevus), vaid küsimused esitatakse eesmärgiga mõista eelmainitud faktorite koosmõju.

Eriala iseseisvuse väljakujunemise 20. sajandil tagas riigivõimu tegevus sajandi alguses, sealjuures oli määrava tähtsusega teadusinstituutide rajamine. Kuid on ka ilmne, et sellele järgnenud võimu ja teadlaste omavaheline

mõjusuhe ei ole pelgalt hierarhiline, kirjeldatav aktiivse ja passiivse rolli kaudu. Pigem on tegemist võimu ja uurija(te) tööprotsessis toimuvate rütmidega, milles on nii huvide kokkulangemisi kui ka vastasseise. Sellest vaatepunktist võib rahvaluulealast tegevust Tartu ülikoolis poliitilistest otsustest ja katkestustest ning institutsioonide olemasolust või puudumisest hoolimata tõlgendada järjepidevusena. See algas Jaan Jõgeveri süsteemset rahvaluulekäsitlust sisaldavast lektorikursusest ja sai elulise tõuke 1919. aastal rahvaluule õppetooli loomisega eestikeelse ülikooli juurde, millele lisandus Eesti Rahvaluule Arhiivi rajamine 1927. aastal. See folkloristlikku tegevust soodustanud pinnas võimaldas rahvaluule-erialal püsima jääda ka 1940. aastate alguse võimupööretes.

Tänuõnad

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PUT 670). Tänan Kalev Jaagot, kes kogu uurimisprotsessi vältel oli valmis minuga siinseid teemasid arutama. Eriline tänu juhatuse eest otsida Oskar Looritsa jälgi Arvo Mägi mälestustest. Samuti tänan Marju Luts-Sootaki, kes, kuulnud minu huvist Saksa okupatsiooniaegse ülikoolitöö vastu, jagas lahkesti minuga oma toona veel avaldamata artiklit “Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal...”

Kommentaariid

- ¹ Rahvaluule-alasest tegevusest Tartu ülikoolis vt lähemalt Laugaste 1983; Jaago 2003; 2019; 2020; Langer 2021a; Jaago & Kõiva 2021.
- ² Arvo Mägi kirjutab oma mälestustes, et 1943. aastal tegeles Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) ületoomisega Tartu Ülikooli juurde Richard Viidalepp, kuna Loorits oli 1942. aastal pagendatud Haapsallu. Loorits oli nimelt saatnud Soome ettevaatamatu kirja teatega, et andku “nad” “meile relvi“, ja nii sattunud ta Saksa okupatsiooni võimudega pahuksisse (Mägi 2001: 171). Tõepoolest, 1942. aasta 3. novembrist on Tartu Ülikooli majandusalahataja korraldusega määratud folkloristika osakonna (s.o ERA) kogude üleandmisega tegelema osakonnajuhataja kt Richard Viidalepp (EAA.2100.13.42, l 10).
- ³ Rahvaluuleteaduse ajaloo ülevaadetes jagub enam tähelepanu sõdade vahelisele ja nõukogude perioodile, samas Saksa okupatsiooni periood jääb muude teemade varju ka Lätis (Bula & Laime 2017).
- ⁴ Vrd Indrek Jäätsi käsitlust Vadja ekspeditsioonidest selles osalenute kirjeldustega: Ariste 2005; Ränk 2010: 311–313.
- ⁵ Töökorralduse muutus sisaldas nii tagasipöördumist Eesti Vabariigi aegse ülikooli töökorralduse juurde (mida muudeti nõukogude võimu esimesel aastal) kui ka uusi korraldusi (vrd Russow 2021: 54; Luts-Sootak 2023: 88; 105–107).

- ⁶ Sõjajärgses kirjas Julius Mägistele avaldab Andrus Saareste kahtlust, kas Loorits ei kaevanud [võimudele?] Annisti peale, “kui Annist oli pandud ülikoolis tema asemele rahvaluule loenguid lugema”, ent Mägistel ei ole fakte, et seda kahtlust kinnitada (Kingisepp 2020: 1046).
- ⁷ Anna Bērzkalne (1891–1956) on läti teenekas folklorist, sh 1924. aastal rajatud läti rahvaluulearhiivi asutaja (Treija 2017; 2019: 23–29).
- ⁸ Rahvaluulekateedri juhataja Eduard Laugaste esimesest aruandest teaduskonnale 21. veebruarist 1945 selgub, et ta alustas loengutega 20. detsembril 1944. Loengud kursusel “Sissejuhatus eesti rahvaluulesse” toimus üks kord nädalas ja osalejateks olid II kursuse tudengid (nõukogude ajal toimus õppetöö kursuste, mitte aine-süsteemis). Kavandatud loengud teemal “Soome ja eesti rahvalaul” jättis ta üliõpilaste vähesuse tõttu ära ning asendas loengud konsultatsioonidega. (EAA.5311.5.3, l 12–12p.)
- ⁹ Rahvaluulekursuste valikut ja eksamit Looritsale on kirjeldanud hilisem etnoloog Ants Viires. Ta astus ülikooli 1937. aastal, valides alamastmeks rahvaluule: “Rahvaluulet, mida õpetas baltisaksa professor Walter Anderson, peeti üldiselt kergeks täiteaineks” väidab Viires (2011: 31). Rahvaluule alamastme-eksami sooritab ta 1940. aasta kevadel Oskar Looritsa juures, kirjeldades seda eksamit kui üksikasjalikku küsitlust, mis põhines 1926. aastal ilmunud Kaarle Krohni raamatul “*Die folkloristische Arbeitsmethode*” (Viires 2011: 34). Saksa aega enda elus kirjeldab Viires kui Eesti Rahva Muuseumi perioodi: etnograafilised välitööd, 1943. aastal etnograafia ülemastme seminaritöö kirjutamine Gustav Rängale. 1944. aastal tuli aga mobilisatsioonikäsk ja teenistus politseipataljonis (Viires 2011: 43–44). Nii jäi ülikooli lõpetamine järgmisse poliitilisse perioodi.
- ¹⁰ Laial tänaval oli Teaduste Akadeemia maja, millest sõjapäevil oli filosoofiateaduskonna kasutada saali kõrval asuv ruum: “Suure kuuldesaali kõrval olev tuba tuleb sisustada lektoriumi ruumile vastavalt ja jääb filosoofia teaduskonna õppejõududele, kes seal loenguid peavad, ühiseks kasutamiseks” (EAA.2100.13.61, l 16).
- ¹¹ Rahvaluuleeksamid on välja kuulutatud, ent eksamile registreerunud üliõpilane on eksami edasi lükanud 1944. aasta jaanuarikuusse.
- ¹² Õpingute lõppemisele filosoofiateaduskonnas järgnes 1932. aastast kuni 1935. aastani töö Eesti Rahvaluule Arhiivis abitööjõuna, 1935. aasta aprillist kuni 1940. aasta novembrini ülikooli raamatukogus ametnikuna. Sellele järgnes töö äsja loodud Kirjandusmuuseumi bibliograafiaosakonnas teadurina, 1. veebruarist 1942. aastal jätkus taas ajutine töö Eesti Rahvaluule Arhiivis (EAA.2100.13.42, l 1–2). 1942. aasta sügisest likvideeriti Kirjandusmuuseum, selle bibliograafiaosakond liideti Tartu ülikooli raamatukoguga, rahvaluulearhiiv toodi aga üle Tartu ülikooli filosoofiateaduskonda (EAA.2100.13.42, l 6). Institutsionaalsete muutuste tuules liikumine muutis küll töökohti ja ametinimetusi, ent üldiselt võib Lucie Põdrast/Vallastet näha kas rahvaluuleuurija või bibliograafina.
- ¹³ Eesti murrete uurimise aktuaalsusest sajandi esimesel poolel vt Pajusalu & Viikberg 2002: 36–38.
- ¹⁴ Uurimuse II osa (“Kalevipoja“ saamislugu) ilmus 1936. aastal (Annist 1936). Uurimuse “Friedrich Reinhold Kreutzwaldi “Kalevipoeg”” kõik kolm osa ilmusid Ülo Tedre toimetatuna ja saatesõnaga varustatult 2005. aastal (Annist 2005).

Arhiiviallikad

EAA.2100 – Rahvusrhiiv, Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli arhiiv.

EAA.5311 – Rahvusrhiiv, Tartu Ülikooli arhiiv.

EKLA f.52, m 6:3 – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Jaan Jõgeveri päevikud.

Kirjandus

Annist, August 1934. *F. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg" I. Kalevipoeg eesti rahvaluules*. Mit einem Referat: F. R. Kreutzwalds "Kalevpoeg" I. Kalevipoeg in der estnischen Volksüberlieferung. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis* B XXXII. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Annist, August 1936. *F. R. Kreutzwaldi "Kalevipoeg" II. "Kalevipoja" saamisluhu*. Mit einem Referat: F. R. Kreutzwalds "Kalevpoeg" II. Die Entstehungsgeschichte des "Kalevipoeg". Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Annist, August 2005. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Kalevipoeg"*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Ariste, Paul 1983. Tartu üliõpilaste uurimisretked Ingerimaale. – Siilivask, Karl (vast toim). *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi* XIII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 101–104.

Ariste, Paul 2005. *Vadja päevikud 1942–1980*. Koostanud Ergo-Hart Västrik. Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Aul, Juhan 2022. *Mõned reakesed, meelelahutuseks. Mälestusi aastatest 1897–1957*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Bula, Dace & Laime, Sandis (toim) 2017. *Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands and Shared Spaces*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Jaago, Tiiu 2003. Kas folkloristika ja etnoloogia eraldumine sai alguse emakeelse ülikooli õppetooli loomisest? – Tiiu Jaago & Ene Kõresaar (toim). *Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 37–49.

Jaago, Tiiu 2019. Rahvaluule õpetamise alguskümnendid Tartu Riiklikus Ülikoolis. Eduard Laugaste 110. – *Mäetagused* 75, lk 117–140 (DOI:10.7592/MT2019.75.jaago).

Jaago, Tiiu 2020. Jaan Jõgeveri rahvaluuleloengud Tartu ülikoolis aastatel 1909–1911. – *Keel ja Kirjandus* 5, lk 363–381 (DOI:10.54013/kk750a1).

Jaago, Tiiu 2022. Oskar Looritsa portree Tartu Ülikoolile esitatud aruannete valguses. – *Mäetagused* 82, lk 9–34 (DOI:10.7592/MT2022.82.jaago).

Jaago, Tiiu & Kõiva, Mare 2021. Üks jälg eesti folkloristikas. Elmar Daniel Päss 120. – *Mäetagused* 79, lk 185–200 (DOI:10.7592/MT2021.79.jaago_koiva).

Järvelaid, Peeter 2009. Jüri Uluots ja Eesti Teaduste Akadeemia. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 68–83.

Jääts, Indrek 2022. Eesti etnograafide Vadja välitööd aastatel 1942–1943. – *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri 2, lk 60–82.

Kallas, Oskar 1901. *Die Wiederholungslieder der estnischen Volks poesie* I. Folkloristische Untersuchung. Suomalais-ugrilaised seuran toimituksia 16 (1). Helsingi (Helsingfors): Finnischen Literaturgesellschaft.

Kalnin, Viktor 1991. Tartu Ülikooli kohtuarstiteaduse instituut 1940–1944. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVI*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 31–37.

Kingisepp, Valve-Liivi 1997. Eesti keele professuuri algusaastad Tartu Ülikoolis. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX*. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, lk 86–93.

Kingisepp, Valve-Liivi 2020. Julius Mägiste ja Andrus Saareste erialasest koostööst paguluses kirjavahetuse põhjal. Julius Mägiste 120. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1033–1049 (DOI:10.54013/kk757a2).

Kurs, Ott 2009. Akadeemik Edgar Kanti teaduspärandist. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 124–145.

Kõdar, Allina 1993. Hambaarstiteaduse e. stomatoloogiaosakond aastail 1942–1948. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVIII*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 2. Tartu: Tartu Ülikool, lk 50–55.

Langer, Kaisa 2021a. Becoming a Folklorist in Early Soviet Estonia: Learning the Rhetoric of Socialist Research. – *Cultural Analysis: An Interdisciplinary Forum on Folklore and Popular Culture*, nr 19 (2), lk 6–33 (https://www.ocf.berkeley.edu/~culturalanalysis/volume19_2/vol19_2_2_Langer.html – 10.10.2023).

Langer, Kaisa 2021b. *Estonian folklore collections in the context of Late Stalinist folkloristics*. Dissertationes Folkloristicae Universitatis Tartuensis 31. Tartu: University of Tartu Press.

Laugaste, Eduard 1983. Rahvaluuleteadus Tartu Riiklikus Ülikoolis 1944–1982. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 105–118.

Linnus, Jüri 1983. Üliõpilane – etnograafiamuuseumi abimees. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo komisjoni ja ajaloo muuseumi materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 41–50.

Luts-Sootak, Marju 2023. Tartu Ülikooli õigusteaduskond Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2021*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 88–154 (<https://oes.ut.ee/wp-content/uploads/Luts-Sootak.pdf> – 10.10.2023).

Lõvi-Kalnin, Maie & Ellen Lepasaar 1991. Stomatoloogia osakonna asutamisest Tartu Ülikoolis 1942. aastal. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXVI*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 20–25.

Mägi, Arvo 2001. *Mis meelde on jäänud. Episoode ja meeolusid*. Tartu: Ilmamaa.

Mäepalu, Evald 1991. Kehakultuurikaadri ettevalmistamisest Tartu Ülikoolis Saksa okupatsiooni ajal (1941–1944). – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 106–109.

Pajusalu, Karl, Jüri Viikberg 2002. Eesti murrete uurimisloost. – Pajusalu, Karl & Hennoste, Tiit & Niit, Ellen & Päll, Peeter & Viikberg, Jüri. *Eesti murded ja kohanimed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 34–45.

Palamets, Hillar 1981. Tartu üliõpilaskonna elust-olust fašistliku okupatsiooni aastail. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi X*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 191–196.

Palamets, Hillar 1982. Tartu ülikool fašistliku okupatsiooni aastail. – Siilivask, Karl & Palamets, Hillar (koost). *Tartu ülikooli ajalugu III. 1918–1982*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 171–178.

Rosenberg, Tiit 2009. Akadeemik Hendrik Sepp (1888–1943). – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 108–123.

Russow, Erki 2021. Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel. Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 3, lk 53–73.

Ruutsoo, Rein 1983. Konstantin Ramuli filosoofilistest vaadetest. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XIII*. Humanitaarteaduste arengust Tartu Ülikoolis. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 51–59.

Ränk, Gustav 2010 [1979]. *Sest ümmargusest maailmast. Laiemasse maailma*. Eesti mälu 20. Tallinn: Eesti Päevaleht & Akadeemia.

Rätsep, Huno 1979. 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 27–42.

Saarlo, Liina 2019. Kalevipoeg ja Dobrõnja. Rahvaluule kogumisest Alutagusel 1950. aastatel. – Kalmre, Eda (toim). *Pildi sisse minek. Artikleid välitööde alalt*. Tänapäeva folkloorist 11. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 15–58 (DOI:10.7592/TF11.Saarlo).

Seljamaa, Elo-Hanna 2007. Täiustatud tõde ehk Walter Andersoni rahvajuttude enesekontrolli seadus. – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 888–906 (<https://keeljakirjandus.ee/archive/Seljamaa.pdf> – 11.10.2023).

Siilivask, Karl 2001. *Tartu ülikooli ajaloo saamisloost*. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXI*. Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi materjale. Tartu: Tartu Ülikool, lk 182–188.

Tamul, Sirje 1991. Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna allasutuste ainelisest olukorrast aastail 1940–1944. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXV*. Tartu Ülikool läbi kolme okupatsiooni 1. Tartu: Tartu Ülikool, lk 52–70.

Tamul, Sirje 1997. *Landesuniversität Tartus 1918. aastal*. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXIX*. 75 aastat Eesti ülikooli Tartus. Tartu: Tartu Ülikool, lk 67–79.

Tartu Ülikooli loengud ja praktilised tööd 1993/94. Tartu: Tartu Ülikool, 1994 (<http://hdl.handle.net/10062/55579> – 12.10.2023).

Tasa, Monika 2009. Elulähedane akadeemik Oskar Loorits. – *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi XXXVII*. Tartu: Tartu Ülikool, lk 84–107.

Tedre, Ülo 2005. Saateks. Autorist ja tema tööst. – Annist, August. *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi "Kalevipoeg"*. Toimetanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 5–20.

Treija, Rita 2017. Towards International Scholarship: Anna Bērzkalne and Early Years of the Archives of Latvian Folklore. – Bula, Dace & Laime, Sandis (toim). *Mapping the History of Folklore Studies: Centres, Borderlands and Shared Spaces*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, lk 274–292.

Treija, Rita 2019. A Folklorist in the Soviet Spotlight. – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 13 (2), lk 16–32 (DOI:10.2478/jef-2019-0011).

Valk, Ülo 2015. Kui muistendist saab fiktsioon. Žanriajaloolisi märkusi. – *Keel ja Kirjandus* 8–9, lk 541–555 (DOI:10.54013/kk694a2).

Viidalepp, Richard 2004. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööruhm (<https://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator4/sator4.pdf> – 12.10.2023).

Viires, Ants 2011. *Läbi heitlike aegade. Tagasivaateid minu eluteele*. Tartu: Ilmamaa.

Summary

Folkloristics at the University of Tartu in 1941–1944: Continuity of the discipline

Tiiu Jaago

Associate Professor

Department of Estonian and Comparative Folklore

Institute of Cultural Research, University of Tartu

tiiu.jaago@ut.ee

Keywords: August Annist, Department of Estonian and Comparative Folklore, history of folklore research, German occupation, University of Tartu

The article looks at the teaching of folklore at the University of Tartu during World War II and the German occupation. It covers three academic years, from the autumn of 1941 to the spring of 1944. In previous studies, the period under review has been presented as a disruption: these years were either ignored altogether or described as an aberration in the development of the Soviet university. Yet it is noticeable that, when discussing the contribution of scholars whose professional biography also covers this period, their work is presented in the context of years, not political periods. All three approaches are characterised by the ideology of an authoritarian state: if research done during the German occupation was spoken of positively, it could be interpreted as anti-Soviet.

Therefore, this topic – the everyday life of the University of Tartu during the German occupation and the war – is expected to become relevant. The gap in knowledge needs filling. Was there any activity in folklore at all during this period?

The Chair of Folklore was established at the University of Tartu in 1919, when the Estonian-language university was opened. In the Tsarist era (1802–1917), studying the Estonian language and culture was possible in lectureship courses only. Jaan Jõgever (1860–1924) systematically taught folklore as part of the lectureship course from 1909. In 1919, Jaan Jõgever became the dean of the Faculty of Philosophy and one of the leading architects of the structure of the chairs of the Estonian language, culture and history at the university. Walter Anderson (1885–1962), an alumnus of Kazan University, who was already internationally renowned, was invited to the post of professor of folklore. In parallel, courses in Estonian folklore were taught by M. J. Eisen (1857–1934), who had previously worked as a pastor but, as a folklore collector, was a good expert on Estonian folklore. After Eisen died and Anderson left Tartu (in the course of the *Umsiedlung* in 1939), three alumni of the Estonian-language university engaged in teaching: Oskar Loorits (1900–1961), Elmar Päss (1901–1970), and the literary scholar August Annist (1899–1972). Elmar Päss moved to Tallinn at the end of the 1930s. Oskar Loorits, who was also the director of the Estonian Folklore Archives, became in charge of the chair. Due to conflict with the German occupation authorities, he could not continue working at the university at the end of 1942. However, folklore-related activities at the university continued: literary scholar August Annist delivered lectures and gave examinations in the specialisation. In autumn 1944, when the Soviet university reopened, Eduard Laugaste became the head of the Chair of Folklore. Annist continued as a lecturer of literature but was arrested in the early summer of 1945 and spent the next six years as a political prisoner. After he was released, he did not return to the university.

This excursus reveals that, despite favourable and unfavourable circumstances, the teaching of folklore at the university that had started in 1909 was not discontinued during the war. However, it also shows that in the first half of the 20th century the government's role was decisive in shaping the independence of the discipline by establishing the institutions. Today, it is important to analyse the development of the discipline, considering the interactions between the state, the institutions and the researcher(s), to gain a complete picture.

Tiiu Jaago (PhD) on Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule osakonna kaasprofessor. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on regilaul (laulu kujundkeel ja lutraditsiooni sotsiaalajalooline taust); pärimuslik ajalugu (suguvõsa suulised ajalood, rahvapärased ajaloopildid, migratsiooni- ja mitmekultuurilisuse kogemus, tõsielulugude trauma keel); Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu.

Tiiu Jaago (PhD) is Associate Professor at the Department of Estonian and Comparative Folklore, Institute of Cultural Research, University of Tartu, Estonia. Her main fields of research include the early Estonian folksong (figurative language, socio-historical background of song tradition), oral history (family histories, folksy views of history, migration, and multicultural experience), and history of Estonian folklore research.

tiiu.jaago@ut.ee

In memoriam

Rutt Hinrikus

7. V 1946 – 29. X 2023

Foto: Rutt Hinrikus kirjandusmuuseumis oma kabinetis. 1980. aastad. Erakogu.

29. oktoobri hommikul lahkus meie seast pärast rasket haigust tunnustatud kirjandusteadlane ja -kriitik Rutt Hinrikus, Eesti Kirjandusmuuseumi emeriitteadur ja eesti rahva elulugude kogumise *grand old lady*.

Rutt Hinrikus sündis 7. mail 1946. aastal Läänemaal Vigala kirikuõpetaja Agu Põllu peres. Tema vanavanemad olid tuntud Eesti riigi- ja kultuuritegelased Helmi ja Peeter Põld. Ta lõpetas 1970. aastal Tartu Riikliku Ülikooli eesti filoloogi ja eesti keele õpetajana. 1972. aastal asus ta tööle Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi, tollase nimetusega käsikirjade osakonda. Aastatel 1977–1993 oli ta käsikirjade osakonna juhataja, 1993–1995 kirjandusmuuseumi direktori kohusetäitja. Ta oli üks Karl Ristikivi Seltsi asutajaid ja töötas aastatel 1995–1997 Tartu Linnamuuseumi

filiaali Karl Ristikivi muuseumi juhatajana. 2002. aastal omandas ta Tartu Ülikoolis teadusmagistri kraadi väitekirjaga “Eesti kirjandus diasporaas” ning töötas kuni pensioneerumiseni 2021. aastal kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis teadurina.

Proovinud nooruses sulge ilukirjanduses, kujunes Rutt Hinrikuse elutöö üheks sambaks kirjanduslooliste allikate kogumine ja uurimine. Temalt on ilmunud jääva väärtusega käsitlusi Juhan Smuulist ja Karl August Hindreyst Karl Ristikivini, suurim monograafiline käsitlus valmis Reed Mornist. Teiseks sambaks Rutt Hinrikuse elutöös oli eesti elulugude unikaalse kogu loomine. Tema väsimatu tegevus eesti elulugude kogumisel algas 1996. aastal ja sellest ajast peale on Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi jõudnud kümnete kogumisvõistluste kaudu tuhandeid elulugusid. Tema osalusel loodi ka Ühendus Eesti Elulood.

2000. aastal tunnustati Rutt Hinrikuse tööd Eesti Vabariigi presidendi Valgetähe III klassi teenetemärgiga ning 2016. aastal valiti ta Tartu linna aukodanikuks. 2020. aastal pälvis ta Eesti Vabariigi kultuuri elutööpreemia.

Rutt oli armastatud ja lugupeetud kolleeg, kelle eruditsioon ja pühendumus näitasid teed paljudele noorematele mõttekaaslastele. Mälestust Rutist jäävad kandma tema raamatud ja kirjatööd, ka pronksi valatud jalajälg Tartu Teerajajate Alleel. Täname Rutti koosveedetud aja, vaimukate vestluste ja eluterve huumori eest!

Eesti Kirjandusmuuseum
Karl Ristikivi Selts
Ühendus Eesti Elulood

In memoriam

Rutt Hinrikus

7.05.1946 – 29.10.2023

Obituaries from the Estonian Literary Museum, Karl Ristikivi Society, and the Estonian Life Stories Association.

In memoriam

William F. Ryan

13. IV 1937 – 2. XI 2023

Foto: The Folklore Society.

Letum non omnia finit.¹

Propertius

2. novembril 2023 lahkus pärast rasket haigust 87. eluaastal meie seast William Francis Ryan – väljapaistev vene maagilise kultuuri ja kirjallikuse uurija, Briti Akadeemia liige, Venemaa Teaduste Akadeemia audoktor, mitmete monograafiate ja kümnete teadusartiklite autor. Ta oli rahvusvahelise rahvajutu-uurijate ühingu (ISFNR) loitsukomisjoni liige selle asutamisest saadik, ajakirja Incantatio toimetuskolleegiumi liige. Ta osales loitsukomisjoni korraldatud rahvusvahelistel konverentsidel ning avaldas Incantatio artikleid ja raamatuarvustusi.

William Francis Ryan sündis 13. aprillil 1937 Londonis iiri katoliiklaste peres. Vene keelt hakkas õppima juba koolis, jätkas selle õpinguid aastail 1956–1958, teenides Briti kuninglikus mereväes, kus omandas sõjaväetõlgi kvalifikatsiooni. Aastatel 1958–1961 õppis ta Oxfordi ülikoolis vanavene ja tänapäeva vene keelt ja kirjandust. Oxfordis olid tema õpetajate seas silmapaistev keeleteadlane Boris Unbegaun (1898–1973) ja vene bibliograafia ekspert John Simmons (1915–2001).

Pärast bakalaureusekraadi omandamist suunas Briti Nõukogu W. F. Ryani aas-taks Leningradi ülikooli praktikale. Noore välismaalase töö äratas akadeemik Dmitri Lihhatšovi tähelepanu. Leningradis õppimise ajal töötas W. F. Ryan arhiivides ja raamatukogudes ning tegi ohtralt väljasõite, et uurida teiste linnade käsikirjakogusid.

Aastatel 1963–1965 töötas Ryan ülikoolikirjastuses Clarendon Press (Oxford), kus osales vene-inglise sõnaraamatu koostamisel. 1965–1967 tegutses ta Oxfordi ülikooli teadusajaloo muuseumis, ühendades muuseumitöö vene kirjanduse ja keele õpetami-sega. 1967–1976 õpetas W. F. Ryan Londoni Ülikooli slaavi ja Ida-Euroopa uuringute instituudis vene keelt ja kirjandust. 1976. aastast kuni pensionile minekuni aastal 2002 oli ta Londoni Ülikooli Warburgi Instituudi akadeemiline raamatukoguhoidja. Alates 2000. aastast oli ta samas ülikoolis vene uuringute professor.

1970. aastal omandas William F. Ryan filosoofiadoktori kraadi väitekirjaga “Astro-noomiline ja astroloogiline terminoloogia vanas vene kirjanduses”. 1977. aastal valiti ta antikvaaride seltsi liikmeks. 2000. aastast oli William Francis Ryan Briti Akadee-mia liige. Aastatel 2005–2008 oli ta Briti Folkloristide Seltsi president. Aastaid oli ta kahe Warburgi Instituudi sariväljaande (Warburg Colloquia ja Warburg Surveys and Texts) peatoimetaja, samuti 1922. aastal asutatud väljaande Slavonic and East Eu-ropean Review peatoimetaja. Aastatel 2008–2011 oli W. F. Ryan 1846. aastal reise ja geograafilisi avastusi käsitlevate teaduslike artiklite avaldamiseks asutatud Hakluyti Seltsi president.

William Franci Ryani kirjutisi iseloomustab harukordne kombinatsioon silmaringi avarusest ja võimest teha suuri üldistusi, suurepärane allikate tundmine ning hoolikas ja üksikasjalik analüüs. Tema peateos on “The Bathhouse at Midnight. An Historical Survey of Magic and Divination in Russia” (“Saun keskööl. Venemaa maagia ja ennus-tamise ajalooline ülevaade”, 1999), mille venekeelne tõlge ilmus aastal 2006.

2005. aastal luges W. F. Ryan Briti raamatukogus kolmest loengust koosneva loen-gusarja, mis ilmus hiljem raamatuna “Russian Magic at the British Library: Books, Manuscripts, Scholars, Travellers” (“Vene maagia Briti raamatukogus: raamatud, käsi-kirjad, teadlased, rändurid”, The Panizzi Lectures 2005; British Library, London, 2006). Raamatus on kolm peatükki: “William Rolston: vene maagia ja rahvaluule Inglismaal”, “Ivan Julm, Stoglav ja vene maagia” ning “Rändurite lood ja vene maagia”.

Juba nooruses avastas William Francis Ryan Oxfordi ülikooli Bodleiani raamatu-kogust iidse venekeelse käsikirja “Saladuste saladuse” tõlkega, mis on teadmiste kogum poliitika, teaduse, maagia ja ennustamise vallas. Alates 1965. aastast avaldas ta rea töid, mis on pühendatud sellele äärmiselt keerulisele monumendile, mille keel on raske isegi neile teadlastele, kes valdavad vabalt vana kirikuslaavi keelt. Lisaks üksikartiklite avaldamisele oli W. F. Ryan Warburgi Instituudi välja antud sarjas kahe “Saladuste saladuse” mitmekeelse kogumiku väljaandja ja kaasautor. Koos Jeruusalemma Heebrea Ülikooli professori Moshe Taubega on ta ette valmistanud “Saladuste saladuse” kriitilise

väljaande koos ajaloolise sissejuhatuse ja ingliskeelse tõlkega. See ilmus 2019. aastal pealkirja all “The Secret of Secrets: The East Slavic Version. Introduction, Text, Annotated Translation, and Slavic Index” (“Saladuste saladus: idaslaavi versioon. Sissejuhatus, tekst, kommenteeritud tõlge ja slaavi register”, 528 lk). Selles väljaandes pole erakordse väärtusega üksnes kõige keerulisema slaavikeelse teksti eeskujulik avaldamine, vaid ka kõrgelt kvalifitseeritud spetsialisti koostatud hebreistikaga seotud lõigud.

William F. Ryani huvide ring oli erakordselt lai ning hõlmas vene maagiatraditsiooni kogu selle avaldumisspektris, iidset vene kirjandust, reisijate märkmeid Venemaa kohta, Venemaa ja Inglismaa suhteid erinevatel ajalooperioodidel, aga ka teaduse, instrumentide valmistamise ja merenduse ajalugu.

Vene kultuurinähtusi käsitles W. F. Ryan laial võrdleval taustal, võttes arvesse nende allikaid hilisantiigi ja varakeskaja kultuuris, samuti paralleele Kesk- ja Lääne-Euroopa riikides. Eriti oluline on tema kontseptuaalne artikkel “The Witchcraft Hysteria in Early Modern Europe: Was Russia an Exception?” mis ilmus 1998. aastal ajakirjas *The Slavonic and East European Review* (SEER, nr 76 (1), lk 1–36).

William Francis Ryani lahkumine on korvamatu kaotus. Siiras kaastunne tema omastele ja lähedastele, kolleegidele ja õpilastele, kõigile tema uurimistööde austajatele. Tema teoste eluiga on pikk.

Suurest teadlasest jääb helge mälestus.

Andrei Toporkov, Aleksei Tšernetsov
Tõlkinud Asta Niinemets

Kommentaar

¹ Surmaga ei lõpe kõik.

In memoriam

William F. Ryan

13. IV 1937 – 2. XI 2023

Obituary from Andrei Toporkov and Aleksei Chernetsov.

In memoriam

Ottilie-Olga Kõiva

6. II 1932 – 9. XI 2023

Foto: Armin Alla 1970. EKLA, B-180:149.

Ottilie Kõiva, tuttavate ringis Olli (või ka Oll) sündis Järvamaal Nurme (endises Nurmsi) külas Pritsu talus elanud Niinemägide lasterikkas peres. Olli lapsepõlvkodus kohtusid kõrgkultuur ja traditsiooniline rahvakultuur. Ema Ottilie Niinemägi, neiuna Lehtmets, luuletas, kirjutas laaste ja tõlkis, avaldades oma töid ajalehtedes-ajakirjades. Olli meenutas, kuidas nad emaga teel heinamaale ajasid “luulelist juttu” ja ema luges talle peast Anna Haavat ja Ernst Ennot. Nii sündis Olli lapsepõlveunistus saada “kirjanikuks ja luuletajaks” ja pärast koolide lõpetamist Purdis ja Paides läks ta 1949. aastal Tartu Ülikooli eesti filoloogiat õppima. Kolmandal õppeaastal, kui tuli valida kitsam eriala, otsustas Olli rahvaluule kasuks, sest teda tõmbas nii tugevasti Kihnu saare rahvaluulepraktikale. Kas selle tõmbe taga oli 1944. aastal surnud isa Robert Niinemäe külapillimehe loomus? Olli kirjelduse järgi oli isa “niisugune vigurvänt, täitsa küla pillimees,

laulumees ja naljamees”. Pritsu lähedal suvitanud Artur Kapp, hea peretuttav, oli isale öelnud: “Mina olen õppinud muusik, aga sina oled sündinud muusik”. Rahvaluule vaimust mõjutas omalt poolt karm Stalini aeg, kus kirjandus ja kirjandusöpe olid väga kitsasse ja ebameeldivasse poliitilisse raami surutud.

Kodutalust kõneldes oli Olli hääles eriline soojus ja venna Aare järglastele kuuluva Pritsu külastamine tegi talle alati suurt rõõmu. Lapsepõlvest on Olli meenutanud, et “ema ei ole minule iial ütlegi halba sõna ütelnud ega ole ka isa, ja sellepärast mul oli hiljem raske kohaneda ...” See mälestus ütleb midagi väga olemuslikku Olli enda kohta. Temagi suust ei kuulnud halba sõna – ka mitte nende kohta, kelle käitumisega tal oli „raske kohaneda“. Küll aga kuulsime häid, toetavaid ja tunnustavaid sõnu, eriti palju jagus neid noortele uurijatele. Tean vähemalt kahte kolleegi, kes ütlevad, et võib-olla just Olli tõttu tahtsid nad kirjandusmuuseumis töötada.

1954. aastal, pärast ülikooli lõpetamist, tuli Olli tööle Eesti Rahvaluule Arhiivi (tollal Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonda) ja töötas siin kuni pensionile minnekuni 1993. aastal, väike paus tuli sisse ainult aspirantuuriajal. 1958. aastal abiellus Olli Harri Kõivaga, kunstniku ja ehitusinseneriga, kes on tuntud eelkõige illustraatori ja karikaturistina. Sündisid tütre Meeli ja Katre. Linnakorterielu Tartus sai suvist vaheldust Tõravere kenas looduses, kus suvilakooperatiivi inimestest kujunes sõbralik ja üksteist toetav kogukond. Pärast Harri lahkumist 2003. aastal viis elu Olli Tallinna, kus elasid kõige lähedasemad inimesed ja kus ta jätkas töötamist kuni viimaste eluaastateni, keskendudes oma koduse Järvamaa regilaulude väljaandmisele.

Alates ülikooliaegsetest 1952. aasta välitöödest sai Olli peamiseks uurimisteenaks Kihnu regilaulutraditsioon. Ta on rääkinud Herbert Tampere otsustavast rollist oma uurimisteenade kujunemisel. Tampere suunas tema tähelepanu esitusele ja laulmisolukordadele, mis kujundavad nii regilaulu tekste kui viise. Olli armastas omamoodi mant-rana korrata Tampere sõnu, et regilaulus on tähtsad tekst, viis ja esitustavad – seejuures rõhutas ta sõna *esitustavad*. Esituskeskse lähenemisega sobitusid Eduard Laugaste soovitusel jälgida laulikute individuaalsust ja kasutatud loomisvõtteid. Need teemad olid tollases rahvaluuleteaduses soositud ja noortele uurijatele vägagi inspireerivad, näitena võib tuua Udo Kolgi ja Hilja Kokamäe tööd. Olli Kõiva uurimused Kihnu regilaulutraditsioonist on Eesti kontekstis siiski unikaalsed – temal oli võimalus jälgida elavaid regilaulupraktikaid, tegutsevate laulikutega suhelda ja koos laulda. Elava traditsiooni kogemus aitas uut moodi mõista ka varem jäädvustatud arhiivitekste.

Kihnuga seotud kogumis- ja uurimistöö tulemuseks oli väitekiri “Regivärsilise rahvalaulu traditsioon Kihnu saarel” (1965) ja mitmed artiklid. Kihnu traditsiooni kõrval on ta vaadelnud eriti pulmalaulude ülesehituspõhimõtteid seostatuna esitusega (artiklid “Kihnu regivärsilise rahvalaulu funktsiooni ja esitamiseviisi küsimustest” 1961, “Kihnu rahvalaulikutest” 1964, „Pulmalaulude tüpoloogiast“ 1984, “Regilaulude liitmisviisist ja žanripiiridest” 1989). Oma detailsuses ja materjalitundmises on põhjanev pulmalaulude esitamise traditsioonide üle-Eestiline käsitlus “Eesti pulmalaulude esitamistavadest” (1987).

Olli Kõiva metodoloogia ja uurimistulemused haakuvad tihedalt 20. sajandi teise poole rahvusvahelises laulu-uurimises levinud vormeliteoreetilise, esitusuurimuse ja etnopoetika suundadega. Ta on näidanud, kuidas laulikud varieerivad ja vormivad laule, lähtudes sellest, mis tundub neile isiklikult oluline, ning on samal ajal kooskõlas hetkeolukorra vajaduste ja kohalike tavadega. Improvisatsiooni nägi Olli traditsiooni olemusliku ilminguna: esitusprotsessis loovad laulikud laulumotiividest nii leidlikke ja läbitunnetatud kui ka juhuslikke assotsiatiivseid tervikuid, liidavad korduvate vormelite abil kokku pikki, rituaali käiku järgivaid tsükleid, toovad värssidesse konkreetseid inimesi ja kohti. Määrav roll on seejuures esitusolukorral. Mõneski olukorras ei pea tekstist sündima loogilist, mõtestatud tervikut. Ollil oli isiklik laulmiskogemus suure veimevaka jagamiselt Kihnu pulmas, kus “laul piäb aga edekohe käümä”. Ta oli näinud Mustjala kirglikku võistulaulmist, kus samuti tuli katkematult laulda, sest vaikimine tähendas allajäämist.

Oma ajas annab Olli Kõiva töödele uuendusliku mõõtme kogemuslähedane kirjutamisviis ning väljas- ja seespool olija vaatepunkti põimimine. Olli võeti Kihnus omaks, teda kutsuti Paju Riedaks talu nime järgi, kus ta peatus (Reedaks kutsuti Kihnus neid, kelle ristinimi oli Olga), võeti kaasa traditsioonilisele naistepeole (*naestõjahile*) ja pulmalaulikute sekka. Kui Olli kaitses Tartus väitekirja, tulid Kihnu laulunaised talle kaasa elama ja panid kaitsmispeol talle pähe kihnu tanu – “teaduse tanu”. Lähedane kontakt Kihnu laulikutega peegeldub Olli laulikukujutuses. Ta on mõistmise ja kaasaelamisega kirjeldanud elusaatusi ja osanud tundlikult avada loojaisiksuste eripära. Olli märkmed sellest, milliseid tähendusi laulikud lauludele omistasid ja kuidas nad väljendasid oma isiklikke kogemusi ja tundeid traditsiooniliste tekstide kaudu, on siinkirjutajat ja kindlasti paljusid teisi õpetanud uutmoodi mõistma nii regilaulu kui regilaulude loojaid.

Lisaks uurimustele on Olli Kõiva koostanud Jakob Hurda algatatud piirkonnapõhise teadusliku regilauluväljaande “Vana kannel” VII, Kihnu (I 1997, II 2003, koos Ingrid Rüütliga); X, Paide ja Anna (2012) ning XIV, Peetri (2021) köited ning teinud ka suure osa esimese sõjajärgse väljaande, Mustjala “Vana kandle” koostamistööst, märkides enda küll tagasihoidlikult ainult toimetajaks (V köide, 1985, koostajad Herbert ja Erna Tampere). Regilaulude piirkondliku väljaandmise formaati pidas Olli ainuõigeks, piirkondlikkus oli talle võtmeks laulukultuuri mõistmisel. Läänemeresoome ja kitsamalt Eesti lauludekorpuses on palju ühist, aga siiski on sarnastel lauludel piirkonniti oma nägu ja neile annab lisatähendusi kohaliku tekstidevõrgustiku kontekst. Omavahel suhtlevas kohalikus kogukonnas kujunevad välja iseloomulikud laulmisolukorrad ja kombestiku erijooned, need omakorda määravad, milliseid laule lauldakse ja milliseid omadusi või oskusi on laulikutel vaja. Olli oli veendunud, et iga kihelkondliku lauluväljaande ülesehitus võib olla erinev, vastavalt sellele, milline on laulude funktsioon ja kohalikud *esitustavad*. Seda põhimõtet järgides kujunes kõige omanäolisemaks Kihnu “Vana kandle” II, mitte-pulmalaulude köide.

Tänu Kihnu kogemusele püüdis Olli ka neis piirkondades, kus uurijateni olid jõudnud ainult napi taustaandmestikuga laulukirjapanekud, mõista laulude kunagisi esitusolukordi ja leida tekstidest mineviku laulikute isiklike kogemuste ja tunnete väljendusi. Olgu siin näiteks Paide ja Anna ning Peetri väljaannete sissejuhatavad laulude ja laulikute ülevaated ning väljaanne “Aeg ärgata” (2014), kus on avaldatud Kreutzwaldi poolt noorpõlves Peetri kihelkonna Viisu külas kogutud laulud. Viimase väljaande saatesõnas on Olli loonud võluva pildi Kreutzwaldi võimalikest laulikute elavas traditsioonilises olukorras – kiikuvatest neidudest, kelle lauludest leiab nii rõõmu kevade ja noore neiu vabaduse üle kui kaugest minevikust pärit kommete ja uskumuste peegeldusi.

Kõivat Eesti Rahvaluule Arhiivi tööle kutsudes oli Herbert Tampere noorele uurijale lubanud, et arhiivis saab teha kõike – et see on nagu Vanemuise teater, kus tehakse nii draama-, muusika- kui tantsulavastusi. Olli aga on tunnistanud: “Tegelikkuses kujunes siiski nii, et suurem osa aega läks arhiivitöö ja uurijate teenindamise peale.” Võib üsna kindlalt öelda, et arhiivi hoidmise ja arendamisega seotud töödele kulus Olli elust märksa suurem osa kui uurimisele ja allikate publitseerimisele, seda enam, et ta oli aastatel 1966–1977 arhiivi juhataja. See töö ei olnud kerge süsteemi jäikuse ja väljastpoolt arhiivile esitatud suurte nõudmise tõttu, mille täitmiseks ei jätkunud inimesi – nõukogude teadusstruktuuri järgi oli muuseum teadust teenindav asutus. Olli juhtimisel suudeti ära teha vägagi palju: jõuti täita vahepeal tekkinud lünk registreerimise koostamises ja tehti kartoteekide abil otsitavaks kogu seni arhiivi kogutud ja igal aastal lisanduv materjal; hoo sai sisse regivärsside masinakirjas kopeerimine (hiljem said need koopiad aluseks regilauluandmebaasile); täiendati vanu teemakartoteeke ja tehti uusi, kasutades kopeerimisel paljude praktikantide abi; juhendati vabatahtlikke kaastöölisi ja koostati neile mõeldud jätkuväljaannet “Rahvapärimumuste Kogu”; tehti käsikirjadest varukoopiaid mikrofilmidele; võeti magnetofonilintidele ümber vaharullide kogu jne. Õnnestus juurde saada ka töökohti ja 1969. aastal loodi heliarhiivi sektor Ingrid Rüttiliga eesotsas.

Olli konsulteeris põhjalikult ja pühendunult arhiivi kasutajaid. Ta on meenutanud koostööd Jaan Toominga, Veljo Tormise ja teistega. Tormise algatusel tehti seniste pärimust tutvustavate saadete jätkuks sari “Laula, laula, suukene” (1971), kus tutvustati paljusid arhiivikogudes leiduvaid regilaulusalvestusi. Väga oluline nii heliloojatele kui tähtsaks folklooriliikumisele oli heliplaatide antoloogia “Eesti rahvalaule ja pillilugusid” koos tekstide ja kommentaaride vihikuga (1970, koostajad Otilie Kõiva, Herbert ja Erna Tampere, kordusväljaanne CD-del ja võrgus kannab nime “Eesti rahvamuusika antoloogia”). Olli koostas väljaandeid ka lastele, 1961. aastal ilmunud “Sõnakerale” lisandus 1971. aastal “Sinikirja linnukene”. Selle kõige kõrval ikkagi uuriti, avaldati teaduslikke allikapublikatsioone ja osaleti konverentsidel, hoides Oskar Looritsa ajal välja kujunenud rahvaluulearhiivi peamist tegevuspõhimõtet, mille järgi arhiivitöö ja teadustöö on omavahel orgaaniliselt ja sünergeetiliselt seotud.

Arhiivijuhatajana oli Olli Kõiva seotud välitööde ja ühisekspeditsioonide korraldamisega. Meil jääb olla ülitänuksid Herbert Tamperele ja tollastele noortele folkloristidele, nende hulgas Ollile, kes suure missioonitundega salvestasid sõjajärgsetel aastakümnetel väga ulatuslikult rahvamuusikat ja jutupärimust ning jäädvustasid unikaalset materjali filmilindile. Sel ajal leidis veel häid regilaulude ja uuemate rahvalaulude oskajaid, regilaule lauldi veel ka mõnes muus kogukonnas peale Kihnu ja Setomaa, mäletati kunagisi esitusolukordi, elas vana klassikaline jutupärimus ja loodi juurde uut. Olli on ise arhiivi andnud üle 3000 lehekülje oma käega kirja pandud pärimust, ligi 404 magnetofonilinti 2780 palaga ja 268 fotot. Kõige rikkalikumalt on neis esindatud saarte pärimus, aga materjali on tegelikult kogu Eestist – Võrumaalt, Läänemaalt, Viljandimaalt ja mujalt. Läänemeresoome regilaulu uurijana olid Ollile erilise tähtsusega kogumisretked Karjalasse ja Ingerimaale ning kohtumised sealsete laulikutega.

Olli Kõiva oli Emakeele Seltsi ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi liige, Soome Kalevalaseura välisliige ja Soome Kirjanduse Selts kirjavahetajaliige. Tema tööd tunnustati Jakob Hurda rahvuskultuuri auhinnaga (1999), Eesti Rahvuskultuuri Fondi eristipendiumiga (2014) ja Järvamaa teenetemärgiga (2014). 2021. aastal, 90. juubeli eel, anti Ollile Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapitali elutööpreemia viljaka töö eest folkloristina, rahvus- ja rahvakultuuri tutvustajana ja talletajana.

Olli Kõiva elutööst saame osa iga päev, kasutades pärimuse andmebaase ja väljaandeid, mille aluseks on tema osalusel loodud ja korrastatud arhiiviallikad, ning tuginedes oma uurimustes, õppetöös ja rahvalauluesitustes tema loodud teadmisele meie ajaloolisest laulukultuurist. Lahkumise kurbus tahab veel leevenemisaega, aga selle kõrval on südames rõõm ja tänulikkus, et meil on olnud võimalus käia Olliga ühist teed, saada osa tema tarkusest ja hingesoojusest.

Janika Oras

In memoriam

Ottilie-Olga Kõiva

6.02.1932 – 9.11.2023

Obituary from Janika Oras.

Palju õnne!

90

Heino Räim – Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu kauane vanemraamatukoguhoidja

85

Edgar Saar – etnoloog

80

Asta Õim – keeleteadlane

Anne Hussar – endine kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna toimetaja

75

Ülo Siimets – Mäetaguste kauane autor

70

Kazuto Matsumura – Jaapani keeleteadlane ja estofiil, Mäetaguste toimetuskolleegiumi liige

Triinu Ojamaa – etnomusikoloog, Eesti Kirjandusmuuseumi vanemteadur

65

Andres Kuperjanov – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur

Krista Aru – kirjandusteadlane ja museoloog, Tartu Ülikooli raamatukogu direktor, Eesti Kirjandusmuuseumi endine direktor

Eda Kalmre – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteadur

60

Mall Leman – tõlk, kunagine ajakirja Folklore: Electronic Journal of Folklore toimetaja

Palju õnne!

Guntis Šmidchens – Washingtoni Ülikooli professor, Mäetaguste toimetuskolleegiumi liige

Peter Pomozi – Ungari kultuuriantropoloog, ajakirja Mäetagused toimetuskolleegiumi liige

Janika Kronberg – kirjandusteadlane, Eesti Kirjandusmuuseumi endine direktor

Kärt Summatavet – kunstnik, Mäetaguste autor

Karin Maria Rooleid – bibliograaf

Janika Oras – etnomusikoloog, Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur

55

Anzori Barkalaja – folklorist

Tiina Sepp – folklorist, Tartu Ülikooli külalisteadur

Hannes Palang – Tallinna Ülikooli inimgeograafia professor, Mäetaguste autor

Astrid Tuisk – Eesti Kirjandusmuuseumi haridusjuht ja Eesti Rahvaluule Arhiivi teadur

50

Aet Annist – sotsiaalanropoloog

Merili Metsvahi – folklorist, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti ja võrdleva rahvaluule kaasprofessor

Valdo Valper – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühma arhiivispetsialist

45

Liisi Laineste – Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur

Laur Vallikivi – Tartu Ülikooli etnoloogia kaasprofessor

40

Margaret Lyngdoh – eesti-india folklorist

Svetlana Tolstaja keskendub ajale ja sõnale

Svetlana Tolstaja tähistas 14. detsembril 2023 oma 85. sünnipäeva eri maade slavistide, keeleteadlaste, folkloristide, usuteadlaste ja etnograafide seas ning selles distsipliinide mitmekesisuses on päevakangelasel endal suur teene. Suur slavist ja keeleteadlane, Venemaa Teaduste Akadeemia akadeemik, Serbia ja Poola Teaduste Akadeemia välisliige, Slavistide Rahvuskomitee liige Svetlana Tolstaja juhib Moskva etnolingvistilist kooli ning on tegev paljude Venemaa ja rahvusvaheliste teadusväljaannete toimetuskolleegiumides. Alustanud puhtkeeleliste teemadega (slaavi fonoloogia, morfoloogia, grammatika) ja laiendades järk-järgult oma uurimistöö ulatust pühendab ta kogu oma aja ja energia teadusele ja haridustööle. Tema loominguline elu on tihedalt seotud Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudiga, samuti teeb ta koostööd teiste akadeemiliste asutuste ja ülikoolidega nii Venemaal kui ka välismaal.

Suurt rolli Svetlana Tolstaja elus ja teadustöös etendas liit Nikita Tolstoiga, kellega koos arendas ta välja eelkõige uue teadusliku suuna – slaavi etnolingvistika. Pärast Nikita Tolstoi surma jätkas ta ühiselt alustatud entsüklopeedilist tööd (etnolingvistiline sõnaraamat “Slavjanskije drevnosti” 1–5) ning andes välja Nikita Tolstoi seni avaldamata töid.

Kolleege hämmastab Svetlana Tolstaja ammendamatu teadushuvi, millega võib olla seletatav tema uurimuste kõikehõlmavus. Võime probleeme täpselt sõnastada, valida ja koguda analüüsi jaoks kolossaalset materjali on ühendatud hämmastava jõudlusega. Ta ei jäta tähelepanuta ühtki algatust, pakkudes välja ja noppides kolleegidelt uenduslikke ideid, toetades noori teadlasi eri linnadest ja riikidest. See huvi kajastub ka Tolstaja bibliograafias, kus on ligi tuhat nimetust, sealhulgas hulgaliselt retsensioone, tõlkeid, kroonikat, juubelikirjutisi, aga samuti töid, mille juures Svetlana Tolstaja osales toimetajana. Lisaks on ta esinenud ettekannetega paljudel konverentsidel, kongressidel, seminaridel, sümposiumidel.

Peatume üksikasjalikumalt ainult mõnel Svetlana Tolstaja peateemal, mida võib tinglikult liigitada pealkirjade “Aeg” (selle kalendaarne kehastus) ja “Sõna” alla.

Juubilari teadustöös on kesksel kohal slaavi kalendri uurimine. Esimesed rituaal aastat käsitlevad kirjutised avaldas ta 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses, kui Polesjesse korraldatud ekspeditsioonidel oli süstemaatiliselt kogutud rikkalikku materjali (Polesje kalendri küsimustiku koostas Svetlana Tolstaja). Pärast koos Nikita Tolstoiga kirjutatud viit artiklit ilmastikuga seotud tavadest Polesjes ja Serbias, mis said rituaalikomplekside kirjeldamise eeskujuks, siirdus Svetlana Tolstaja kalendrituaalide juurde. Esimestes selleteemalistes artiklites keskendus ta rituaalse aja uurimise teooriale, kirjeldades Polesje piirkonna rahvakalendrit, Kupala ja Mareni rituaalide vormilist varieeruvust ning analüüsis kristliku ja rahvaliku (paganliku) kalendrikompleksi omavahelisi seoseid. Aastail 1984–1995 ilmus eraldi fragmentidena “Polesje rahvakalender. Etnodialekti sõnaraamatu materjalid”. Omaette žanri moodustavad

entsüklopeedilised artiklid, mis nõudsid lühidust ja samas ülevaatlikkust, sõnastuse täpsust ning doseeritud, kuid esinduslikku illustratiivset materjali. Etnolingvistilises sõnaraamatus “Slavjanskije drevnosti” (“Slaavi muistised” 1–5, Moskva, 1995–2012) avaldas ta üle 40 artikli (osa kaasautorluses), mis on pühendatud nädalapäevadele, kuudele, kalendrile ja tähtpäevadele. Kalendrituaalid esinevad ühel või teisel moel peaaegu kõigis Svetlana Tolstaja pärimuskultuuri ja slaavlaste mütoloogiat käsitlevates artiklites: vt “Slavjanskije drevnosti” artikleid “Nõid” (koos L. Vinogradovaga), “Saiake” ja “Mõistatused” (koos I. Sedakovaga) jne.

Pole sugugi juhus, et esimene etnolingvistiline monograafia, mis sisaldas Svetlana Tolstaja eri väljaannetes ilmunud artikleid, oli pühendatud just kalendrituaalidele (“Polesje rahvakalender”, Moskva, Indrik, 2005). Nagu autor kirjutab, on “rahvakalendri sisuliseks aluseks aja mütoloogiline tõlgendus, püha, puhta, hea ja ebapuhta, kurja, ohtliku aja eristamine” (lk 10). Aeg on üks keskseid mõisteid, mille analüüsi juurde Svetlana Tolstaja pidevalt naaseb, uurides sellega seotud maagiat, sümbolikat, semiootilisi ja aksioloogilisi aspekte.

Tema tööd on andnud tõuke pühadetsükli põhjalikuks etnolingvistiliseks uurimiseks ning kalendrituaalide etnodialektiliste sõnaraamatute loomiseks paljudes Venemaa teaduskeskustes.

Suures osas keskendub Svetlana Tolstaja teadustöös keele ja kultuuri vastasmõjule, nende ristumiskohale. Eelkõige pöörab ta semasioloogiat, etümoloogiat ja leksikoloogiat käsitlevates töödes tähelepanu keelelisele kontekstile, nii laiale kui ka vahetule sõnakasutuse situatsioonile. Erilisel kohal on sel juhul keelevälised kontekstid (kombetalitused, uskumused, folkloor).

(Etno)lingvistilistes töödes jälgib sõnale keskendunud Svetlana Tolstaja kolme peamist suunda. Tema enda terminoloogiat kasutades: “sõnalt sõnale”, “mõttelt sõnale” ja “sõna kultuuri kontekstis”, ehk teisisõnu: semantiline tüpologia ja rekonstruktsioon, leksikaalne tüpologia ja kultuurisemantika.

Konkreetsete sõnade semantikat käsitlevad artiklid avavad terve leksikaalsete tähenduste maailma, mida emakeele kõnelejad tavaliselt tunnetavad. Mõnikord on tähendusi raske eristada just peente varjundite tõttu, mis ilmnevad teatud kontekstides pooltoonide, voolavuse, kattuvuse, uuritava ja sellega seotud või sünonüümse sõna segunemise tõttu. Need artiklid on nagu detektiivilugu, kus uurija otsib ebaselgeid tähendusi ja toob need päevavalgele. Mõnede sõnade tähenduse lähenemine ei tundu ilmne, nende tuvastamiseks on vaja uurija erilist taiplikkust.

Etümoloogia uurimisel on semantiline rekonstrueerimine väga oluline. Svetlana Tolstaja sõnul peaks etümoloogilise sõnaraamatu iga artikli loomisele eelnema sõna kõigi tähenduste üksikasjalik kirjeldus erinevates kontekstides ja erinevates diskursustes, seejärel tuleks neid tähendusi uurida võrdlevas ajaloolises semasioloogilises aspektis, st tuleb paljastada semantilise tuletamise mustrid, kirjeldada motivatsioonimudeleid,

paradigmaatilisi seoseid jne ning taastada konkreetsete sõnade tegelik tähenduslugu. Sageli viivad semantilised uuringud Svetlana Tolstaja etümoloogiliste uuringute juurde.

Sõnauuringute teine valdkond – leksikaalne tüpologia on samuti Svetlana Tolstaja töödes väga esinduslik. On uuritud toidu ja toitumise, armastuse, eksimise, nime, liikumise, kannatlikkuse ja sallivuse sõnavara, samuti kultuurilisi mõisteid: saatus, hing, patt, surm, vanne, needus jne. Sisuliselt on see omamoodi slaavlaste vaimse ja ainelise kultuuri seletav sõnastik, milles erinevalt etnolingvistilisest sõnaraamatust pööratakse rohkem tähelepanu keeleanalüüsile – semantikale, pragmaatikale, etümoloogiale.

Kolmas oluline valdkond, kuhu Svetlana Tolstaja on panustanud palju nii praktiliselt kui ka teoreetiliselt, on rahvakultuuri keele uurimine: asjade sümboolne keel (riietus, peegel, luud, pärg), arvukategooria (loendamise mõiste, paaris-paaritu, binaarsuse ja korduse semantika), ruum, aeg, hinnangud ja väärtus, sugulus jne.

Etnolingvistika teoreetilisi aluseid arendades süstematiseeris ja täpsustas Svetlana Tolstaja akadeemik Nikita Tolstoi sõnastatud “laia” etnolingvistika ideid, näiteks seisukohta reaalsuste ja tegude esitusviiside mitmekesisuse kohta pärimuskultuuris; ta määratles ja kirjeldas ka slaavi kultuuri ühisuse kriteeriume ja palju muud. Svetlana Tolstoi nimetab slavistika etnolingvistilise uurimistöö ühe eesmärgina keele semantilise poole struktuuri mõistmist.

Tema töödes võib leida palju huvitavaid lingvistika arengu seisukohalt olulisi teaduslikke oletusi. Nii tuleks tema sõnul sõna algse tähenduse otsimise asemel keskenduda sõnade mitmetähenduslikkusele.

Oskus vaadelda slaavi etnolingvistilist uurimistööd tervikuna, võtta omaks kogu selle laius ja sügavus ning tunnetada selle dünaamikat on andnud Tolstajale võimaluse näha väljavaateid ja oskuse sõnastada slaavi pärimuskultuuri ja keele uurimise vahe-tuid ja pikaajalisi eesmärke. Nende hulka kuuluvad rahvaluule ja mütoloogia motiivide registri koostamine, rahvakultuuri mitteverbaalsete vormide ja žanrite (kombetalitused ja uskumused) motiivide register, etnolingvistiliste atlaste koostamine, mütoloogilise sõnavara etümologia uurimise süstematiseerimine jne.

Svetlana Tolstaja tegeleb pidevalt mahukate projektidega – tänavu kevadsuvel ilmus raamat slaavi sõnamoodustuse süntaktilistest alustest, lisaks uurib ta põhjamaist matuseitku ja ilmselt veel midagi, millest saab kolleegidele kasulik ja nauditav lugemine.

Irina Sedakova, Marina Valentsova
Venemaa Teaduste Akadeemia Slavistika Instituudist
Tõlkinud Asta Niinemets

“Traditsiooniline kultuur kaameräläätses” 2

Teine Eesti-Udmurdi veebinar “Traditsiooniline kultuur kaameräläätses” toimus Eesti Kirjandusmuuseumi ning Udmurdi uurimiskeskuste folkloristide ja antropoloogide koostööna 21. ja 22. septembril 2023 MS Teamsis. Jätkati visuaalse jäädvustamise teemaatika vaatlemist folkloristika ja etnologia vaatepunktist. Esimene seminar tõi kahe päeva jooksul vaatajani udmurdi filme, videoklippe ja videoblogisid, seekord alustati eesti toodete tutvustamist, kuid esitleti ka udmurdi ja metsaneenetsi tavadest valminud filme. Teise seminari keskmes olid väikesaared oma kultuurilise rikkusega, unikaalsed äärealad, kombestiku elujõulisus, sakraalsed rituaalid, kalendritavad ning kohaliku kogukonna kõneisikud ja huvitavad isiksused.

Visuaalse külje jäädvustamine toob esile kultuuri teistsugused aspektid, me saame palju rohkem informatsiooni toimuva kohta. Alates odavate videokaamerate ja salvestusvõimeliste telefonide saabumisest on jäädvustuste hulk kordades kasvanud ja dokumentalistika võimalused laienenud, see on avanud uusi perspektiive uurimistööks, kuid folkloristlike montaaže on see mõjutanud vähe. Võibolla on põhjuseks asjaolu, et visuaalsed võimalused eeldavad erioskusi ja teistsugust nägemisviisi, sõnumi olemasolu, kuid võimalik mõjutaja on ka kindlale artiklite liigile orienteeritud teadussüsteem. Samal ajal aitab filmimine folkloristil täita oma ülesannet ja “jõuda intiimsete teadmisten, jõuda kulisside, maskide ja rollide, samuti üldistuste ja abstraktsioonide taha” (Cohen & Rapport 1995).

Folkloristlike salvestiste tähtis ülesanne on hääle andmine vernakulaarsetele vaadetele, käitumusliku külje, sümbolsete märkide ja tavandi jälgimine, mille tulemuseks võib olla sügav vaade kohalikku ellu. Kuna jäädvustamist nõudvaid nähtusi ja protsesse on palju – kultuuri tuum, intersubjektiivseid asjaolud, kultuuride dünaamika (samas kohas arenevad erinevad kultuurid), väiksemad ja ohustatud kultuuripiirkonnad ja rühmitused –, siis on kohane arutleda, kuidas valitakse filmitavaid sündmusi, missugune on ideaalne objektiivse ja hinnanguteta dokumenteeringu ja autori vaate vahetõde ning kas objektiivsus on üldse võimalik saavutada. Ümarlaua arutelu kerkisid üles küsimused, mis on korduvalt olnud keskmes juba kümnete aastate jooksul, ent nende ülevaatamine uutes oludes on ilmselt alati kohane. Näiteks kas ja kui korralikku stsenaariumit vajab antropoloogiline film ning mis vahe on antropoloogilisel filmil ja välitööde tulemusena valmival filmil. Mõlema päeva arutelud keerlesid veel filmija kaasamise üle rituaalsesse tegevusse ja kogukonna ajutiseks liikmeks, mis annab talle otsekui loa olla intiimsete sündmuste osaline. Ometi on olukordasid, kus näiteks sugupool tõkestab juurdepääsu (meeste osalemise naiste siseringi üritustel ja vastupidi, mis võib kujuneda nt religioossete sündmuste juures ületamatuks takistuseks). Kerkis küsimus reeglitest, mis valitsevad pühapaikades ja rituaalide filmimisel, ligipääsust võõrastele suletud sündmustele, kaamerast kui vahendist, mis aitab jääda märkamatuks

ja õigustab viibimist siseringi üritusel, samuti küsimuste ring elu külgede kohta, mida jäädvustada ei tohi.

Kihnu kultuuri visuaalsel jäädvustamisel on pikk ajalugu, mille alguses on 1956. aastal Eduard Laugaste juhtimisel koostöös Tartu Ülikooli filmilaboriga valminud dokumentaalne rekonstruktsioon “Kihnu pulmad”. Autor soovis jäädvustada õppefilmina traditsiooniliste pulmade kronoloogia ja sündmustiku, pulmad on lavastatud ja rekonstrueeritud vanemate kirjelduste abil, tegevus ise on raamitud 1950. aastate tegeliku elu-oluga. Luuakse illusioon tegelikkuses toimuvast aktuaalsest tseremooniast. Sellisele visuaalsele keelele vastandub Eesti visuaalses antropoloogias ja dokumentalistikas pöörde toonud Mark Soosaare film “Kihnu naine” (1974). Mark Soosaare Kihnu ja väikesaarte elu jäädvustavad filmid on kahtlemata üks meie kultuuri vääriskeive, kuigi tema töö ja Kihnu sarja filosoofiline ja teoreetiline mõtestamine seisab alles ees. Seminaril tuli jutuks ka Mark Soosaare 1986. aasta film “Kihnu mees”, mis tõstatab teravaid probleeme ja pälvis kriitilise vastuvõtu (eetikast jm probleemidest filmimisel vt Rüütel 2004). Film keskendub Kihnu elule pärast miljonärkolhoosi likvideerimist ja sunniviisilist Pärnu kolhoosiga liitmist, kui merel kalastamist piiravad seadused laienevad, bürokraatia õitseb, töökohtade kaotus toob kaasa väljarände. Perspektiivituse tajumine juhib küsimusteni, kas sekkumiste ja elulaadi vägisi muutmise keskel on võimalik säilitada oma keelt ja kultuuri. – Need küsimused on tänagi aktuaalsed Eestis, kus toimuvad haldusmuutused, koolide ja raamatukogude sulgemine, töökohtade kadumine on aktualiseerinud ääremaade ja vähemkaitstud paikade püsimise. Soosaare poole sajandi jooksul loodud filmide vahendusel näeme toimunud muutusi peaaegu kõikides püsielementides: meri, elatusalad, rahvariided, laulukultuur, füüsiline eluruum majade, tänavate ja esemete näol, kooslus loodus-inimesed-lapsed. 2018. aastal valminud “Kihnu lapsed” suleb filmisarja elurõõmsate sõnumitega. Mark Soosaare filme iseloomustab tugev nägemus, esteetiline keel, teravdatud probleemid, huvitav filmikeel, mille kohta ta lahkelt jagas isiklikke vaateid.

Esimese sissevaade Aado Lintropi filmidesse toimus 2018. aastal valminud “Maarjapäev Petseris” vahendusel. Lintropil on seljataga 29 ekspeditsiooni-filmimist soomeugrilaste ja eestlaste juures, ta on üks produktiivsemaid filmijaid-teadlasi. Esitletud film on haruldane dokument uuenevast ja restaureeritavast Petseri kloostrist ja setode suhetest oma usukeskuse Petserisse kloostriga. Jäädvustatud Jumalaema uinumise püha tähistamise käigus näeme läbi kaamerasilma kloostri ettevalmistamist pühadeks: püha eelõhtul lilledest tee valmistamist, järgneb ikooni viimine Jumalaema Uinumise kirikust Mihhaali kirikusse, saame osa ristikäigust ümber Petseri kloostri. Kaamera jälgib setode osalemist kirikupühal, kohtumist uue kloostriülem Tihhoniga (Georgi Ševkunoviga) ja sellele järgnenud seto festivali “Perride kokkotulõk” (vn Семейные встречи) Radaja külas. Filmi lõpus külastatakse seto kultuuri hääbuvaid keskusi Petserimaal: Kulje kirikut, surnuaeda ja Jatsmani kooli, mis oli kunagi ümbruskonnas tähtis hariduskeskus.

Dokumenteeriva suuna tutvustamist jätkasid Eva Toulouze ja Liivo Niglas 2013. aasta filmiga “Jumala tegemine Pariisis”, mis jäädvustab Juri Vella (1948–2013), metsaneenetsi põhjapõdrakasvataja, luuletaja ja aktivisti käiku Pariisi Jumalaema kirikusse ja unenäos saadud käsku sinna tagasi minna. Jumalaema kirikust naisele ostetud ikooniga sooritab Vella rituaali, millega soovib ikooni muutumist jumalaks. Filmi muudab eriliseks Vella külaskäik Jumalaema kirikusse ja järgnev rituaal, millesse ta kaasab filmitegija Liivo Niglase.

Tandemi teine 2013. aasta film demonstreerib Kama-taguste udmurtide ühispalvuse *Элен вöсь* toimumist Permi kraisis Kueda piirkonna Kirga külas. Palvus taastati 2008. aastal ja sinna kogunevad tänapäeval paljude külade Kama-tagused udmurdid. Jäädvustatud on ohvritoitude valmistamist, pappide riietumist ja ettevalmistusi palvuseks, palvust ennast ning teisi rahvarohke ja põlvkondasid ühendava rituaali etappe. Tegemist on etnograafilist täpsust taotleva dokumenteeringuga.

Elamuslikult tutvustas Iževski videokooli “Tamga” ja Udmurdi klipikujunduse labori “PUS” filme Anastasia Šumilova. Tegemist on 2022. ja 2023. aastal valminud kaasaegsete esteetilisele küljele rõhuvate uuenduslike lühifilmidega. Traditsiooni tutvustamisel kasutatakse uudseid võtteid nii kombestiku, rahvarõivaste, ehete kui laulukultuuri tutvustamiseks ja filmid on orienteeritud oma traditsioonide vahendamiseks linnanoortele.

Kuidas jäädvustati 1980. aastatel ja 1990. aastate alguses folkloristide igapäevaste välitööde käigus lihtsa VHS-kaameraga ning missuguseid välitööfilme koostati, tutvustasid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov. Vaatamata nirudele tehnilistele võimalustele andis kaamera võimaluse teha kiirjäädvustusi nii vanemate tavade nüüdiseisust kui uutest nähtustest, sh uususundi praktikatest. Tutvustatud amatöörfilmidest esimene – “Sügisloits” – tutvustab omaaegse tuntud teadja Vigala Sassi ja maausuliste pööripäevarituaali peajooni, sündmus toimus Saaremaal Kaarma vallas Triigi külas paiknevas rituaalipaigas.

“Kadripäev Tartus” jälgib esmalt 6. klassi tüdrukute valmistumist kadripäevaks, nende visiite kodudesse, kaamera järgneb maskeeritutele Tartu erinevates linnajagudes ja jälgib nende dialooge pererahvaga. Toona suletud sõjaväelennuväljaga linna novembrikuises pimeduses saadab maskeerituid ja nende laule sõjalennukite müra. Mõlemad filmid valmisid Mare Kõiva ja Paul Vesiku koostööna.

1997. aasta film “Täheonu” (Andres Kuperjanov, Mare Kõiva) jälgib Täheonu Hugo Raudsaare tegemisi. 2023. aasta jaanuaris möödus 100 aastat Hugo Raudsaare sünnist. Legendaarne astronoomia populariseerija ja astronoomiliste vaatluste läbiviija jätkas vaatlusi Tartus Petzvali tornis veel 20 aastat pärast seda, kui Tartu observatoorium oli kolinud ära Tõraverre. Innuka populariseerijana ehitas ta oma kodutalu juurde Võrumaale külatähetorni ja rajas selle ümbrusse meie universumi mudeli. “See on see maa, mis minu maa” laulab ta tähetorni tipus üle terve Võrumaa.

Žanrilt erinevate filmide ja klippide näitel vaadeldi probleeme nii seest- kui väljast-poolt. Veebinaril osalejate filmimise ja vaatlemise kogemus avas ja selgitas

kultuurikonteksti nüansse, aitas leida vastuseid vastuolulistele küsimustele ja/või tuvastada uusi, selgitada pärimuskultuuri seisu, määrata visuaalse salvestamise piire ja ressursse.

Ümarlaudade arutlused ja antropoloogiliste filmide ajaloo ülevaated on kavas avaldada artiklitena.

Seminari valmistasid ette Nikolai Anisimov, Mare Kõiva, abistasid Sergey Troitskiy, Maris Kuperjanov, Diana Kahre, Asta Niinemets, Andres Kuperjanov. Veebinari toimumist toetas Eesti Kultuurkapital ja Eesti Kirjandusmuuseumi uurimisprojekt “Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid”.

Mare Kõiva

Kirjandus

Cohen, Anthony P. & Rapport, Nigel 1995. Introduction: Consciousness in anthropology. – Cohen, Anthony P. & Rapport, Nigel (toim). *Questions of consciousness*. ASA monographs 33. London: Routledge.

Traditsiooniline kultuur kaameraläätstes. *Traditsionnaia kul'tura v ob"ektive kamery* (<https://www.folklore.ee/rl/fo/konve/2023/film/> – 02.11.2023).

Rüütel, Ingrid 2004. Tõde ja eetika visuaalses antropoloogias. – Kõiva, Mare (toim). *Meedia. Folkloor. Mütoloogia*. Tänapäeva folkloorist III. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi ja meedia töörühm (<https://www.folklore.ee/pubte/meedia/> – 02.11.2023).

Traditsiooni elavatel lätetel

4.–6. oktoobrini toimunud rahvusvaheline *online* konverents “Elava kultuuri lätetel” oli pühendatud tuntud udmurdi folkloristi ja mütoloogia-uurija, udmurdi tänase uurimis-traditsiooni alusepanija ja kujundaja Tatiana Vladõkina 70. sünnipäevale. Hea tava kohaselt pühendatakse oma eriala oluliselt arendanud folkloristidele teaduskonverentside sarja “Keelest meeleni” akadeemiline üritus.

Konverentsi raames avati muuseumis näitus Tatiana Vladõkina teadustööde kohta. Näituse avamisel loeti teadlase teadusartiklite fragmente erinevates keeltes (udmurdi, eesti, inglise, prantsuse ja vene keeles). Sellega soovisid korraldajad näidata udmurdi folkloristi uurimuste rahvusvahelist tähtsust ja tema tööde kaasamist maailma teadusesse.

Esimesel päeval tervitasid osalejaid ametlikud esindajad Eesti Kirjandusmuuseumist, Udmurdi Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituudist, Udmurdi Teaduste Akadeemia

Uurali Haridus- ja Teadusuuringute Instituudist ning Udmurdi Riikliku Ülikooli udmurdi filoloogia, soome-ugri ja ajakirjanduse instituudist. Pidulikku meeleolu sündmuse alguses lõi muusikalise esitusega Emma Lotta Lõhmus. Konverentsi ilmestasid soojad videopöördumised ja muusikalised tervitused kolleegidelt, Udmurdi diasporaalt Eestis ja Tatiana Vladõkina informantidelt.

Kolme päeva jooksul esitati 24 teaduslikku ettekannet. Üritusel osales 27 folkloristi ja lähialade uurijat Eestist, Austriast, Ungarist, Udmurtiast, Karjalast, Baškortostanist, Marimaalt, Permi ja Novosibirski uurimiskeskustest jm. Vladõkina on jälginud paljude folklooriliikide dünaamikat ja seaduspärasusi ning vastavalt olid ka ettekanDED seotud etnomusikoloogia, usundi-uurimise, mütoloogia, usundi materiaalse külje, pühapaikade ja rituaalide, kalendrikombestikuga. Tutvustati uusi teadusväljaandeid ja pikaajalisi toimetamispraktikaid, aksioloogiaid ning uusi uurimistulemusi väikeste etniliste rühmade rahvusidentiteedi alalt ning muud aktuaalset. Diskuteeriti ja vaieldi vaatlustulemuste üle, esitati täpsustavaid küsimusi.

Irina Vinokurova, Karjala Ajaloo, Keele ja Kirjanduse Instituudi vepsa kultuuri ekspert kirjutas konverentsi kohta: “Täna huvitava seminari korraldamise eest, kus valitses heatahtlik ja loominguiline atmosfäär. Kõigile esinejatele esitati küsimusi, mis võimaldab neil oma käsitlusi arendada ja süvendada. Istusin kolm päeva ekraani ees.”

Kolm pikka päeva ekraani ees möödusid lennates. Mõnedki teemad väärivad kompleksset lähenemist ja jätkamist ning loodetavasti kuuleme tulemustest juba järgmistel konverentsidel ning loeme artikkelitest ja raamatutest.

Kuna konverents oli pühendatud silmapaistva folkloristi juubelile, otsustasid korraldajad luua sündmusele piduliku õhkkonna, milleks kasutati lõunavaheaegade ja kohvipauside ajal videoklippe udmurdi, eesti ja seto lauludega ning informatiivseid videosid udmurdi rahvarõivastest.

Korraldajad avaldavad tänu kõigile osalejatele, kogu konverentsi korraldusmeeskonnale ja muidugi Tatiana Vladõkinale võimaluse eest arutada aktuaalseid küsimusi soome-ugri folkloristikas.

Mare Kõiva, Nikolai Anisimov

Muljeid suurejooneliselt etnoloogide ja antropoloogide maailmakonverentsilt Indias

Etnoloogide ja antropoloogide (IUAES-WAU) 19. maailmakonverents “Marginalities, Uncertainties, and World Anthropologies: Enlivening Past and Envisioning Future” toimus 14.–20. oktoobrini New Delhis ning järelkonverents “Anthropology and Digital Cultures” 26. ja 27. oktoobril Hyderabadis Indias.

Plenaarettekannetes rõhutati vajadust kaasata kultuuriuurijaid rohkem globaalsete probleemide lahendamisse. Teadvustati antropoloogide, folkloristide ja muude külgnevate erialade teadlaste ekspertteadmiste praktilise rakendatavuse potentsiaali, nentides et need saavad olulisel määral täiendada teiste erialade ekspertide panust poliitikate ja otsuste kujundamisel seoses aktuaalsete teemadega nagu kliimakriis, rohepööre, vähemuste (sh traditsioonilise eluviisiga etniliste rühmade) õigused või rände- ja migratsiooniproblemaatika. Ootuspäraselt tulid korduvalt jutuks COVID-19 pandeemiaga kaasnenud probleemid eelkõige marginaalsetele rühmade kontekstis, ent ka omandatud õppetunnid ja kohanemiskiivid (näiteks muutused rituaalides, religioonis, elatusalades). Toimunud ja käimasolevate kriiside valguses püüti visandada antropoloogia ja etnoloogia kui teadusharu tulevikusuundumusi ja -visioone.

Kuna tegemist oli suure maailmakonverentsiga, oli esimesteks konverentsipäevadeks planeeritud lausa kakskümmend paralleelpaneeli, kuid tegelikkuses selgus, et paljud esinejad ei olnud saanud kohale tulla, mistõttu otsustamiskeskused, millist paneeli kuulamiseks valida, pisut vähenesid. Lisaks ettekandepaneelidele oli võimalik osa saada rikkalikust antropoloogiliste filmide programmist ning tutvuda uusima teemakirjanduse väljapanekuga, mis sisaldas igati kõrgel tasemel uurimusi, millest nii mõnestki pole Euroopas tõenäoliselt kuuldudki.

Reet Hiimäe pidas ettekande põhikonverentsi paneelis “Spiriting Technologies of Affect, Feeling Detachment: Dynamics of (Re)Shaping Marginality, Uncertainty, and Wellbeing through Spiritual Practices”, rääkides naiste privaatsetest leinarituaalidest, mis sisaldavad samaaegselt nii afektiivsust ja teadlikku kontaktiloomet leinatavaga kui ka distantse tekitamist leinakogemusest. Samas paneelis oli ettekandeid, mis puudutasid väga erinevaid kultuure ja marginaalseid rühmi, sealhulgas ettekanne Kirde-Taimaa spirituaalse sümbolikaaga tätoveeringuid tegevast mungast ja tema klientidest, uurimus ühest Jaapani geitaustaga vaimumeediumist ning käsitlus moodustest, kuidas Lääne-Aafrika nelipühilased ravivad seestunud inimesi ning vahendavad seda digitaalsete platvormide kaudu. Põnev oli näha, et hoolimata erinevatest kultuurikontekstidest oli ettekannetes täheldatav teatav ühisosa, mis andis alust elavaks diskussiooniks.

Andrus Tins esines samuti põhikonverentsil, rääkides paneelis “Digital Culture: Continuities of the Physical and Virtual Worlds“ teemal “Digital space as a coping resource: insecurities and hopes on the Estonian online forums regarding the Green New Deal”. Kuigi digitaalsetele teemadele olid pühendatud mitmed paneelid ka põhikonverentsil

Delhis, töötas põnevam tulla spetsiaalselt digitaalsusega seotud teemadele pühendatud järelkonverents Hyderabadis. IUAES-WAU maailmakonverentside raames oli see esimene kord, kui digitaalsele kultuur uurimisele oli pühendatud eraldi mitmepäevane järelkonverents. Paljuski keskenduti järelkonverentsil digitaalsete vahendite kasutamisele museaalide ja antropoloogiliste materjalide säilitamisel ja populariseerimisel, samuti nendega seotud õppetöös. Kuid esindatud olid ka otsesemalt virtuaalselt avalduvaid nähtusi puudutava antropoloogilise ja folkloristliku materjali uurimisega seotud ettekanded. Osalt jäi siiski mulje, et digitaalsus on saanud juba nii kultuuriomaseks, et seda ei panda võrreldes mitte-digitaalse kultuuriga võrdväärselt tähele, ent ometi vajab see valdkond arvestades tänapäeva igapäevaelu digitaalsuse määra tõsisemat tähelepanu. Ehk teisisõnu: spetsiaalsel järelkonverentsil oli kultuuride ja ühiskondade antropoloogiline uurimine digisfääri kaudu pigem vähe esindatud. Tõenäoliselt on selle üks põhjuseid asjaolu, et enamasti olid järelkonverentsi paneelide eestvedajad ja ettekannete pidajad india lased ja nende uurimistraditsioonid on klassikalise mat laadi. Samuti on Indias säilinud rohkelt hõimukultuure, mille puhul ollakse n-ö päästekogumise faasis ehk siis püütakse talletada pigem nende digitaalse-eelset kultuurietappi, kuna mobiiltelefonid ja internet on kiirelt jõudmas ka nendesse piirkondadesse.

Leidus ka klassikalistel välitöödel põhinevaid uurimusi/ettekandeid, mis käsitlesid ilminguid seoses elutegevuse liikumisega digitaalsetesse sfääridesse. Näiteks oli üks ettekanne pühendatud ühe Himaalaja jalamil elava hõimu traditsioonilise elulaadi kirjeldamisele ühiskonnas toimuvate suurte digitaalsete muutuste valguses. Selle traditsiooniliselt kaubandusega tegeleva hõimu liikmed reisivad sesoonselt oma toodetud kauba müümiseks rohkem kui 2000 km kaugusele. Kui muidu on tänapäeval oluline osa kaubandusest liikunud veebiplatvormidele, siis selle hõimu esindajad väitsid uurijatele, et neil on kaubamüümine otsekontaktide kaudu geenides ja katsed veebi teel majandustegevust arendada pole õnnestunud.

India elu-olu üldiselt oli varasemast uuendusmeelsema ja progressiivsema õhustikuga. Kuna India võõrustab 2023. aastal G20 tippkohtumist, oli selleks valmistudes tehtud paljudes kohtades ulatuslikke korrastusi, loodud uut haljastust, tänavavalgustust ja kaunistusi. Veel digitaalsest kultuurist: natuke ootamatu elamuse saime supermarketis, kus kassas küsiti esimese asjana mobiilinumbrit, sest kauplus tunnistas peamise maksevahendina mobiilipõhist digimakset. Sularahas maksta oli võimalik, aga tagastusraha kassades ei olnud ja seetõttu sai maksta ainult ümmargusi summasid. Digiteemadele pühendatud konverentsi toimumispaik Hyderabad on moodne linn, kus kõikjal on näha kõrghoonetega uuselamurajoone, võrreldes Delhiga on linnapilt palju läänelikum. Selle piirkonna külastamine lisaks Delhile oli kultuuriliselt rikastav.

Reet Hiiemäe, Andrus Tins

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

28. septembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumi saalis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi liikumisaastale pühendatud kõnekoosolek, ettekannetega astusid üles rahvatantsu-uurijad Sille Kapper-Tiisler (“Pärimustants lavale – miks ja kuidas?”) ja Getter Lauk (“Soostereotüübid eesti rahvatantsus”).

18. oktoobril toimus Eesti Kirjandusmuuseumi saalis 18. Akadeemilise Rahvaluule Seltsi välitööde konverents “Välitööd kui põlvkondade dialoog”. Esinesid Piret Voolaid (“Kanada eestlaste koolipärimus – põlvkondade dialoog (Eestiga)”, Svetlana Karm (“Soome-ugri uurimisreisid kolleegide jälgedes”, Lodewyk Barkhuizen (“Habit, Memory, and Difference: Intra-Inter-Generational Dialogue beyond Human Agency”), Maarja Kaaristo (“Navigating the Generational Dynamics: Reflections on Fieldwork with Canal Boaters in North West England”), Mari-Ann Rimmel (“Isand Aeg lõhub kõik halli mineviku sünged kantsid...” Aja vaim Jaan Rummeli (1934–2007) noorpõlve jäädvustustes”), Andreas Kalkun (“Intiimsed vestlused eakate naistega. Iga, sugu ja muud asjaolud”), Anu Korb (“Välitöökohtumised läbi aastakümnete”). Vestlusringi juhatas Pihla Maria Siim, osalesid Tiiu Jaago, Risto Järv, Janika Oras ja Elo-Hanna Seljamaa. Valdo Valper esitles Maa-ameti kohapärimuse kaardirakenduse kümnendat ala – Koeru kihelkonda.

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

1. juulil viis Janika Oras koos Urmas Kallaga Metsalaulupeo eel Karjasoo Metsaõue talus Viljandimaal läbi õpitoa regilaulude tõlkimisest ja tähendustest.

4. juulil intervjueris Janika Oras Karksi-Nuia Kultuurikeskuses kauaaegseid kohalikke rahvatantsijaid eesotsas Lille Arrastega 1960. aasta rahvakunstiõhtu ning kohaliku nõukogude-aegse kultuuritegevuse, eriti tantsuharrastuse teemal.

6. juulil kõneles Jüri Metssalu Palupõhja loodusmajas Eestimaa Looduse Fondi suvekoolis Ööülikooli loengus eesti heinamaapärimusest.

14. ja 15. juulil toimunud 2023. aasta rahvamuusikafestivali Mooste Elohelü võistluskontserdi töötluste aluseks oli valitud uuema rahvalaulu “Ma saisi korgõ mäe pääl” viisivariandid Vana-Võrumaalt. Võistluskontserdi žürii tööd juhtis Taive Särg. Eesti Rahvaluule Arhiivi eriauhinna pälvis koosseis Permanent Blue, kelle solist Liisa Pajusaar oli valinud esitamiseks vanavanaemalt õpitud laulu ning jutustas kuulajatele sellest ka mälestusi. Helen Kõmmus ja Taive Särg salvestasid festivali õpitubasid ja kontserte, salvestatud sündmustest üks tähelepanuväärsemaid oli ERA kogude põhjal loodud pooleteist-tunnine Põlva kihelkonna pärimuslaulude kava, laule esitasid ka Janika Oras ja Valdo Valper ning emerit Aado Lintrop.

20. juulil pidas Helen Kõmmus Hiiu Folgi pärimuspäeval Sõru muuseumis ettekande “Vesihiidlasest torupillikuningaks. Hiiumaa kuulsaima rahvapillimehe Torupilli Jussi lugu”.

21. juulil kõnelesid Mari-Ann Rimmel ja Valdo Valper Võrumaal Pähni külastuskeskuses festivali “Aigu om!” eelüritusel Maa-ameti geoportaali jõudnud Rõuge koha-pärimusest.

21. juulil filmis Janika Oras Kolga-Jaanis Vissuvere külas ja Kolga-Jaanis kohalikku folgiklubi ja käiku lauliku Marie Sepa kodukohta.

22. juulil kõneles Jüri Metssalu Keila puisniidul Eestimaa Looduse Fondi talgupäeval eesti heinamaapärimusest.

25.–27. juulini toimunud Lummo Kati leelolaagris Setomaal Nedsaja külas õpetasid Janika Oras ja Andreas Kalkun, Janika Oras osales seto laulikute salvestamisel ja filmimisel.

25.–28. juulini osalesid Mari Sarv, Olha Petrovych ja Inna Lisniak Riias Läti Rahvusraamatukogus peetud 5. Balti digitaalhumanitaaria suvekoolis (“Discourse Analysis and Digital Literary Studies”).

27.–30. juulini salvestasid Helen Kõmmus ja Taive Särg XXX Viljandi pärimusmuusika festivalil rahvamuusika õpitubasid, kontserte ja peomelu. **30. juulil** viis Janika Oras läbi õpitoa “Eesti laulukeele murded”.

8. augustil tutvustasid Taive Särg ja Ave Goršič Euroopa kultuuripealinn Tartu 2024 tegevusi Ühendkuningriikide kultuuriaasta Leeds 2023 esindajatele.

13. augustil viis Kärri Toomeos-Orglaan läbi välitööd Keeri külas, et jäädvustada Hans Wühneri päeva tähistamist ja intervjuueeris **25. augustil** Hans Wühneri päeva põhikorraldajat Mart Jaansonit.

16.–18. augustini filmis Janika Oras koos Janno Simmiga ja Hanna Samosoniga võõrseto pulmi Võrus ja Lüllemäel.

19. augustil rääkis Janika Oras Kihnu rahvamajas toimunud Regilauluüel Kihnu vanemate laulude ja loitsude viisidest.

20. augustil esines Inna Lisniak Eesti taasiseseisvumispäevale pühendatud kontsertloengust Norras Kristiansandis. Loenguosas tutvustas ajaloolane Hege Boman Grundekjøn Eesti ja Ukraina iseseisvuse saavutamise lugu ning Inna Lisniak kõneles Ukraina banduurast.

22. ja 23. augustil tegi Ave Goršič välitöid Lääne- ja Ida-Virumaal, intervjueerides kunagiste kaastöölise Mary Kaasiku ja Gustav Kallasto järeltulijaid. Arhiivimaterjalide hulka lisandus välitööde tulemusel üle kuue tunni helisalvestisi ning kogum Gustav Kallasto fotosid.

31. augustil pidas arhiiv Ülenurme Põllumajandusmuuseumis Facebooki rahvakalendri veebipesa tähtpäevakirjelduste ja -joonistuste aruteluseminari.

Augustist novembrini tegi Jüri Metssalu Pärnumaal, Saaremaal, Raplamaal, Viljandimaal ja Valgamaal koostöös Pärandkoosluste Kaitse Ühinguga välitöid Eesti puisniitude kultuuripärandi uurimiseks.

7. ja 8. septembril Pärnus Estonia Resort Spa konverentsikeskuses toimunud mäluasutuste suveseminarist võtsid ERAst osa Risto Järv, Mari Sarv ja Kadri Vider. Risto Järv osales koos Riina Reinveltiga (ERM) arutelus “Kuidas kriisi ajal mäluasutusena ellu jääda?”, arutelu juhtis Kadri Valner (Jääaja keskus).

11. septembril esines Ave Goršič kirjandusmuuseumi esmaspäevaseminaril ettekandega “Virumaa kogujad ja kontekstiringid”, kajastades hiljutisi välitöid Ida-Virumaal.

13. septembril osales Andreas Kalkun Tartu Genialistide Klubis Progressiivse Liikumise paneeldiskussioonis “Meil kväärib. Kväärolemisest Eestis”.

11.–15. septembrini osales Inna Lisniak Türgis Istanbulis 54. IASA konverentsil ja 4. ICTMD foorumil audiovisuaalse kultuuripärandi säilitamise teemadel (“Collaborating to preserve and safeguard audiovisual and related heritage”) ning pidas ettekande etnomusikoloog Olena Tyurykova folkloorikogust (“Folklore archive of Ukrainian ethnomusicologist Olena Tyurykova: history of formation, classification, research, practical use (1992–2014)”).

15. septembril organiseeris Lona Päll koos Riin Magnusega (TÜ) seminarisarja “Üleaedne elurikkus üle jõe” raames tajujalutuskäigu Kvissentali linnaosas, jalutuskäiku juhtis lisaks neile etnoloog Hildegard Reimann.

16. septembril Kadrina rahvamajas toimunud pärimuskonverentsil “Saun läbi aegade” tutvustas Risto Järv rahvaluulearhiivi selle-aastast kogumisvõistlust “Minu saunalugu”.

18. septembril pidas Astrid Tuisk Eda Kalmre 65. sünnipäevale pühendatud konverentsil “Keelest meeleni 10: Tõlgendus, tõde ja tunded. Muistendid ja kuulujutud kultuuris” ettekande: “Sootuks helgem maailm”. Välismaised filmid 1950. aastatel kasvanute lapsepõlvemälestustes”.

25. septembril esitleti Eesti Kirjandusmuuseumi saalis veebiantoloogiat “Eesti looduspärimus” (koostanud Mathilda Matjus, Taive Särg, Maarja Villandi-Reiljan), mis on osa Euroopa kultuuripealinn Tartu 2024 rahvusvahelisest kunstiprojektist “Metsavaimud masinas” (eestvedajad Taive Särg, Henri Hütt, Ave Goršič, Evelyn Raudsepp). Kuulati arhiivist inspireeritud Kiwa muusikat, muinasjutte vestis Mathilda Matjus, kõnelesid Piret Voolaid, Taive Särg, Ave Goršič, Evelyn Raudsepp ja Risto Järv.

28. septembril toimunud ARSi koosolekul pidas Getter Lauk ettekande “Soostereotüübid lavarahvatantsus”.

28. septembril Vinnõtsja Pedagoogilises Ülikoolis toimunud folkloorifestivalil pidas Mari Sarv veebiettekanne digifolkloristika väljavaadetest (“Outlooks of Digital Folkloristics”).

27. ja 28. septembril osales Janika Oras Eesti Folkloorinõukogu juhatuse koolitusel “Võrgustikupõhine huvikaitsetöö vabähenduste kontekstis” Pärnus.

1. oktoobril pidas Olga Ivaškevitš kultuuripärandi säilitamise alasel seminaril “Sahvril serverisse: digitaalne kultuuripärand tehisintellekti ajastul” ettekande “Eesti Kirjandusmuuseumi infosüsteemide ja andmekogude strateegiline analüüs: võlud ja valud.”

1. oktoobril viis Andreas Kalkun koos Taavi Kopluga läbi Toomemäe ekskursiooni “Tartu LGBT+ ajalootuur” filmifestivali Festheart raames.

5. oktoobril ja **1. novembril** käis Astrid Tuisu eestvõttel koos rahvaluule- ja elulookirjutajate ring, kirjutamisteemadeks möödunud koroonaaeg ja sünnipäevad.

10. oktoobril osales Risto Järv koos Madis Arukase ja Ülo Valguga (TÜ) Tartu Kirjanduse maja kultuuriklubi Salong kirjanduslikul teisipäeval Vladimir Proppi teose “Imemuinasjutu morfoloogia” esitluse puhul korraldatud vestlusringis, vestlust juhtis Siim Lill.

10. oktoobril viis Janika Oras koos Karoliina Kreintaaliga läbi koolituse “Laps ja folkloor” TLÜ Haridusinnovatsiooni Keskuse seminaril “Eestikeelne õpetaja vene õppekeelega koolieelse lasteasutuse rühmas IV” Rakveres.

10.–12. oktoobrini osales Lona Päll Ungaris Kesk-Euroopa Ülikoolis toimunud COEVOLVERS projekti seminaris. Koos Tartu Ülikooli semiootika osakonna ökosemiootikutega viidi läbi töötuba jutuvestmisest ja kohalike lugude kasutamisest keskonnakommunikatsioonis, koos tehti ka tulevikuplaane ja õpiti üksteiselt eri meetodite osas.

11. oktoobril kõnelesid Mathilda Matjus ja Natali Ponetajev Klassikaraadio saates “Delta” rahvaluule kogumisest, ERA kogumisvõistlustest ning tänapäeva folkloorist, küsitles Aurora Ruus.

11. oktoobril toimus Paistu rahvamajas koostöös MTÜ Jutumaja ja Mulgi Kultuuri Instituudiga Eesti Rahvaluule Arhiivi muinasjutuseminar “Parandades ilma ja inimesi”. Esinesid Mall Hiimäe (“Ilmastikunähtused rahvajututegelasena”), Kärri Toomeos-Orglaan (“Sitikad ja satikad ja lutikad ja täid... Putukatest muinasjuttudes”), Mathilda Matjus (“Kohtumised metsloomadega. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogumisvõistlusest”), Astrid Tuisk (“Mäng lõpeb siis, kui isu tasa. Mulgimaa mängudest”), Mairi Kaasik (“Jooksujalu läbi eesti muinasjuttude”) Risto Järv (“Vaeselatse sannakütmine – ehk mõnda “lastemuinasjuttudest”), ja Piret Päär (“Ühe jutuplaadi saamisloost”). Esitleti Mulgimaa muinasjutte KiViKese kogukonnaportaalis, Mulgi aabitsa veebiversiooni ning Piret Pääri jutuplaati “Ilmaparandamise lood”.

10. oktoobril esines Kadri Vider Rahvusraamatukogu VIII oskuskeelepäeval tõhus erialakeel raamatukogus ettekandega “Tehistaip ja terminitäpsus – on neil ülepea mingit kokkupuudet?”.

18. oktoobril Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 18. sügiskonverentsil “Välitööd kui põlvkondade dialoog” esinesid ERAst Andreas Kalkun (“Intiimsed vestlused eakate naistega. Iga, sugu ja muud asjaolud”), Anu Korb (“Välitöökohtumised läbi aastakümnete”) ning Mari-Ann Rimmel (““Isand Aeg lõhub kõik halli mineviku sünged kantsid...” Aja vaim Jaan Rummeli (1934–2007) noorpõlve jäädvustustes”). Konverentsi vestlusringis osalesid Risto Järv ja Janika Oras koos Tiiu Jaago ja Elo-Hanna Seljamaaga (TÜ), juhatas Pihla Maria Siim (TÜ) Valdo Valper tutvustas Maa-ameti kohapärimuse kaardirakenduse jõudnud kümnenda ala – Koeru kihelkonnna pärimust.

19. oktoobril esitleti Raplamaal Hageri rahvamajas Reeli Reinausi koostatud kogumikku “Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus” (sarja ERA toimetused 36. väljaanne). Raamatu kujundas Angelika Schneider, toimetas Helen Kästik, arhiivitöö tegi Valdo Valper. Kõnelesid Reeli Reinaus ja Risto Järv, tänati raamatu valmimisele kaasaaidanud, tekste raamatust lugesid Tiina Keps ja Mihkel Juhkam.

19. oktoobril osales Olha Petrovyeh V Ukraina filoloogia-allasel teaduslik-praktilisel konverentsil (“Philological horizons: scientific, linguistic, didactic, philosophical, social, national-patriotic vectors”) Vinnytsja Pedagoogilises Ülikoolis Ukrainas ettekandega Podillia piirkonna ballaadide riimianalüüsist (“Rhyme Analysis of Podillia Folk Ballads: A Corpus-Based Study”).

19. ja 20. oktoobril toimus Narva-Jõesuus lasteaiaõpetajate seminar “Ühte lähvad meie hääled, meie hääled, meie meeled. Koosõppimisest ühise kultuuripärandini”. Mathilda Matjus viis koos Aneta Ponetajeviga läbi töötoa pärimuslikest mängudest ja tantsudest ning Astrid Tuisk lapsepõlvlugudest. Astrid Tuisk kuulus ka ürituse korraldustoimkonda.

20. oktoobril pidas Mari-Ann Remmel ettekande “Pelgupaigad eesti kohapärimuses” Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Seltsi, Ene Mihkelsoni Seltsi ja Eesti Kirjandusmuuseumi sügiskonverentsil “Olnu on ikka veel täna” Eesti Kirjandusmuuseumis.

23. oktoobril pidas Risto Järv Tallinnas Eesti Lastekirjanduse Keskuses keskuse ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse seminaril “Lapse kirjanduses 11. Raamatukogu toob kokku” ettekande “Muudab maailma. Laps muinasjutusubjektina”.

25. oktoobril avaldati Eesti Rahvaluule Arhiivi 5000. ERAtera. Sel päeval korraldas rahvaluulearhiiv kobaesitluse. Kirjandusmuuseumi saalis esitleti Reeli Reinausi koostatud väljaannet “Keerdus kadakas ja kadunud haned. Hageri kohapärimus”. ERA käigukoridoris avati näitus “Liblikad vitriinis” (koostanud arhiivi kaastöeline Ülle Paap), trepigaleriis avati fotonäitus “Ristitantsu tantsigem, oma tantsu hoidagem” (koostanud Getter Lauk, kujundanud Gabriel Mileiko), uurijasaalis tutvustati meenetrükist “Tegemisest saab terakest. 50 ERAtera” (kokku pannud Risto Järv, kujundanud Siret Roots). Päev lõppes ühise tantsu ja pillimänguga kirjandusmuuseumi saalis.

25. oktoobril rääkis Risto Järv Vikerraadio saates “Huvitaja” arhiivi tegemistest ja väljaannetest, küsitles Krista Taim.

25. oktoobril tutvustas Janika Oras Klassikaraadio “Delta” saates Kultuuriministeeriumi rahastatud loovuurimuse projekti “Seto mitmehäälse laulu õpetamine alternatiivse noodikirja abil”, küsitles Aurora Ruus.

26. oktoobril korraldasid Taive Särg ja Ave Goršič filmitegija ja kunstniku Angelika Herta videoinstallatsiooni “Kutse” esitluse ja arutelu Eesti Kirjandusmuuseumi saalis. Koostöös Eesti Rahvaluule Arhiiviga valminud installatsioon ühendab Saksamaa filmimaterjali ning Eesti folkloori inimese ja looma suhetest. Teost näidati alates 24. oktoobrist kahe nädala jooksul Tallinnas Vabaduse väljakul Kunstihoone aknal. Video tegi Angelika Herta, kaameratöö Filip Jacobson.

26. oktoobril osales Janika Oras seto laulude õpetamisel Obinitsas toimunud Leelokoolis.

27. oktoobril pidas Mari Sarv Võrus Võru Instituudi konverentsil “Põlised ja rändajad, olijad ja tulijad, suhted ja mõjud” koos Kati Kallioga plenaarettekande “Sisuelementide rändemustrid läänemeresoome regilaulude korpuses”.

27. oktoobril esines Kadri Vider Pärnu Keskraamatukogus Pärnumaa raamatukoguhoidjatele ettekandega “Tehistaip ja tegelikkus”.

29. oktoobril pidas Laura Mäemets Võrumaal Sulbi magasiadas Valdo Valperi 50. juubeli puhusel seminar-kontserdil ettekande Rõuge kihelkonna pühapaikade välitöödest ning Mari-Ann Remmel rääkis Valdo Valperi rollist kohapärimuse kogujana.

31. oktoobrist alates on Mathilda Matjus jt TÜ tudengid salvestanud Tartu Jahindusklubis jahijutte kogumisvõistluse “Kohtumised metsloomadega” raames. TÜ tudengeid on juhendanud Kristel Kivari (TÜ) ja Janno Simm.

31. oktoobril pidas Olha Petrovych ukrainakeelse loengu kultuurikontaktidest (“I chuzhomu nauchajtes, j svogo ne czurajtes or Language matters”) Integratsiooni Fondi rahastatud projekti “Keeled ühendavad” raames.

1. novembril kuulutas hõimurahvaste programm välja 2023. aasta soome-ugri kirjandusauhinna laureaadid, ERA emerit Aado Lintrop pälvis kirjandusauhinna omariikluseta soome-ugri rahvaste kirjanduse edendamise ja tutvustamise eest Eestis.

3. novembril toimus Eesti Rahva Muuseumis viies humanitaarainete õpilaskonverents HUNTS 2023. Konverentsi korraldasid Ave Gorsič, Virve Tuubel (ERM) ja Kristiina Punga (HTG).

5. novembril organiseeris Lona Päll koos Riin Magnusega (TÜ) ja Robert Vaarikuga (Tartu Linnamuuseum) seminarisarja “Üleaedne elurikkus üle jõe” raames jalutuskäigu Tartus Raadi surnuaias, kõnelejateks olid kutsutud mükoloog Indrek sell ja kultuuriloolane Indrek Mustimets. Koos vaadeldi erinevaid tähenduskihte ning looduse ja kultuuri põimumist kalmistul.

5. novembril viis Janika Oras läbi seto leelo mitmehäälsuse õpitoa Lummo Kati leeloorile ja kogus tagasisidet seoses loovuurimusprojektiga veebi vahendusel.

7. novembril pidas Olha Petrovych loengusarjas “Keeled ühendavad” Eesti Kirjandusmuuseumis loengu ukraina kirjandusest.

8. novembril tutvustas Kadri Vider Eesti Genealoogiaseltsile Eesti Kirjandusmuuseumi andmebaase.

9. novembril pidas Risto Järv Portugalis Taviras toimunud 17. rahvusvahelisel vana-sõnakollokviumil ettekande vanasõnade kasutamisest arhiivimaterjalide populariseerimisel (“He Who Doesn’t Gather a Grain Will Not Gain a Bushell: The Role of Proverbs in Popularising Archival Material On Social Media”).

9. novembril Tallinnas Eesti Keele Instituudis toimunud soome-ugri keelte ja murrete sügissümposioonil rääkis Helina Harend ema- ja isanimetustest regilauludes ning Antti Kanner koos Mari Sarve, Kati Kallio ja Maciej Janickiga keelelisest varieerumisest läänemeresoome regilauludes.

14. novembril pidas Inna Lisniak loengusarjas “Keeled ühendavad” Eesti Kirjandusmuuseumis ukrainakeelse loengu slaavi ja balti rahvaste sarnastest laulutüüpidest ja muusikainstrumentidest.

13.–14. novembril osales Janika Oras Singing Heritage Route töөрühma seminaril Tartus Eesti Rahva Muuseumis.

13.–15. novembrini osalesid Mari Sarv, Liina Saarlo ja Olha Petrovych. läänemeresoome regilaulu-uurimisprojekti FILTER seminar-talgud Jüris Seli külas Loovälja turismitalus.

17. novembril rääkis Olha Petrovych eksperdina Eesti Kirjandusmuuseumis kirjanduskohvikus Tarass Ševtšenko luuletusest “Testament” (“Taras Shevchenko’s poem “Zapovit”).

19. novembril toimus Järvamaal Aruküla mõisas kohapärimuse õhtu, esinesid Valdo Valper (“Koeru needus”) ning Mari-Ann Rimmel (“Arad veed ja salateed – Järvamaa kohapärimuse teekond arhiivi ja raamatusse”). Valdo Valper tutvustas Koeru kihelkonna pärimuspaiku Maa-ameti kohapärimuse kaardirakendusel.

22. novembril pidas Janika Oras loengu “Pildikesi eestlaste jõuludest ja jõulumuusikast läbi aegade” Pärnu Keskraamatukogus.

24. novembril käisid Astrid Tuisk, Getter Lauk ja Mathilda Matjus Tartu Katoliku Hariduskeskuse lasteaias tutvustamas kadripäeva traditsioone ja pärimuslikke mängu.

27. novembril rääkisid Janika Oras ja Liina Saarlo ERR Klassikaraadio saates “Delta” regilaulukonverentsist ja regilaulust tänapäeval. Saatejuht oli Liina Vainumetsa.

29. novembril vestles Risto Järv Annelinna raamatukogus kirjandusõhtul kirjanik Mehis Heinsaarega kirjandusest ja rahvaluulest ning tema raamatust “Kadunud hõim”.

30. novembrist 1. detsembrini toimus Kirjandusmuuseumi saalis ERA ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi korraldusel regilaulukonverents “Pärimusliku laulu elujõust ja tähendustest”, mis oli pühendatud Janika Orase 60. sünnipäevale. Peeti 14 ettekannet, ERAst esinesid Helina Harend (“Õe- ja vennanimetused eesti regilauludes”), Natali Ponetajev (“Lõhutud lõõtsapillid ja varastatud harmoonikud – lõõtspill vallakohtute protokollides”), Andreas Kalkun (“Rahva koduse elu hääled: *carmina obsoenae*”) ning Taive Särg (“Käokiri ja kartulikiri: regilauluhelide märkimisest”). Vestlusringis regilaulust tänapäeva ühislaulutraditsioonis osales ERAst Mari Sarv, juhtisid Taive Särg ja Janika Oras. Toimus ka rahvalaulude kontsert ja näidati filmi regilauludest kaasaegses Kihnu pulmas. Konverentsi peakorraldaja oli Liina Saarlo.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

28. juunil pidas Piret Voolaid Värskas BaltHerNeti suvekoolis “Väliseesti kultuuri-pärand võõrsil. XI. Minu eesti juured” ettekande “Kanada eestlaste koolipärimus – põlvkondade dialoog (Eestiga)”.

19. juulil pidas Piret Voolaid Sagadi mõisa ÖÖmuuseumis loengu “Kas minna Sirtsu sohu või mitte minna? Millest kõnelevad söimuväljendid ja vandesõnad eesti rahvapärimuses?”.

10. augustil külastasid Eesti Kirjandusmuuseumi Dartmouthi kolledži (USA) üliõpilased. Krista Ojasaar tegi neile ekskursiooni muuseumis, Mare Kõiva ja Sergey Troitskiy korraldasid seminari kultuuriökoloogia kohta.

Reet Hiimäe kirjutas Eesti Naise **augustinumbris** alastusest.

11. augustil osales Reet Hiimäe Paides arvamusefestivali vestlusringis “Metsast ihule ja hingele”. Mare Kõiva osales arutelus “Pärimuse tsensuur multikultuurses ühiskonnas”.

18. augustil pidas Reet Hiimäe Võrumaal Hundiallikal korraldatud taimravi päevadel ettekande “Kaitsemaagia kui taimeravi osa”.

20. augustil andis Piret Voolaid Piret Kriivanile intervjuu Vikerraadio Keelesaatelastepärimusest.

25. augustil osales Reet Hiimäe semiootika suvekoolis Tartu Summer School of Semiotics “Coming soon” ettekandega “What is more relevant, a happy marriage or the end of the world”.

1. septembrist töötab osakonnas postdoktorant Guillem Castañar, kes uurib vene huumorit.

Septembris-oktoobris tegutses osakonnas praktikant Carolin Joonasson, keda juhendas Natalia Ermakov.

1. septembril avati muuseumis Natalia Ermakovi korraldatud pärimuskontserdiga Eesti Kirjandusmuuseumi ja Eestimaa Rahvuste Ühenduse näitus “Pärimusaastaring” (koostaja Natalia Ermakov), kus saab näha ülevaadet erinevate rahvakultuuritähapäevade tähistamistest. Näitus kajastab eestlaste, ersade, lätlaste, maride, mokšade, setode, tšuvašside, udmurtide, ukrainlaste ja venelaste tähtpäevade tähistamist 2015. aastal. Fotode autorid on Sergei Ledenjov ja Toivo Treufeldt. Näitust toetasid Kultuuriministeerium, Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit ning Tallinna Kultuuri- ja Spordiamet. Näitus oli vaadata 7. detsembrini.

4.–8. septembrini osalesid Mare Kõiva, Andres Kuperjanov ja Tõnno Jonuks Vilniuses Euroopa Usundiuurimise Seltsi (EASR) 20. konverentsil “Religioonid ja tehnoloogia”. Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov pidasid internetis levivaid uuspaganluse ilminguid vaagivas paneelis ettekande “How Similar are the Online Incantations to the Older Tradition?”, võrreldes *online*-sõnamaagiat ja loitse varasemate versioonidega. Tõnno Jonuksi käsitlus “Religion on Display and in the Collections – Religion in the Estonian

Museums” paigutus religioonide muuseumides eksponeerimise plokki. Tõnno Jonuks andis ülevaate, kuidas usundit on Eesti muuseumiväljapanekutes esitletud ning tõi välja, missugused on olnud usundimuseoloogia võtmeelemendid.

8. septembril astusid üle-eestilise lugemistunni raames üles osakonna esindajad Reet Hiimäe (“Pärimuslikud märgid ja sümbolid”), Eda Kalmre (“Kriimani kriimud lood”) ja Nikolay Kuznetsov (“Betti Alver komi keeles”).

8. septembril pidas Piret Voolaid Ljubljanas konverentsil “Paremiology, folkloristics and digital humanities: New perspectives and methods” plenaarettekande “Over 25 years of digital folkloristics in Estonia: Exploring opportunities and challenges”.

13.–15. septembrini osales Andrus Tins Riias rahvusvahelisel noorte folkloristide konverentsil (põhikorraldaja Läti folklooriarhiiv), mille keskseks teemaks olid välitööd 21. sajandil. Ta pidas konverentsil tehnoloogiafolkloori teemalise ettekande “Stories and Narrations about Artificial Intelligence: An Estonian Case Study”.

13.–15. septembrini osales Anastasiya Fiadotava Krosnos (Poola) konverentsil “Cognitive Linguistics of the Year 2023”, kus pidas koos Władysław Chłopickiga ettekande “Po/na prefix across the Bug River”.

16. septembril juhtis Reet Hiimäe Tartu 2024 kogukonnaprogrammi osana korraldatud üritust “Teelehesümfoonia ja vaimne tervis” ning ta astus seal üles ka ettekandega vaimsest tervisest eesti pärimuses.

18. septembril korraldas osakond Eda Kalmre 65. sünnipäeva märkiva konverentsi “Tõlgendus, tõe ja tunded. Muistendid ja kuulujutud kultuuris”.

Esinesid Mari-Liis Madisson ja Andreas Ventsel (Tartu Ülikool, “Vandenõuteooriad ja kuulujutud”); Liisi Laineste (EKM) ja Anastasiya Fiadotava (EKM/ Jagiełło Ülikool, “Vastandlikud, kuid sarnased: Vene ja Valgevene valitsusevastane ja -meelne poliitiline huumor”); Mare Kõiva (EKM, “Kurat Noa laevas (ATU 825) varieerumisest ja tööetsingutest”); Alexander Panchenko (Tartu Ülikool, “The Devil Baby Legend: between ‘Traditional’ and ‘Modern’”); Astrid Tuisk (ERA, “‘Sootuks helgem maailm’. Välismaised filmid 1950. aastatel kasvanute lapsepõlvemälestustes”).

19. septembril tutvustas Reet Hiimäe ajalehe Frankfurter Allgemeine kultuurilisa ajakirjanikule Kirsten Panzerile Eesti kiigekultuuri.

21. septembril pidas Reet Hiimäe Tartu Ülikoolis aine “Kultuurikogemus etnoloogias ja folkloristikas” raames loengu saunarituaalide uurimisest.

21. septembril korraldas Nikolai Anisimov Eesti Kirjandusmuuseumi ja Udmurdi uurimiskeskuste II rahvusvahelise veebinari ”Traditsiooniline kultuur kaameraläätses” ning modereeris üritust.

Arutleti visuaalse jäädvustamise ja traditsiooniliste rituaalide näitamise probleematika üle udmurdi, eesti, seto ja neenetsi kultuuri kontekstis. Näidatud filmid: Mark Soosaar (Pärnu) “Kihnu naine” (1974) 48:33 min; Aado Lintrop (Eesti Kirjandusmuuseum) “Maarjapäev Petseris” (2018) 44:26 min; Eva Toulouze, Liivo Niglas (Pariis – Tartu, INALCO – TÜ) “Jumala tegemine Pariisis” (2013) 24:00 min; Eva Toulouze, Liivo Niglas (Pariis – Tartu, INALCO – TÜ) “Элен вось” (Kaama-taguste udmurtide ühispalvus) (2013) 46:00 min; Anastasia Šumilova (Iževsk, videokool “Tamga”, “PUS” Udmurdi klipikujunduse labor), “Ныл келян гур” (Tüdrucku ärasaatmise laul) 4:20 min; “Post-dukes – куно пумитан” (Post-dukes – külaliste vastuvõtmine) 3:18 min; “Традиционный женский костюмный комплекс центральных удмуртов | Айшон Куара” (Kesk-udmurtide traditsiooniline naiste kostüümikompleks | Aišon Kuara) Udmurdi kostüümi labor Aišon) 2:15 min; “Азвезям – Пукро гур” (“Azvesjam – Sügisese sanditamise laul”) 3:08 min. Videoklipid “ТАМГА” udmurdi videokoolist (2021) ja “PUS” Udmurdi klipikujunduse laborist (2022, 2023).

Oktoobrist töötab osakonnas osalise koormusega semiootika üliõpilane ja teaduskooli liige Emma Lotta Lõhmus.

29. septembril osales Mare Kõiva Teamsi vahendusel Singapuris ISFNR Charms, Charmers, Charming konverentsil ettekandega “The Sensory Complexity of Magic Events”.

2. ja 3. oktoobril osales Anastasiya Fiadotava Katowices (Poola) konverentsil “3rd Humor Research Project”, pidades Władysław Chłopickiga ühissetekande “Humor controversies and scandals across cultures: Research methods and preliminary results”.

4.–6. oktoobrini korraldas osakond (peakorraldajad Mare Kõiva ja Nikolai Anisimov) TEAMSis rahvusvahelise veebikonverentsi “Elava traditsiooni lätetel” (sarjast “Keelest meeleni 11”), millega märgiti udmurdi folkloristi Tatjana Vladõkina 70. sünnipäeva. Mare Kõiva astus konverentsil üles ettekandega “Kuhu me läheme, kui me heidame magama?” (Billie Eilish), Nikolai Anisimov pidas Irina Ptšelovodovaga ühissetekande Kama-taguste udmurtide lauludest. Natalia Ermakov pidas ettekande “The Association of the Peoples of Estonia: Experience in Preserving, supporting and integrating the culture of small nations”.

Konverentsi modereeris Nikolai Anisimov. Ettekannetes käsitleti udmurdi, mordva, mari, karjala, setu ja vepsa traditsiooniliste kultuuride huvitavaid tahke.

Konverentsi raames avati kirjandusmuuseumi I korrusel näitus Tatiana Vladõkina töödest.

6. oktoobril pidas Eda Kalmre ISFNRI usundiliste narratiivide töörühmas *online* loengu “The Lilac Lady: The Etiology of a Collective Belief-Legend (A case study)”.

6. oktoobril pidas Reet Hiiemäe TÜ Viljandi kolledžis aine “Pärimuskultuur tänapäeva ühiskonnas” raames 4-tunnise loengu rahvausundist ja kohapärimusest. Esivanemate jälgimisühiskond. Mürileht.

9.–11. oktoobrini osales Mare Kõiva Münchenis (Saksamaa) Euroopa Akadeemia aastakonverentsil “Building Bridges”.

11. oktoobril pidas Reet Hiiemäe Elva Väärikate ülikoolis loengu “Pärimuslikud kaitserituaalid Eestis muinasajast kuni 21. sajandini”.

12. oktoobril pidas Piret Voolaid Tartu Ülikooli väärikate ülikooli programmis loengu “Elusügise ja eakate kujutamine eesti folklooris”.

13. oktoobril esines Mare Kõiva Müncheni Ülikoolis eesti keele päeval ettekandega eesti loitsudest.

12.–14. oktoobrini osalesid Mare Kõiva ja Andres Kuperjanov Kaunases Vytautas Suure Ülikoolis konverentsil “Contemporary Studies of Family and Calendar Holidays: Challenges and Perspectives”. Mare Kõiva rääkis ettekandes “Continuation and Innovations – on Formation of the Estonian Calendar System” muutustest eestlaste kalendripühade tsükli ja kombestik. Andres Kuperjanov pidas ettekande “Small Societies in a Global Network”.

14.–20. oktoobrini osalesid Reet Hiiemäe ja Andrus Tins Indias IUAES-WAU 19. antropoloogiakongressil “Marginalities, Uncertainties, and World Anthropologies: Enlivening past and envisioning future”. Reet Hiiemäe pidas konverentsil ettekande “Embodied rituals for letting go: women’s ways of mourning a loss in Estonia”. Andrus Tins astus üles ettekandega “Digital space as a coping resource: insecurities and hopes on the Estonian online forums regarding the Green New Deal”.

16.–19. oktoobrini viibis Mare Kõiva Ljubljanas (Sloveenia) konverentsil “Thinking animals”. Ta pidas konverentsil Elena Boganevaga ühisettekande “Thinking Animals in Belarusian and Estonian Folklore Legends”. Vaatluse all olid tekkimise ja saamise lood ja hingestatus teema.

18. oktoobril pidas Piret Voolaid Akadeemilise Rahvaluule Seltsi välitöökonverentsil “Põlvkondade dialoog” ettekande “Kanada eestlaste koolipärimus – põlvkondade dialoog”.

(Eestiga). Eda Kalmre ettekanne kandis pealkirja “Jutustan nagu arvan...” Tõde ja valikud eluloojutustustes”.

18. oktoobril pidas Natalia Ermakov hõimupäeva raames Tallinna Õismäe Gümnaasiumi 9.–12. klasside õpilastele loengu ersa keelest ja kultuurist 9.-12.klasside õpilastele.

19.–21. oktoobrini toimus Narva kolledžis rahvusvaheline konverents “Koha kultuuriline maine ja mentaalne kaart: Narva”, mille käigus uuriti Narva kultuuri- ja mentaalkaarte nii klassikaliste teoreetiliste ettekannete kui ka praktiliste uurimiste kaudu. Konverents oli jälgitav ka veebis. Konverentsi peakorraldaja oli Sergey Troitskiy, ettekannetega esindasid osakonda Liisi Laineste (“Poland at the borders of perception: Estonian imaginations of the familiar and the foreign”), Sergey Troitskiy (“Недоэстония или...”), Mare Kõiva (“The canon and what was left outside the canon” ning Nikolai Anisimov (koos Eva Toulouze’iga ettekanne udmurdi pühapaikade mentaalsest kaardist). Mare Kõiva tutvustas ajakirja Mäetagused 83. numbrit looduslikest pühapaikadest, esitles raamatut “Monumenta Estoniae antiquae. Eesti muistendid. Mütoloogilised olen did. Vetehaldjad I: vaaraorahvas, merekari, veehobused, kalaisa, kotermann” (Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2023)

Konverentsi toetas Eesti Kultuurkapital, korraldasid Eesti Kirjandusmuuseum ja Tartu Ülikooli Narva Kolledž.

20. ja 21. oktoobril esines Nikolai Anisimov hõimupäevade peakontsertidel Tartus ja Tallinnas etno-trio AR-GOD projektiga.

21. oktoobril kuulutati Eesti Rahva Muuseumis välja rahvusteaduste auhinna laureaat 2023: udmurdi keele ja kultuuri uurija kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna teadur Nikolai Anisimov ja Eva Toulouze pälvisid auhinna tänapäeva udmurdi kultuuri käsitleva kaksikteose “Современная удмуртская культура I, II” (“Nüüdisaegne udmurdi kultuur I, II”, 2020–21) koostamise ja toimetamise eest. Preemia andis üle Eesti Vabariigi president Alar Karis. Auhind on tunnustuseks uurali rahvaste rahvusteaduste (kirjandusteadus, keeleteadus, ajalugu, arheoloogia, etnoloogia, folkloristika) alase eduka teadustöö eest neljal viimasel aastal (2019–2023).

26. ja 27. oktoobril osales Reet Hiiemäe Hyderabadis konverentsi “Marginalities, Uncertainties, and World Anthropologies: Enlivening Past and Envisioning Future” järelkonverentsil “Anthropology and Digital Cultures” Hyderabadis ettekandega “Embodied rituals for letting go: women’s ways of mourning a loss in Estonia”.

30. oktoobrist 2. detsembrini osales Mare Kõiva MS Teamsi kaudu 11. rahvusvahelisel interdistsiplinaarsel teaduslik-praktilisel meditsiinantropoloogia sümposiumil

“Inimene ja ühiskond: tervishoid ja tervisekaitse meditsiiniantropoloogias” ettekandega “Kuhu me läheme kui me heidame magama 2: Uni kui tervendaja”.

1. novembril avati muuseumis näitus vabamüürlastest Eestis kahe maailmasõja vahel, muuseumi poolt organiseeris näituse korraldamist Mare Kõiva.

1. novembril pidasid Reet Hiimäe ja Mare Kõiva Tsirguliina raamatukogu 100. tegevusaastapäeva üritusel ettekande naiste rituaalidest Eestis, tutvustades ühtlasi raamatut “Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis”.

2. novembril pidas Piret Voolaid Tartu Ülikooli ainekursusel “Folkloristika alused” külalisloengu “Rahvaluule lühivormid: Aines ja uurimine”.

2.–4. novembrini osales Mare Kõiva MS Teamsi vahendusel Isis (Rumeenia) korraldatud 6. antrozoologia sümposiumil “Multispecies Communities and Narratives” (“Mitmeliigilised kogukonnad ja narratiivid”) ettekandega “Humans and non-humans in contemporary society”, esitleti ka Reimo Rebase jt koostöös valminud posterit.

3. novembril osales Reet Hiimäe Eesti Rahva Muuseumis humanitaarteaduste õpilaskonverentsi HUNTS hirmude teemalises vestlusringis ettekandega nüüdisaja hirmutrendidest.

4. novembril pidas Eda Kalmre Mellistes Kastre valla kogukonnafoorumil ettekande “Kohalikud lood ja inimesed – pärimus pärijatele”.

5.–18. novembrini viibis Mare Kõiva Ljubljanas (Sloveenia) Etnoloogia Instituudis teadusvahetuses.

10. novembril pidas Piret Voolaid ettekande “Wolf and Sheep as Binary Opposites in Estonian Proverbs” Lõuna-Portugali väikelinnas Taviras 17. rahvusvahelisel vanasõnade alasel kollokviumil (17th Interdisciplinary Colloquium on Proverbs (ICP22)).

11. novembril juhtis Reet Hiimäe Tartu 2024 kogukonnaprogrammi osana korraldatud üritust “Põlvkondade võlu”, ta esines seal ka ettekandega “Perepärimus ja põlvkondade side eesti pärimuses”.

13. novembril osales Natalia Ermakov kohvikus SUKK eksperdina (ersa luuletaja Jakov Kuldurkajvi poeem “Ermez”).

13. novembril esines Mare Kõiva Raadio 2 taskuhäälingusaates “Piltlikult öeldes”, rääkides maskeerimistest Eestis.

14. novembril pidas Mare Kõiva ERC grandi raames Ljubljana ülikoolis loengu “Communication with Dead. Dreamworlds”.

14. novembril kohtus Mare Kõiva Ljubljana Ülikooli arhiivi juhi Andraš Madjaraga ja ajakirjade teadusajakirjade toimetajatega.

21. novembril korraldas osakond uurimisprojekti EKM 8-2/22/4 toel kirjandusmuuseumis Eesti ja Ungari folkloristide koostöökonverentsi “Global and Local Elements in Contemporary Folklore in Hungary and Estonia”. Osakonda esindasid ettekandega Liisi Laineste (““New funny dance challenge!”: Humour in TikTok dance fads”), Eda Kalmre (“An insight into the tradition of male military legends”), Mare Kõiva (““When We All Fall Asleep, Where Do We Go?” 3. The case of schoolchildren”), Reet Hiemäe (“Ecocultural bonds with the non-human: From soul animals to the fly mushroom”).

Pärast konverentsi esitleti kahte värsket tõlkeväljaannet – Sándor Petőfi poemi “Sangar János” ning luulekogumikku “Nagu lind, kes paigast teise tõtleb”. Raamatud on Eesti Kirjandusmuuseumi, Lizsti Instituudi ning Ungari saatkonna koostöö tulemus. Ungari kirjandusest rääkisid Piret Norvik, Szilárd Tibor Tóth ja Siiri Erm-Nairismägi.

22. novembril pidas Nikolay Kuznetsov maailmanädala raames Tallinna 32. Keskkoolis loengu “Sugulaskeeled ja keelesugulased”.

27. novembril tähistati osakonna konverentsisarja “Keelest meeleni” raames (Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna ja Emakeele Seltsi eestvõttel Asta Õimu 80. sünnipäeva ettekandepäevaga “Eesti keele teetähised”. Muuseumi poolt osalesid korraldajatena Mare Kalda ja Mare Kõiva.

Osakonda esindasid ettekandega Natalia Ermakov (“Mee ja vaha kasutamine ersa kultuuris”), Nikolay Kuznetsov (“Kuidas komi keeles hellitatakse?”). Esines ka Ene Vainik (Eesti Keele Instituut): “Kuidas me mõtleme keelest?”.

Esitleti Asta Õimu koostatud raamatut “Eesti keele teetähised” (Tallinn: EKSA, 2023, 272 lk, toimetaja Jüri Valge).

29. ja 30. novembril osales Anastasiya Fiadotava Ghentis (Belgia) konverentsil “Humor and Conflict in the Digital Age Conference”, kus pidas koos Władysław Chłopickiga ettekande “The Belarus-Poland migrant crisis: A view from both sides of the wall”.

Detsembri alguses ilmus Iževskis kollektiivne monograafia “Пчела и мёд в народной культуре: коллективная монография” (“Mesilane ja mesi rahvakultuuris: kollektiivne

monograafia”, autorite hulgas on osakonnast Mare Kõiva, Nikolai Anisimov (<http://udman.ru/ru/scientific-activity/publication/pchela-i-myed-v-narodnoy-kulture/>).

2. detsembril anti Tartus Nikolai Anisimovile rahvusvahelise Hiite kuvavõistluse raames üle Uurali rahvaste II auhind foto “Утощение предков” eest.

5. detsembril osalesid Nikolai Anisimov ja Natalia Ermakov Novosibirskis korraldatud rahvusvahelisel *online* teadusseminaril “Проблемы изучения переселенческих музыкально-фольклорных традиций” Nikolai Anisimov pidas koos Irina Ptšelovodovaga ettekande Siberi udmurtide kombestikust tänapäeval (“Современное состояние фольклорной традиции сибирских удмуртов”). Natalia Ermakovi käsitles ettekandes “Эрзянско-мокшанская диаспора Эстонии, проблемы формирования репертуара фольклорного ансамбля Вастома Эстонско-Мордовского общества” ersa-mokša diasporaad Eestis.

6. detsembril valis Eesti Teaduste Akadeemia üldkogu uued akadeemikud. Etnoloogia ja folkloristika akadeemikuks valiti Mare Kõiva.

7. detsembril salvestas Mare Kõiva Eesti Raadios saate jõulukaartidest.

7. detsembril osalesid Mare Kõiva ja Piret Voolaid tänuüritusel “Eesti TA Teaduse Tippkeskused 2016–2023”. Eesti-uuringute Tippkeskust esindasid ka Einar Meister, Helle Metslang, Irina Belobrovtseva.

Projekt “Keeled ühendavad”

Projekti “Keeled ühendavad” põhiülesanne on pöörata tähelepanu kultuuride iseärasustele ja näidata keelte ja kultuuride iseärasusi praktikas, projekti raames toimuvad nii loengud kui kirjanduskohvikud. Loengusarja toetab Integratsiooni sihtasutus, korraldab Sergey Troitskiy.

7. novembril pidas loengu ukraina kirjandusest Olha Petrovyč.

14. novembril oli kavas Inna Lisniaki ettekanne ukraina folkloorist.

15. novembril kõneles Sergey Troitskiy: “Võõras, kes sa oled?”.

16. novembril pidas Guillem Castañar ingliskeelse ettekande “Catalan Celebrations”. Ta peatus pikemalt katalaani tähtsamatel pidustustel, sealhulgas jõulude tähistamisel katalaanide kombel.

23. novembril esines Guillem Castañar loenguga “Catalan Folklore”, kus rohkem tähelepanu said ‘*castellers*’ – inimtornide püstitamise pidustus ja rahvatants ‘*sardana*’.

29. novembril esines Sergey Troitskiy loenguga “Identiteet ja natsionalism”.

7. detsembril rääkis Guillem Castañar keelest kui katalaani identiteedi markerist (“Catalan Linguistic Worldviews”)

Soome-ugri kirjanduskohvik (SUKK)

Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi hõimurahvaste programmi toel korraldatava üritustesarja “Soome-ugri kirjanduskohvik ehk SUKK” idee on selles, et teisi keeli avastatakse erinevate meelte abil; sama kirjandusteos kõlab eri keeltes ja nii saavad osalejad “maitsta” võrast keelt seda kõneldes, sest iga keel ilmutab end täies kordumatuses ja unikaalsuses. Iga kohvikuõhtu pühendatakse ühele soome-ugri kirjandusteosele ja selle tõlgetele teistesse keeltesse. Õhtuid korraldavad Nikolay Kuznetsov ja Sergey Troitskiy.

18. septembril oli tähelepanu keskmes mari luuletaja Sergei Tšavaini looming. Just tema kirjutas 1905. aastal esimese marikeelse luuletuse, mis kandis pealkirja “Oto” (“Salu”). Eesti keeles on Tšavaini luulet ilmunud kogumikus “Enne koitu” (1996). Kohtumist modereeris Sergey Troitskiy.

16. oktoobril oli sarja 5. kohtumisel kõneks mokša luule, täpsemalt luuletaja Raja Orlova looming. Küläs oli mokša kultuuri tundja Anna Venchakova. Kohtumist modereeris Sergey Troitskiy.

13. novembril loeti ersa luuletaja Jakov Kuldurkajevi luuletust “Ermez”. Ersa luulest rääkis Natalia Ermakov.

1. detsembril loeti kirjanduskohvikus Valgevene luuletaja Janka Kupala luuletust “Kes sa oled?”. Ekspordina oli küläs Anastasiya Fiadotava.

Osakonna seminarid

Seminare toetab Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3, nende toimumise tagab Mare Kalda.

11. septembril pidas Ave Goršič loengu “Virumaa kogujad ja kontekstiringid”, rääkides hiljutistest välitöödest rahvaluulearhiivi nõukogudeaegsete kaastööliste Mary Kaasiku ja Gustav Kallasto järeltulijate seas.

25. septembril esines nädalaseminaril Priit Koppel, kes demonstreeris Eesti Huumorimuuseumi andmebaaside võimalusi.

16. oktoobril arutleti avalike siltide andmebaasi koostamise üle. Kõnelesid Ilona Tragel (TÜ üldkeeleteaduse kaasprofessor) ja Mihkel Roomet (IT ja keeleteaduse üliõpilane).

2. novembril tähistati hingedepäeva ettekandekoosolekuga, kus vaadeldi hingedeajaga seotud kujutelmi ja tegevusi pealtnäha täiesti erinevates kultuurides – Eesti ja Mehhiko traditsioone võrreldes.

Esinesid Lisseth Pedroza Fuentes (*“Day of the Dead in Mexico, a shared heritage”*), Mare Kõiva (*“The soul in Estonian tradition”*) ja Reet Hiimäe (*“Gendered and located communication with the souls”*). Ettekandepäeva modereeris Tõnno Jonuks.

6. novembril jagas Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) doktorant nooremteadur Marilyn Mägi EKLA kultuuriloo allikate ja kirjanduse töörühma ning folkloristika osakonna ühisseminaril uusi teadmisi Helsingi seminarilt ettekandes *“Vähemusgrupid arhiiviallikes: Põhjamaade näited ja kogemus”*.

4. detsembril esines Emma Lotta Lõhmus ettekandega *“Üksindus kirjanduses ja kirjutamises”*.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

4.–8. septembrini osalesid Tartu Ülikooli folkloristid Vilniuses Euroopa Usundi-uurimise Seltsi (EASR) 20. konverentsil *“Religioonid ja tehnoloogia”*. Koostöös Leedu kolleegidega panid nad kokku eraldi paneeli kohaloometehnikatest. Tiina Sepp iseloomustas ettekandes *“Narratives of Encounter with Saints through Movement, Materiality and Places Eesti ja Läti palverännumaastikke”*. Ülo Valgu teemaks oli *“Giant-Lore between Orthodoxy and Atheism: The Case of Kuremäe, Estonia”*. Kristel Kivari jätkas vaimsuspraktikate uuringuid (*“Danger Besides Sacredness: Dominant and Alternative in the Milieu of Contemporary Spirituality”*).

Usundi ja ufologia seostele pühendatud sessioonis esines Alexander Panchenko usundi ja ufologia seoseid käsitleva sessiooni raames ettekandega *“Alien abduction Narratives in Soviet and Post-Soviet Popular Culture”*.

Aasia šamaani- ja maagiapärimuse plokis esines Margaret Lyngdoh ettekandega *“The Instruments of ‘Magic’: Perspectives from Indigenous Traditions of Northeast India”*.

13.–15. septembrini toimus Riias rahvusvaheline noorte folkloristide konverents, mille põhikorraldaja oli Läti folklooriarhiiv ja mille keskseks teemaks välitööd 21. sajandil. Tartu Ülikooli esindasid folkloori- ja etnoloogia doktorandid: Danila Rygovskiy rääkis vanausuliste uurimisest (“Writing as a Self-Transformative Spiritual Practice in a Female Old Believer Monastery”), Alina Oprelianska käsitles soo aspekte ukraina folklooris, Michele Tita aga välitöid Itaalia Alpides pandeemia ajal. Andrus Tins, kes on ka Eesti Kirjandusmuuseumi nooremteadur ja on alustanud huvitava valdkonna – tehnoloogiafolkloori analüüsimist, pidas ettekande “Stories and Narrations about Artificial Intelligence: An Estonian Case Study”.

5. oktoobril tutvustas Bengt af Klintberg oma raamatut ”The Types of the Swedish Folk Legend” (2010).

5. oktoobril pidas Bengt af Klintberg ülikoolis eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli asutajale professor Walter Andersonile pühendatud loengu “The Baby on the Track: A Newspaper Legend with Roots in the 19th Century”.

11. ja 12. oktoobril peeti Ameerika Folklooriseltsi (AFS) 135. aastakonverentsi *online*-ettekannetega ja **1.–4. novembrini** Portlandis kohapeal.

Tartu Ülikoolist esinesid Ülo Valk ja Kristel Kivari euroopa folkloristide ühispaneelis “Vernacular Religion in Europe: Placelore, Re-Storied Sites, and Contested Spaces” (koos Marion Bowmani, Lina Bugiene, Dirk Johannseni ja Agita Misānega). Ettekanneteplokk keskendus Leonard Primiano panusele rahvausundi uurimisse eelkõige kohapärimuse vaates. Margaret Lyngdoh analüüsis Khasi uskumusi seoses veega ettekandes “The Folklore of Water and the Were-Snake Transformation Tradition: Heritage as Non-Human Persons among the Khasi of Northeast India”. Alina Oprelianska rääkis ukraina muinasjuttudest – “Uprooting Gender: How Was Gender Believed in Ukrainian Folklore of the 19th Century?”.

Kaitstud doktoritöö

Danila Rygovskiy kaitses 29. novembril folkloristika erialal doktoritööd “Women in Russian old belief: religious practices and public imagination on the example of Siberian and Estonian old believer communities” (“Naised vene vanausuliste kultuuris: religioossed praktikad ja avalikud ettekujutused Siberi ja Eesti vene vanausuliste kogukondade näitel”). Juhendaja Ergo-Hart Västriku (TÜ), oponentid Elina Kahla (Helsingi Ülikool) ja Jeanne Kormina (École pratique des hautes études (EPHE)).

Kaitstud magistritööd

Evgeniya Grafskaya kaitses 25. augustil TÜ kultuuriteaduste instituudi ja Viljandi kultuuriakadeemia ühise rahvusvahelise õppekava raames magistritööd “Papermaking Guidebook for Beginners. Craft and Recycling on a Budget” (“Paberivalmistamise käsiraamat algajatele. Taskukohane käsitöö ja taaskasutus”). Juhendaja Elo-Hanna Seljamaa, oponent Audrey Scrugham.

Anastasiia Avramenko kaitses 25. augustil TÜ kultuuriteaduste instituudi ja Viljandi kultuuriakadeemia ühise rahvusvahelise õppekava raames magistritööd “Representation of the Soviet Past in Estonian Regional Museums” (“Nõukogude mineviku representatsioonid Eesti kohalikes muuseumides”). Juhendajad Kirsti Jõesalu ja Elo-Hanna Seljamaa, oponent Paulina Vituščanka.

Reyhaneh Ghoroghchian kaitses 25. augustil TÜ kultuuriteaduste instituudi ja Viljandi kultuuriakadeemia ühise rahvusvahelise õppekava raames magistritööd “The Lords of the Zagros Mountains: The Struggles of Modern Qashqai Nomads and Ways to Preserve Their Fleeting Culture” (“Zagrose mägede isandad – kaasaegsete Qashqai nomaadide heitlused ja võimalused nende kaduva kultuuri säilitamiseks”). Juhendaja Kristin Kuutma, oponent Alevtina Solovyeva.

Mikaela Jo Krantz kaitses 25. augustil TÜ kultuuriteaduste instituudi ja Viljandi kultuuriakadeemia ühise rahvusvahelise õppekava raames magistritööd “The Digital Landscape of Folk Religion: An Ecosemiotic Approach to Intermedial Entanglements for Heathen and Pagan Folk Religious Community Identities and Reconstructed Traditions Through US-centered Social Media Cyberspaces” (“Rahvausund digimaailmas: maausukogukondade identiteediotsingud ja rekonstrueeritud traditsioonid USA-keskses sotsiaalmeedias. Ökosemiotiline analüüs”). Juhendaja Kristel Kivari, oponent Digne Üdre.

Aaron Scott Reed kaitses 25. augustil TÜ kultuuriteaduste instituudi ja Viljandi kultuuriakadeemia ühise rahvusvahelise õppekava raames magistritööd “(You Gotta) Fight for Your Rite: The Use of Player Invented Ritual in Online Community Creation” (“Võitle oma riituse eest: veebikogukonna loomine Minecrafti rituaalis”). Juhendaja Kristel Kivari, oponent Siim Sorokin.

Liilia Laaneman-Nekoliak

NEWS IN BRIEF

Birthday greetings

Heino Rääim (90), Edgar Saar (85), Asta Õim (80), Anne Hussar (80), Ülo Siimets (75), Kazuto Matsumura (70), Triinu Ojamaa (70), Andres Kuperjanov (65), Krista Aru (65), Eda Kalmre (65), Mall Lemana (60), Guntis Šmidchens (60), Peter Pomozi (60), Janika Kronberg (60), Kärt Summatavet (60), Karin Maria Rooleid (60), Janika Oras (60), Anzori Barkalaja (55), Tiina Sepp (55), Hannes Palang (55), Astrid Tuisk (55), Aet Annist (50), Merili Metsvahi (50), Valdo Valper (50), Liisi Laineste (45), Laur Vallikivi (45), Margaret Lyngdoh (40).

Svetlana Tolstaia focuses on time and word

On 14 December 2023 Svetlana Tolstaia celebrates her 85th birthday among Slavists, linguists, folklorists, researchers of religion, and ethnographers from many countries. Irina Sedakova and Marina Valentsova from the Institute of Slavic Studies of the Russian Academy of Sciences write about her life's work.

Traditional culture through a camera lens 2

Mare Kõiva's overview of the Estonian-Udmurt webinar titled "Traditional culture through a camera lens", which was conducted in cooperation between the folklorists and anthropologists of the Estonian Literary Museum and Udmurt research centres over Microsoft Teams on 21–22 September 2023.

At the source of living tradition

Mare Kõiva and Nikolai Anisimov write about the international online conference "At the source of living culture", which took place on 4–6 October 2023.

Impressions from a world conference of ethnologists and anthropologists in India

Reet Hiimäe and Andrus Tins recall the 19th IUAES-WAU World Ethnology and Anthropology Congress under the heading "Marginalities, Uncertainties, and World Anthropologies: Enlivening Past and Envisioning Future" in New Delhi, India, on 14–20 October, and the post-conference "Anthropology and Digital Cultures" in Hyderabad, India, on 26–27 October.

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from July to December 2023.

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleemipüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitavalt ingliskeelne resümee.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.
- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterndeutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külj on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

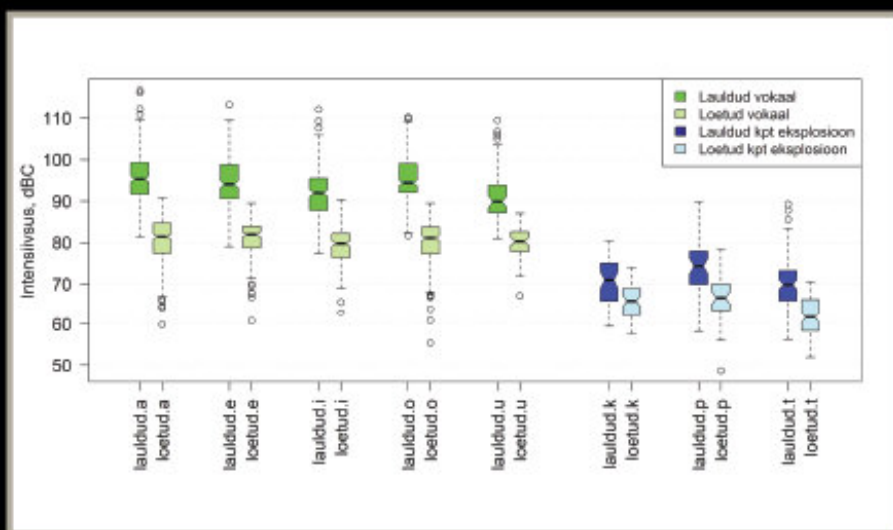
Toimetus

Aurora Semper Eesti Kultuuriloolise arhiivi fotokogust (EKLA, A-181-2505 ja EKLA, A-181-2504). Tema tegevusest võid lugeda ajakirja esimesest artiklist.

Isaak Levitani õine mesila (1885). Mesilastest ja nendega seostuvast eesti usundilisest folkloorist loe lähemalt alates lk 71.

Loetud (tuhmim) ja lauldud (eredam) vokaalide (roheline) ja helitute klusiilide (sinine) intensiivsuste absoluutsed väärtused (kalibreerimisel kasutati dBC korrektsioonikarakteristikut). Vokaalid on võrreldes klusiilidega keskmiselt intensiivsemad ning laulmisel võrreldes lugemisega suureneb vokaalide intensiivsus rohkem, kui klusiilide intensiivsus. Aga sellest kõigest loeme alates lk 31.

• Subjektiivsuse aspekt Aurora Semperi kontserdikriitikas aastail 1938–1940 ja 1957–1965 (5) ✿ Vokaalide ja klusiilide intensiivsussuhted laulmisel teksti arusaadavuse mõjutajana (31) ✿ Mesilased eesti usundilises folklooris (71) ✿ Duginast Krimmini. Vene intelligentsi reageeringud sotsiaalmeedias sündmustele septembrist 2022 märtsini 2023 (93) ✿ Folkloristika Tartu ülikoolis 1941–1944: eriala järjepidevuse küsimus (125) •

